

**Національний
архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»**

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Збірник наукових праць

Випуск 7 (10)

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2022

УДК 94(477.51)(062.552)
ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)я54
Ч-49

Виходить з 2008 року

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет
науково-методичною радою Національного
архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»
(протокол № 04 від 16.05.2022 р.)*

Редакційна колегія:

В.К. Хомич (голова), О.М. Ванжула, І.В. Непотенко, С.В. Черняков, І.С. Бугера

Рецензенти:

С.М. Горобець – кандидат історичних наук (Україна, Чернігів, УІНП)
О.Є. Черненко – кандидатка історичних наук (Польща, Варшава, Uniwersytet Warszawski)
І.В. Непотенко – кандидатка історичних наук (Україна, Чернігів, НАІЗ «Чернігів стародавній»)

Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Чернігів: Десна Поліграф, 2022. Вип. 7 (10). 236 с.

Збірник наукових праць «Чернігівські старожитності» № 7 (10) сформовано за результатами Міжнародної наукової конференції «Історико-культурна спадщина: виклики та перспективи», що відбулася 25–26 листопада 2021 р. у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній».

У збірнику розміщено 26 наукових статей з історії, історіографії і культурології, архітектури і мистецтвознавства, охорони пам'яток, а також археологічних досліджень пам'яток Чернігівщини. Низка статей стосується пам'яток історії, архітектури та археології інших регіонів України.

Більша частина оприлюднених у статтях документів і фактів вперше запроваджуються до наукового обігу. Тексти подаються в авторській редакції.

Видання розраховане на фахівців у галузі охорони культурної спадщини, науковців, музеєзнавців і всіх поціновувачів історико-культурних надбань.

УДК 94(477.51)(062.552)
ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)я54

*Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 25306-15246Р від 07 листопада 2022 р.)*

Усі права застережено. У разі цитування матеріалів посилання
на «Чернігівські старожитності» обов'язкове

ISBN 978-617-8020-70-5

© Автори статей, 2022
© Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній», 2022

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Ванжула Олена.* Спасо-Преображенський собор у міському середовищі післявоєнного Чернігова (1945–1958 рр.)5
- Гучок Юлія.* Становлення та розвиток Чернігівської жіночої гімназії у ХІХ – на початку ХХ ст.14
- Миколайко Тетяна.* Антирелігійна пропаганда на сторінках газети «Деснянська правда» на початку 60-х років ХХ ст.: до питання закриття Троїцького жіночого монастиря у Чернігові20
- Нижник Людмила.* Інститут церковного староства та церковні старости П'ятницької церкви м. Чернігова у ХІХ–ХХ ст.26
- Рига Данило.* Ретроспектива будівель Чернігівської класичної гімназії на світлинах ХІХ–ХХ ст.35
- Сергєєв Сергій.* Будівля Чернігівського губернського правління у середині ХІХ ст.49
- Травкіна Ольга.* Губернське та повітове казначейство у будинку Чернігівського колегіуму у першій половині ХІХ ст.55
- Ясинецька Олена.* Пам'ятки культурної спадщини в засвідченні середньовічних документів: королівська хартія Анни Ярославни абатству Сен-Нікасій-де-Реймс64

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ТА МУЗЕЙНА СПРАВА

- Литовченко Олександр.* До питання про збереженість окремих пам'яток чернігівського Єлецького монастиря у 1947 р.72
- Марченко Геннадій.* Туристичний потенціал історичних фортифікаційних споруд та їх місце в пам'яткоохоронній системі Вінничини82
- Михайлов Ярослав, Заматаєва Ольга.* Особливості художньої виразності в первісному мистецтві Кам'яної Могили90
- Михеєнко Наталія.* Моніторинг температурно-вологісного режиму Іллінської брами Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові99
- Пеньова Ольга.* Петрогліфічний комплекс «Кам'яна Могила»: сучасний стан та перспективи повторного дослідження104

Перепелиця Алла. Монумент на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького – пам’ятка монументального мистецтва Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»111

Чанцева-Коваленко Олена. Формування національної ідентичності в Україні на прикладі «Історичної майстерні музею Скоропадських»121

МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПАМ’ЯТОК

Бугера Ірина. Образ Богородиці у стінописі ХІХ ст. на склепінні північного трансепту Чернігівського Троїцького собору139

Ганшин Олександр. Фрескові орнаменти Кирилівської церкви Києва як хроноіндикатор148

Гаркуша Алла. Олійний живопис ХІХ ст. у центральній наві Спасо-Преображенського собору (ХІ ст.) м. Чернігова155

Куртова Ірина. Розподіл поштової кореспонденції початку ХХ століття166

Новік Оксана. Неканонічні народні ікони в іконописній збірці НІКЗ «Гетьманська столиця»175

Черзік Наталія. Музейні видання ХІХ – початку ХХ століття як носій культурної спадщини: ціна та цінність178

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Васюта Олег. Давній християнський культовий комплекс на вулиці Сіверянській у Чернігові: до питання про його статус186

Кукса Надія. Пошуки поховання Богдана Хмельницького у церкві Святого Пророка Іллі в Суботові 1970–1971 рр. за щоденником археолога Романа Юри198

Новик Тетяна, Солобай Павло, Рижий Віталій. Археологічні дослідження Чернігівського дитинця 2021 року 206

Ситий Юрій. Планування міської території Чернігова за археологічними матеріалами216

Шугалій Олександр. Археологічні дослідження Андрія Карнабіда біля Катерининської церкви м. Чернігова227

Відомості про авторів 232

ІСТОРИЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 27.1-523.41(477.51-25)(091) «1945/1958»

Олена ВАНЖУЛА
(Чернігів)

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР У МІСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ПІСЛЯВОЄННОГО ЧЕРНІГОВА (1945–1958 рр.)

Стаття присвячена маловідомому періоду з історії чернігівського Спасо-Преображенського собору (1945–1958 рр.), коли пам'ятка перебувала в користуванні православної релігійної громади. Проаналізовано стан соборної громади та місце давньоруського храму в забудові історичної частини Чернігова за часів певної «лібералізації» у відносинах між Церквою та державою. Залучені архівні джерела надають можливість розкрити питання кількісного, особового складу священнослужителів собору, православної громади та соборної ради. Вперше оприлюднені статистичні дані про основні джерела прибутків та витрат собору.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, Чернігів, православна громада, пам'ятка архітектури, антирелігійна кампанія, комуністична ідеологія.

Історія чернігівського Спасо-Преображенського собору (XI ст.) в першій половині ХХ ст. була цілком співзвучна тим суспільно-політичним трансформаціям, що відбувались в країні. Його функціональне призначення впродовж 50 років неодноразово змінювалось: від кафедрального собору Чернігова – першого храму єпархії за історичною за давністю та сакральним значенням на початку ХХ століття до складського приміщення у другій половині 1930-х рр. [1, 2, 3].

З початком нацистської окупації в Чернігові було відкрито для служби шість церков. Відтак у 1942 р. Спасо-Преображенський собор знову став діючим храмом Чернігова [4]. У роки Другої світової війни вище керівництво СРСР дещо переглянуло своє ставлення щодо Церкви та релігії. Непримиренна антирелігійна боротьба поступається більш виваженій політиці по відношенню до Церкви, менш активній критиці релігії та більш поміркованому ставленню до існуючих церковних інституцій і духовенства. Оскільки окупаційна нацистська влада не чинила перешкод відродженню релігійного життя, то і радянська влада вимушена була рахуватися із Церквою [5, с. 137-138]. Отже, методи войовничого атеїзму, застосовані у 1920–1930-х рр., вже не були актуальними. Одночасно представники церковної ієрархії Руської православної церкви (далі – РПЦ) відмовилися від конфронтації з радянським режимом та намагалися пристосуватися до нових умов. Державне керівництво сподівалося використати РПЦ як фактор посилення радянського впливу на міжнародній арені. Таким чином, післявоєнний період був часом певної лібералізації у взаємовідносинах Церкви та держави [5, с. 138].

Різноманітні аспекти релігійного життя країни (1940–1950-х рр.) як загального характеру, так і на регіональному рівні активно вивчалися науковцями, особливо на початку 1990–2000-х рр., після подолання ідеологічної заангажованості у вивченні

історії України [6]. Втім ситуація в окремому регіоні навколо конкретної сакральної пам'ятки мала певні особливості. Розсекречені документи партійних архівів, зокрема звіти уповноваженого у справах релігії Чернігівської області, надають можливість більш детально розглянути релігійну ситуацію у післявоєнний період. Мета цієї розвідки полягає в детальному вивченні ролі Спасо-Преображенського собору в міському середовищі післявоєнного Чернігова за часів лібералізації відносин між державою та Церквою (1943–1958 рр.), коли собор перебував у користуванні соборної православної громади.

Напередодні Другої світової війни Спасо-Преображенський собор був перетворений на склад музейних предметів, хоча формально він залишався у складі Чернігівського державного історико-культурного заповідника, підпорядкованого Чернігівському історичному музею [7, арк. 10]. З початком окупації в місті розпочався процес відкриття церков, закритих за часів більшовиків. Саме на тлі кампанії з відновлення церков долучились до ремонту чернігівського Спасо-Преображенського собору, який для вірян був певним сакральним символом та «головною святинею України» [4, с. 13-14]. Активну позицію щодо відкриття храму займали представники чернігівської інтелігенції, зокрема колишній директор Чернігівського державного музею, професор Степан Баран-Бутович, який очолив відділ освіти і культури Чернігівської міської управи. Представники Чернігівської міської управи та Чернігівського єпархіального управління 4 червня 1942 р. оглянули приміщення культових споруд в межах цвинтаря Спасо-Преображенського собору на предмет передавання їх з відання міської управи до єпархії. «При огляді комісією Міської управи вирішено передати Чернігівській єпархії в особі Єпархіального управління такі об'єкти: Спасо-Преображенський та Борисоглібовський (погорілий) собори, соборну погорілу дзвіницю з прилеглими так само погорілими приміщеннями та зацілілий кам'яний будинок колишньої співочої. Зобов'язати Єпархіальне управління в першу чергу перевести такі реставраційні роботи в Спасо-Преображенському соборі:

1. Ремонт даху та пробоїн в склепінні, встановлення хрестів на соборних банях.
2. Лагодження дверей, рам та скляні роботи.
3. Часткове отинькування стін в попованих місцях та ремонт панелі.
4. Лагодження наявних печей та встановлення додаткових ще двох.
5. Відновлення в другу чергу тепло-повітряного опалення.
6. Частковий ремонт підлоги.
7. Реставрація іконостасу.

Щодо приміщення колишньої співочої, то Єпархіальне управління повинно відремонтувати його під житло» [8, арк. 23]. Отже, храм не був зруйнований, але потребував доволі витратного поточного ремонту. Відремонтований собор урочисто освятили лише 22 вересня 1942 р. в день канонізації Св. Феодосія Углицького. Була відновлена дореволюційна практика архієпископського служіння літургії на великі православні свята в найдавнішому храмі Чернігова. Великою шаную в місті користувались концерти духовної музики, що відбувались в Спасо-Преображенському соборі. До програми концертів у різдвяні свята входили українські колядки, щедрівки та вибрані хорові твори найкращих церковних композиторів, що були орієнтовані переважно на підлітків та молодь, які соборні віряни, чи не вперше мали змогу почути у високохудожньому виконанні [4, с. 16]. У майбутньому планували відновити електричне освітлення храму. Проте, сподівання на відродження національних традицій української церкви в межах нацистської Німеччини були

безпідставними. Реальні події свідчили, що на зміну радянському диктату прийшов не менш жорстокий фашизм [9, с. 109; с. 115]. Колаборація священників із нацистами відштовхнула від церкви частину місцевого населення, особливо молодь, виховану в душі атеїзму.

Під час звільнення Чернігова від нацистів постраждала більшість забудови та архітектурних пам'яток міста. Щодо оцінки стану старовинного собору, то вона була доволі суперечливою. У публікаціях відомого краєзнавця, досвідченого музейника О. О. Попка на сторінках місцевого часопису «Деснянська правда» в переліку архітектурних пам'яток, що зазнали руйнації, зазначався і Спасо-Преображенський собор, пошкоджений фугасною бомбою під час звільнення міста [10, с. 4]. В матеріалах, наданих пропагандистам та агітаторам Чернігівського обкому КП(б)У, наводились більш катастрофічні дані про стан пам'ятки: «Знищено один з небагатьох у світі пам'ятників старовинної російської архітектури – Спаський собор, що був побудований понад 1000 років тому» [11, с. 409]. Найбільш реалістичними були дані фахівців-архітекторів. На засіданні ученої експертної ради з питань охорони та реставрації пам'яток, яка відбулась в Києві (1944 р.), видатний радянський реставратор Петро Дмитрович Барановський наголошував, що під час обстеження в найменш пошкодженому під час звільнення Чернігова, діючому Спаському соборі, він побачив дев'ять пічок-врем'янок, фасад пам'ятки було оточено трубами та вкрито кіптявою, а всередині храм нагадував скоріше хату, що опалювалася «по-чорному» [12, с. 189]. Реставратор за посередництва чернігівського архієпископа був змушений звернутися до старости та соборного духовенства щодо ліквідації зазначених недоліків [12, с. 189]. Подібний стан собору можна пояснити об'єктивними економічними труднощами військового часу. Отже, попри зусилля представників громади Спасо-Преображенського собору, його стан був не найкращим. Проте він не мав значних руйнувань в порівнянні з іншими спорудами історичного центру міста, адже Чернігів посідав 4-те місце в колишньому СРСР за рівнем руйнувань та був одним із п'яти міст України, що підлягали першочерговій відбудові. У фото-матеріалах Чернігівського міськкому партії зі світлинами пошкоджених будівель повоєнного часу розміщено світлину Спасо-Преображенського собору з написом «после реставрационных работ в 1945 году» [13, арк. 27 зв.]. Пам'ятка мала задовільний вигляд, стіни, за виключенням бічних башт, були потиньковані. Ймовірно нагальні ремонтні роботи проводились коштом релігійної соборної громади.

Перший післявоєнний генеральний план розвитку Чернігова узгоджували із провідними архітекторами та реставраторами країни, зважаючи на виключне історичне значення міста та його видатних архітектурних пам'яток. 22 квітня 1946 р. нарада експертів Комітету у справах архітектури при Раді Міністрів СРСР у складі членів Ученої ради Головного управління охорони пам'яток: професора Сухова Д. П., академіка архітектури Щусева А. В., академіка архітектури Рильського І. В., реставратора Барановського П. Д., архітектора Миковецького І. В. та ін. у присутності голови Чернігівської міськради Куликова Г. М. та автора проекту планування Чернігова Панчук Н. Ф. розглянули схему генерального плану м. Чернігова (від 22 лютого 1946 р.) [14, арк. 62]. У плані територія історичного центру міста ІХ–ХVІІІ ст. (колишньої чернігівської фортеці) отримала назву Чернігівського Кремля. Для подальшої розробки детального планування міста члени комісії наполягали на врахуванні схеми, спроектованої архітектором-реставратором П. Д. Барановським. З огляду на виключне історико-культурне значення Чернігова, проект забудови та

озеленення історичної частини міста коригували відповідно до масштабів архітектурних пам'яток задля найкращого подання панорами колишньої фортеці. Концептуальні розходження між фахівцями-реставраторами та міськими архітекторами виникли з приводу ролі та цільового призначення історичного центру Чернігова: як парку культури та відпочинку городян або заповідника Чернігівського Кремля. Однак перемогла перша пропозиція, хоча архітектурними домінантами історичного центру були визначені архітектурні пам'ятки – Спасо-Преображенський, Борисоглібський собори та соборна дзвіниця (сучасна будівля Колегіуму). Для належного облаштування парку культури та відпочинку городян передбачалось розширення зони зелених насаджень, облаштування зони відпочинку, оформлення кромки фортечного валу декоративними елементами (вазонами, керамічною огорожею), розміщення скульптур в дусі соцреалізму, будівництво літнього кінотеатру, естради, майданчика атракціонів. Навколо будівлі спортивного залу колишньої чоловічої гімназії планували побудувати тенісні корти, майданчики для баскетболу та волейболу [14, арк. 62-64]. Певний дисонанс в цю «ідилію» радянської повсякденності вносила наявність у парку відпочинку діючого православного храму. Проте, в 1944 р. на тлі лояльного відношення до церкви виконавчий комітет релігійної громади при Спасо-Преображенському соборі звернувся до влади із заявою про передачу в безкоштовне користування молитовної будівлі, соборної «сторожки» та культового майна. клопотання було задоволено 3 жовтня 1944 р. Соборна громада отримала реєстрацію від уповноваженого Ради у справах православної церкви при виконкомі Чернігівської обласної ради за № 67 [15, арк. 209]. Була обрана рада соборної громади у складі: Семененко Д. Є., Лотоцької Л. В., Левицької О. І., Кокотюхи Л. П., Якимовича В. О., Козлова Г. У. [15, арк. 209].

Реєстраційні анкети представників соборного духовенства надають можливість виявити особовий склад соборного духовенства. У штаті відповідно до реєстраційних документів 1944–1945 рр. служили священники: Красковський Олександр Іларіонович (настоятель), Бичек Іван Іванович, Чкан Йосип Єлезарович, Циркунов Павло Іванович; протодіакони: Корсаков Ф. К., Савченко Г. Г.; діакони: Бранцевич В. Г. та Плехань П. С. [15, арк. 217 зв.]. У 1947 р. Чкан Й. Є. вибув зі штатів, а кількість священників зменшилась до трьох осіб та залишалась такою понад 10 років. При соборі була зареєстрована соборна двадцятка, яка складалась здебільшого з людей, середній вік яких був 60–70 років [15, арк. 217].

Представники духовенства знаходились під сталим наглядом місцевого уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви та працівників КДБ. У своїх доповідних записках уповноважений в справах церкви у Чернігівській області Федір Репа повідомляв про загальне падіння освітнього, морального та культурного рівня духовенства в Чернігівській області. Однак були виключення із правил, зокрема, серед представників міського чернігівського духовенства він особливо виділяв секретаря єпархіального управління, настоятеля кафедрального Спасо-Преображенського собору священника Красковського Олександра Іларіоновича, 1891 р. народження (65 років): «всесторонне развит, хорошо разбирается в вопросах текущей и международной политики. Имеет солидный, внушительный вид. Пользуется авторитетом у верующих» [16, арк. 20]. Олександр Красковський, засуджений радянською владою на 5 років за 33 статтею карного кодексу, мав семінарську освіту, був нагороджений митрою [16, арк. 20]. Священник Павло Циркунов, 1899 р. народження, закінчив пастирські курси, священник Іван Бичек, 1904 р. народження, мав 7-річну шкільну освіту [17, арк. 188].

Уповноважений Ф. Репа рекомендував для огляду представниками іноземних церковних делегацій в Чернігові три діючі церкви – Спасо-Преображенський собор, де знаходились мощі Св. Феодосія Углицького, Воскресенську церкву та Троїцький собор. «Все перечисленные объекты отремонтированы, имеют прекрасный вид как снаружи, так и внутри» [17, арк. 32]. О. Красковського, зважаючи на його високий культурно-освітній рівень, залучали для супроводження іноземних делегацій. У доповідній записці на початку 1955 р. Ф. Репа констатував, що єпархіальне керівництво та духовенство області значно активізувало свою діяльність з облаштування церковних приміщень в належному стані. «Если раньше ремонту церковных зданий не уделялось или, мало уделялось внимания, то в данное время на ремонт церковных зданий ежегодно расходуются большие суммы денег, в основном все церковные здания области за малым исключением отремонтированы и имеют прекрасный как внешний так и внутренний вид» [17, арк. 30]. Задля забезпечення будівельними матеріалами чернігівський єпископ Андрій створив цілу мережу уповноважених осіб, які у тодішньому Ленінграді, Станіславі за певну винагороду, скуповували у приватному порядку в господарчих магазинах Ленінграду покривельне залізо, а у лісництвах м. Станіслава – деревину.

Якщо проаналізувати рівень прибутковості кафедрального собору, то впродовж п'яти років спостерігалась тенденція до її сталого зростання. Наприклад, річна прибутковість Спасо-Преображенського собору була найбільшою в порівнянні з іншою діючою церквою Чернігова – Воскресенською [17, арк. 188; арк. 191]:

<i>Рік</i>	<i>Річна прибутковість Спасо-Преображенського собору м. Чернігів (в рублях)</i>	<i>Річна прибутковість Воскресенської церкви м. Чернігів (в рублях)</i>
1952	228863	95106
1953	198755	94239
1954	242356	113657
1955	275886	121496
1956	296786	125722

Більше того, собор не лише серед міських церков, але і в єпархії мав найбільшу прибутковість, яка становила в середньому понад 200000 руб. на рік [17, арк. 23].

Однак витрати на утримання собору все одно перевищували його прибутки і становили: в 1952 р. – 230230 руб., 1953 – 219739 руб., 1954 – 205571 руб., 1955 – 279926 руб., 1956 р. – 324247 руб. [17, арк. 188]. Прослідковується постійне зростання витрат громади на утримання церковного хору з 2500 руб. (1952 р.) до 6000 руб. на місяць. (1956 р.) [17, арк. 189]. Біля 2000 рублів на місяць з соборних коштів витрачали на утримання церковного активу, до складу якого входили: староста, прибиральниці, охоронець, свічкарки, проскурниці [17, арк. 189].

Відповідно до декларацій священників кафедрального собору, поданих до Чернігівського міського фінансового відділу, надходження коштів кафедрального собору поступово зростали та формувались за рахунок наступних джерел прибутків [17, арк. 189-190]:

<i>Перелік статей надходжень від релігійної обрядовості</i>	<i>Загальна кількість служб за 1954 р.</i>	<i>Прибутковість за 1954 р. (в рублях)</i>	<i>Загальна кількість служб за 1956 р.</i>	<i>Прибутковість за 1956 р. (в рублях)</i>
Прибутки від богослужінь	-	11436	-	-
Хрещення	255	3585	208	3349
Молитви, літургія	85	305	72	325
Вінчання	18	965	15	850
Погребіння	65	2239	61	2265
Богослужіння постові	-	655	-	-
Панахиди вселенські	6	1122	7	2473
Панахиди прості	-	-	148	2925
Радониці	12	842		
Молебні та акафісти	362	1043	429	11807
Загальні поминання	7957	6150	11867	9848
Сорокоуст	127	2415	157	3127
Сповідь	7728	6012	7558	6298
Соборування	3	85	6	250
Освячення будинків	12	275	23	570
Поминання на дому	27	570	23	670
Обряд «запечатування»			39	693
Молитва на дому	1045	2819	1260	4275
Освячення пасок		180		250
Освячення яблук		50		40
Разом		40926		50015

Отже, станом на 1954 р. зазначені кошти річного утримання розподілялись у рівних долях між трьома священниками кафедрального собору в сумі 11251 руб. кожному та 7131 руб. – соборному диякону. У 1956 р. утримання священників дещо зменшилось до 10107 руб кожному, проте, в штаті вже було два диякона з річним утриманням по 5347 руб. [17, арк. 189-191]. Динаміка зростання прибутків кафедрального собору була позитивною, що непокоїло владні структури. Зростання церковних капіталів відбувалось, на думку уповноваженого, не за рахунок збільшення соборних віруючих, а за рахунок загального зростання добробуту населення, яке все більше грошей приносило до церкви [17, арк. 211]. Щодо складу вірян, то більшість з них – 60–70 % – становили жінки, 15–20 % – чоловіки, 15 % – молодь [17, арк. 105]. На 1956 р. кількість молоді, яка відвідувала храм, збільшилась у порівнянні з попередніми роками, що дуже непокоїло владу. За соціальним складом превалювали пенсіонери, домогосподарки, мешканці навколишніх сіл, учнівська та студентська молодь, незначний прошарок службовців [17, арк. 188]. Крім того, уповноважений Ф. Репа наголошував, що духовенство останнім часом докладало чимало зусиль, щоб утримати віруючих «біля церкви», а саме: проводило ремонт церковних будівель, оздоблювало храми предметами культу, збільшувало фінансування церковних хорів та матеріально заохочувало церковних активістів. «Такие обряды как крещение и погребение, к сожалению, имеют массовый характер» [17, арк. 211]. Отже, радянська обрядовість значно «програвала» за урочистістю та атмосферністю церковним обрядам та таїнствам.

Значні кошти виділялись на ремонти собору, зокрема, з коштів патріархії в 1949 р. було виділено 220000 руб. [16, арк. 18]. Із соборних коштів на ремонти Спасо-Преображенського собору було спрямовано наступні суми: у 1953 р. – 36166 руб., у 1954 р. – 11194 руб., у 1955 р. – 25750 руб., у 1956 р. – 25032 руб. [17, арк. 188-189]. Найбільшою проблемою залишалось відновлення парового опалення в соборі, яке планували відремонтувати з коштів патріархії [16, арк. 18]. Джерелом церковних прибутків уповноважений Ф. Репа вважав значні пожертви вірян, адже – «пережитки капитализма, еще очень живут» [16, арк. 212]. Аналізуючи звіти уповноваженого у справах релігії, присвячених святкуванню найбільших християнських свят, можна уявити картину релігійного життя церковної громади Спасо-Преображенського собору. Найбільш популярними святами були: Різдво Христове, Хрещення, Великдень, храмове свято Преображення Господнього (19 серпня) та дні шанування Св. Феодосія Углицького, мощі якого у 1950-х рр. перебували в соборі. Якщо на святкових службах 7 січня 1957 р. в храмі збиралось біля 2000 вірян, то пасхальне богослужіння відвідало вже біля 7000 осіб [17, арк. 104]. Найбільш багатолюдним було урочисте святкування 60-річчя канонізації Св. Феодосія Углицького, яке відбувалось 21–22 вересня 1956 р. За дорученням патріарха Олексія до Чернігова завітали почесні гості: архієпископ Одеський Андрій та єпископ Київський Нестор. Собор не вміщував всіх бажаючих, які прибували у великій кількості із навколишніх сіл та містечок [16, арк. 167-169]. Богослужіння супроводжувалось співами трьох хорів (архієпископського, чернечого та аматорського), проповідями вищого духовенства.

Отже, певна лібералізація релігійного життя в СРСР у повоєнний період в контексті процесу «десталінізації» та демократизації дещо зменшила тиск на Церкву. В цілому відносини між Церквою та державою в післявоєнний період можна умовно поділити на три періоди: 1945–1953 рр. – період налагодження відносин між релігій-

ними громадами та владою; 1954–1957 рр. – період лібералізації відносин; 1958–1964 рр. – черговий наступ на релігію та на Церкву [18, с. 49-63]. Лібералізація була зумовлена як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. Проте, це була не кардинальна зміна політики щодо Церкви, а лише тимчасовий тактичний крок радянської влади. У найбільш сприятливій ситуації після війни серед інших релігійних течій опинилась РПЦ, яку влада використовувала задля покращення міжнародного іміджу СРСР в інших країнах світу. Послаблення тиску на Церкву з боку держави призвело до покращення матеріального забезпечення священнослужителів, а відповідно до зростання церковних прибутків. Значні кошти спрямовувались на проведення ремонтних робіт, утримання церковних хорів та соборного активу. Всі ці процеси чітко відстежуються на прикладі чернігівського Спасо-Преображенського собору. Проте радянська обрядовість значно програвала традиційним церковним обрядам та святкам. Всі ці фактори непокоїли представників влади. Новопризначене вище політичне керівництво СРСР продовжувало політику державного атеїзму. Достатньо переглянути рішення з'їздів КПРС, численні постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ про посилення атеїстичного виховання населення, щоб переконатися, що тоталітарна держава не бажала йти на щонайменші компроміси в стосунках із Церквою [19]. Зі зміною найвищого керівництва в країні значно посилилась атеїстична пропаганда. Постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди»» від 4 жовтня 1958 р. поклала край «ліберальному» ставленню влади до Церкви й релігії [18, с. 49-51].

Отже, фактично першопричиною чергового наступу на Церкву став процес згортання процесу «десталінізації» та утвердження в країні політичного та ідеологічного волонтаризму, що призвело до ліквідації релігійних осередків в масштабах всієї країни. В тоталітарній державі, де проголосили курс на побудову комунізму, релігії як суспільній ідеології та Церкві як суспільній інституції не було місця, адже комуністична світоглядна система мала в країні монопольне становище.

Джерела та література

1. Ванжула О. М. Доля чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 94-107.
2. Ванжула О. М. Створення Чернігівського державного заповідника у 1929 р. *Могилянські читання 2017 року: Збереження й дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії*: зб. наук. пр. [Нац. Києво-Печерський історико-культурний заповідник] / ред. кол.: Л. П. Михайлина (голова) та ін. Київ, 2018. С. 31-35.
3. Ванжула О. М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у 1920-х на початку 1930-х рр. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Глухів – Київ, 2018. С. 324-329.
4. Ванжула О. М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор за часів нацистської окупації. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. Чернігів, 2020. С. 12-23.
5. Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940 — на початку 1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. №2 (22). С. 137-163.
6. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод в Україні в другій половині 1950-х–1980-х рр. Київ, 2000. 329 с.; Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2001. 468 с.; Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.; Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.;

Бондарчук П. М. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості і тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 138-152.

7. Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області). Ф. Р-3004. Оп. 1. Спр. 14. 24 арк.

8. Там само. Оп. 1. Спр. 91. 32 арк.

9. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський режим і православні конфесії в Україні. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 107-119.

10. Попко О. О. Реставрація архітектурних пам'яток Чернігова. *Деснянська правда*. 1944. 17 груд. № 138. С. 4.

11. Реабілітовані історією у 27 томах. Чернігівська область / упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Кн. 3. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 600 с.

12. Петр Барановский: Труды, воспоминания современников / упоряд.: Ю. А. Бичков. Москва, 1996. 280 с.

13. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-1376. Оп. 8. Спр. 3.

14. Технический проект комплексного благоустройства и озеленения территории архитектурно-исторического заповедника древнего Кремля IX–XIII вв. в Чернигове. Пояснительная записка // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-456/15. ДФ-107. Чернігів, 1971. Т. 1. Кн. 1. 74 арк.

15. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 33, 235 арк.

16. Там само. Ф. П-470. Оп. 9. Спр. 413. 248 арк.

17. Там само. Ф. П-470. Оп. 9. Спр. 733. 245 арк.

18. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін: [монографія]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 381 с.

19. КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду: Зб. док. і матеріалів. Київ: Держполітвидав УРСР, 1962. 184 с.; О религии и церкви: Сб. док. Москва: Политиздат, 1965. 128 с.; Вопросы идеологической работы: Сб. важнейших решений КПСС. Москва: Госполитиздат, 1961. 328 с.

Olena VANZHULA
(Chernihiv)

The Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in the urban environment of postwar Chernihiv (1945-1958)

The article is devoted to a little-known period (1945-1958) in the history of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv, when the monument was used by the Orthodox religious community. The state of the cathedral community and the place of the ancient church in the building of the historical part of Chernihiv during the times of a certain "liberalization" in the relations between the Church and the state are analyzed. The involved archival sources provide an opportunity to reveal the issues of the number and number of clergy of the cathedral, the Orthodox community and the cathedral council. For the first time, statistics on the main sources of income and expenditure of the cathedral have been published.

Key words: *the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour, Chernihiv, the Orthodox religious community, architectural monument, anti-religious company, communist ideology.*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЇ У ХІХ – на початку ХХ ст.

У статті мова йде про функціонування Чернігівської жіночої гімназії у ХІХ–ХХ ст.

Ключові слова: Чернігівська жіноча гімназія, освіта, навчання, випускниці.

Питання функціонування середніх навчальних закладів Чернігова впродовж всього ХІХ ст. досить важливе в контексті загальної історії міста. Серед дослідників історії Чернігова, які зокрема займалися і вивченням особливостей освітнього процесу, слід згадати розвідки С. Леп'явка, В. Руденка, В. Сапона та ін. [1, с. 308-309]. Впродовж ХІХ – початку ХХ ст. істотні зрушення відчували мешканці міста Чернігова у соціокультурній сфері. Розширювалась мережа культурно-освітніх закладів.

У 1802 році в Російській імперії створюється Міністерство народної освіти. За розробленою ним у 1803 році програмою було встановлено чотири типи навчальних закладів: а) училища парафіяльні; б) повітові; в) губернські чи гімназії; г) університети. Гімназична освіта того часу відповідала умовам середньої освіти сучасності.

Розвиток суспільства вимагав покращення жіночої освіти. Два існуючих у місті приватних дівочих пансіони вже не відповідали тогочасним потребам. З цього приводу за ініціативою чернігівського губернатора князя Сергія Голіцина 15 жовтня 1865 року у губернському центрі створюється першорозрядне жіноче училище у складі чотирьох класів. На час відкриття у ньому нараховувалось лише 73 учениці, але до кінця навчального року їх кількість зросла до 108 [1, с. 308-309].

Спочатку перший чернігівський жіночий навчальний заклад містився у приміщенні колишнього ланкастерського училища. Але число дівчат, що бажали отримати середню освіту, швидко зростало. Тому у наступні два роки були відкриті 5-й та 6-й класи, а у центральній частині міста (на Валю) звели новий дерев'яний одноповерховий навчальний корпус. Після цього стало можливим відкрити сьомий підготовчий клас у 1869 році [2, с. 63-64].

У другій половині ХІХ ст. ідея створення жіночих гімназій – як відкритих й всестанових освітніх навчальних закладів для дівчат, набула практичного втілення та законодавчого регулювання. У 1870 році відповідно до «Положення про жіночі гімназії та прогімназії» Міністерства народної освіти, училища були перейменовані в гімназії і прогімназії [3, с. 157].

Жіночі гімназії призначалися для дівчат всіх станів і віросповідань. Перші 3 класи (іноді і більше) становили прогімназію і могли існувати як окремий навчальний заклад. При кожній жіночій гімназії зберігались піклувальна і педагогічна ради, створені при жіночих училищах та встановлювалась 5-бальна система оцінок успішності. Рівень освіти був дещо нижчим, ніж у чоловічих гімназіях.

«Положення» передбачало видачу тим, хто закінчив 7 класів, атестату та звання вчительки початкової школи, тим, які закінчили 8 класів – домашньої вчительки, а

хто отримав при цьому медаль – домашньої наставниці. Закінчення 8-го класу відкривало доступ до Вищих жіночих курсів – без іспиту.

Всі жіночі гімназії Міністерства народної освіти були платними, причому плата за навчання встановлювалась різна для гімназій і прогімназій. «Положення» передбачало і встановлення певної системи фінансування у вигляді одноразової допомоги жіночим гімназіям від скарбниці, хоча основні кошти на їх утримання надходили від громадськості. Соціальний склад учнів був таким же, як і у жіночих гімназіях Відомства установ імператриці Марії.

З 1871 року Чернігівське жіноче училище отримує статус гімназії. Цікаво, що спочатку вона мала 8 основних і 2 підготовчі класи. Перевага у навчанні надавалась гуманітарним предметам, зокрема іноземним мовам, музиці, танцям, співам, рукоділлю, правилам гарної поведінки.

До 1874 року в Російській імперії було 189 жіночих гімназій із загальним числом учениць 25565 осіб. Гімназії мали 7-річний курс навчання. Після закінчення випускниці отримували атестат домашньої вчительки, а якщо отримали нагороду (медаль або книгу) – атестат домашньої наставниці і право без іспитів вступати на платні педагогічні курси. Знання оцінювалось за дванадцятибальною системою [4, с. 608]. Прогімназія в передреволюційній Росії – це чотирьохкласний навчальний заклад, який відповідав чотирьом молодшим класам гімназії. Прогімназія була заснована у 1864 році, а з 1866 року отримала право приймати іспити на звання парафіяльного вчителя. Надалі учні прогімназії могли продовжити своє навчання в гімназії [5]. Згідно з існуючими на початку ХХ ст. правилами, жіноча гімназія та прогімназія були призначені для учениць всіх соціальних станів і віросповідань, вони були в головному веденні піклувальників навчальних місць і відкривалися з їхнього дозволу. Жіночі гімназії Міністерства народної освіти з 1870 р. мали свій статут. Навчання в них було семирічним, був і 8-й клас – педагогічний. Жіноча прогімназія могла бути трикласною, але там, де надається до того можливість, вони могли включати в себе і більше число класів [6, с. 3-4].

Управління жіночою гімназією або прогімназією перебувало у віданні двох рад: піклувальної і педагогічної. Їхні функції розподілялись наступним чином: піклувальна рада створювалась для сприяння розвитку гімназій або прогімназій з боку суспільства, найближчого соціального оточення; педагогічна рада – для вирішення питань, що належали до навчальної та виховної частини. Безпосереднє управління гімназією або прогімназією ввірялось начальниці, яка була обрана піклувальною радою. Кандидатура начальниці гімназії затверджувалась Міністром народної освіти, а начальниці прогімназії – попечителем навчального округу. Піклувальна рада складалась «з осіб обох статей». Члени піклувальних рад жіночих гімназій і прогімназій обирались на три роки і затверджувались попечителем навчального округу.

Предмети викладання в жіночих гімназіях та прогімназії на початку ХХ ст. поділялись на обов'язкові та необов'язкові. До обов'язкових предметів у прогімназії належали: 1) Закон Божий; 2) російська мова; 3) російська історія і географія у скороченому обсязі; 4) арифметика; 5) чистописання; 6) рукоділля «в звичайному домашньому побуті» [6, с. 53]. В курсі жіночих гімназій були обов'язкові такі предмети: 1) Закон Божий; 2) російська мова (граматика і знайомство з найважливішими творами словесності); 3) арифметика; 4) географія загальна і російська; 5) історія загальна і російська; 6) «найголовніші поняття з природної історії і фізики,

що відносяться до домашнього господарства і гігієни»; 7) чистописання; 8) рукоділля; 9) гімнастика – «якщо заклад має необхідні до того способи». До необов'язкових предметів гімназій і прогімназій відносились: мови – французька і німецька, малювання, музика, спів і танці. Окрім загального семирічного курсу, при жіночих гімназіях був спеціальний курс для бажаючих набути право на звання домашніх наставниць і вчительок [6, с. 5-6].

Гімназисткам на спеціальному курсі пояснювались головні положення про виховання, головні прийоми і методи викладання предметів навчального курсу жіночих гімназій. Крім того, дівчата вправлялись у педагогічній практиці, під керівництвом вчителів і викладачок жіночих гімназій, на підставі особливих правил, затверджуваних Міністром народної освіти. Обсяг викладання предметів, розподіл їх за класами, число уроків з кожного предмету, правила випробування вчительок під час вступу, перехід з класу в клас і по закінченню курсу [6, с. 4-9].

Навчальний рік в жіночій гімназії і прогімназії тривав з 15 серпня по 15 червня. Уроки починались щодня з 9 години ранку, і кожен урок тривав по годині. Між уроками були перерви, по 10 хвилин кожна, за винятком проміжку між 3-м і 4-м уроком – півгодини для відпочинку і сніданку.

Гімназистки повинні бути в навчальному закладі за чверть години до початку уроків для спільної молитви перед навчанням. У випадку неможливості прибути на уроки через хворобу, або з іншої цілком поважної причини, батьки або опікуни учениці зобов'язані були сповістити начальницю гімназії або прогімназії про причини її відсутності. Інакше учениця піддавалася покаранню, як така, що пропустила уроки самовільно і без поважної причини.

Батьки або родичі, які не проживають у тому місті, де знаходиться гімназія або прогімназія, зобов'язані були заявляти начальниці, кому вони доручають своїх дочок або родичок. Піклувальна рада з дозволу попечителя навчального округу при необхідності створювала умови для їхнього проживання (зазвичай їх поселяли на спільній квартирі, спеціально призначеній для проживання учениць) [6, с. 30].

Наприкінці XIX ст. у Чернігівській губернії налічувалось 20 середніх шкіл. Серед них: 5 духовних семінарій та училищ, одна фельдшерська школа, 4 гімназії (у м. Чернігові, м. Ніжині, м. Глухові, м. Новгороді-Сіверському), одна прогімназія у м. Стародубі, одна чоловіча гімназія у Новозибкові, один учительський інститут у Глухові, 4 жіночі гімназії (у м. Чернігові, м. Новозибкові, м. Ніжині, м. Новгороді-Сіверському) та 3 жіночі прогімназії. Учнями даних навчальних закладів були в основному діти дворян (близько 60%) та міщан (25%) [7, с. 163].

Мережа жіночих гімназій і прогімназій Чернігівської губернії швидко розширювалась: у 1880 році було 79 гімназій і 164 прогімназії, у 1887 – 106 гімназій і 180 прогімназій.

У 1899 році Чернігівська жіноча гімназія отримала новий двоповерховий будинок, який був зведений за проектом губернського інженера Д. Савицького на території колишньої фортеці, саме той, у котрому нині розміщено Чернігівський обласний художній музей. За відомістю 1915 року, учениць у навчальному закладі нараховувалось 840 осіб [7, с. 164].

На початку XX ст. у Чернігові діяли 12 церковно-парафіяльних, 8 міських, 4 єврейські громадські школи, 3 приватні, одне міністерське початкове училище, а також школи сліпих та глухонімих. Крім того, функціонували чоловіча та жіноча

гімназії, дві приватні гімназії, реальне училище, духовна семінарія, а також 6 недільних шкіл для дорослих [8, с. 12].

Перед революцією 1917 року число жіночих гімназій Міністерства народної освіти на території всієї імперії досягло 958 [1, с. 146]. Ці навчальні заклади відкривались у невеликих повітових містах.

Таким чином, жіноча гімназійна освіта другої половини XIX – початку XX ст. була сукупністю навчальної інформації, інтелектуальних і практичних умінь та навичок, етичних норм з метою забезпечення необхідного рівня соціалізації жінок – адаптації особистості в умовах тогочасного суспільства відповідно до її індивідуальних особливостей, та надавала їм можливість забезпечувати своє життя.

У 1916 році у Чернігівській губернії функціонувало 13 приватних жіночих гімназій. 17 червня 1917 року Тимчасовий Уряд прийняв постанову про перетворення 8-класних гімназій у 4-класні. Це був крок до остаточної ліквідації гімназій [1, с. 308]. Саме тому восени 1919 року замість Чернігівської жіночої гімназії було утворено трудову школу.

В перші десятиріччя XX ст. суттєво змінюється навчально-виховна система середньої освіти на теренах колишньої Російської імперії: скасовується гімназійна освіта, створюються нові навчальні заклади [1, с. 309].

У 1920-х рр. за рахунок створення нових типів освітніх закладів (професійних, вечірніх) майже вдвічі розширилась мережа шкіл Чернігова [9, с. 28].

Для забезпечення освітою дорослого населення при клубах та школах міста відкривались пункти з ліквідації неписьменності, професійно-технічні школи, школа робітничої молоді, школи при технікумах та вечірні школи [10, арк. 4; 11, арк. 97]. Новостворені школи розміщували найчастіше у приміщеннях дореволюційних освітніх закладів (зокрема, у Володимирському училищі, Вознесенській приходській школі, жіночій та чоловічій гімназіях). Крім того, одне навчальне приміщення могли ділити між собою кілька освітніх закладів: у приміщенні колишньої жіночої гімназії була розміщена третя школа, а у її флігелі – дев'ята [12; 13, арк. 38].

До 1983 року у приміщенні колишньої жіночої гімназії розміщувалась середня школа № 2 міста Чернігова. З 1983 року у будівлі, яка є пам'яткою архітектури XIX століття, розташований Чернігівський обласний художній музей.

Поринути в атмосферу гімназичного життя XIX ст. можна завдяки спогадам Марії Чорносвитової, учениці жіночої гімназії, про старий Чернігів. Вони містять цікаві факти й спостереження про повсякденний життєвий устрій тогочасного міста:

«...В ту пору в Чернигове не было еще женской гимназии. Обыватели довольствовались пансионом для благородных девиц, где об их образовании заботились мало. Выпускной экзамен в пансионе Лашнюковой, где учились сестры моей матери, состоял в том, что оканчивающие в белых платьях говорили русские и французские стихи, играли «Молитву Девы» или «Полонез Огинского» и танцевали качучу. Но в 60-ые годы этого было уже мало. Черниговским губернатором был тогда кн. Голицын. Он энергично принялся за хлопоты: ездил в Петербург, рассылал по губернии подписные листы, устраивал спектакли, базары и, наконец, в 1865 г. гимназия была открыта. Но содержать ее первое время было не на что, и группа лиц, к которой охотно примкнул и мой отец, взялась преподавать бесплатно. Это была та же молодежь, что преподавала в мужской гимназии. Через много лет я встретила с двумя его ученицами, которые с благодарностью его вспоминали. Одна из них была примадонна Мариинского театра Дейша Сионицкая, другая – знаменитая украинская

артистка Заньковецкая. За услугу, оказанную моим отцом Черниговской гимназии, мы, его дочери, учились бесплатно.

Скучна была наша гимназическая жизнь. Учение было тяготой, гимназия неизбежным злом, которое надо терпеть ради встречи с подругами. С тяжелым чувством вспоминаю я учительницу арифметики. На ее уроках такой страх сковывал наши души, что мы ничего не могли сообразить. Хороших отметок она никогда не ставила, потому что на 5 знает только Бог, на 4 она сама, а на 3 мы обязаны знать, зачем же ставить отметку? Ее журнал пестрел двойками, единицами и даже с минусами.

А немка Алексия Карловна преподавала всегда нараспев, так что можно было подумать, что это класс пения. Тон у нее был всегда восторженный и вдохновенный. Отпуская нас на Рождество, она говорила: «Когда ваши папочка и мамочка спросят, что подарить вам на праздники, скажите им: милые фатерхен унд мутерхен, не покупайте мне ни конфетки, ни игрушки, купите мне немецкую книгу». Фразы для диктовки она сочиняла сама: мамаша очень любит читать, но бабушка уехала за граница, или: дети любят рисовать червяков, но не кустов.

Была у нас одна классная дама, к счастью не в моем классе. Она была так огромна, что гимназисты прозвали ее дилижансом. Так же огромно было и ее лицо. Она казалась нам каким-то синим чудовищем (форма для гимназического начальства была синяя), существовавшим только для того, чтобы портить нам жизнь. На своем огромном шлейфе, волочившемся по пыльным коридорам, она обычно возила бумажку, остаток завтрака, а то и калошу, которую ловко и незаметно кто-то успел положить. Директором был мой родной дядя Петр Васильевич Кизимовский. Это был добродушный, но слабовольный человек. Никакого влияния на нашу жизнь он не имел, но импонировал своим важным и строгим видом. Начальницей была Мария Ивановна Мау. Старая дева, смолянка с глазами злой кошки. Педантка до жестокости, она убила в себе все движения сердца, считая, что это ее долг. Идти к ней на допрос было истинной пыткой. «Подойдите поближе, смотрите мне прямо в глаза» и т. д. И сейчас жутко вспомнить. В этой затхлой атмосфере нам нечего и некого было любить. Мы жили двумя лагерями: один это начальство, которое считало, что воспитывать – значит карать, бранить, выслеживать, и мы привыкли, что от него исходит какое-то вредное начало, мешающее жить. Другой лагерь – это мы, учащиеся, которые старались при всяком удобном случае делать им разные пакости. Окончив гимназию, когда я встречалась с ними или слышала о них и их жизни по большей части такой одинокой и безотрадной, я впервые отнеслась к ним с человечностью и вниманием. По какому-то роковому недоразумению мы делали им зло, а они нам, и это называлось воспитанием...» [14, с. 54-55].

Що стосується освітніх традицій XIX – початку XX ст., то варто зазначити, що гімназійна освіта в цілому була «класична», гуманітарна, вона здійснювалась при мінімальній увазі до природничих наук. Дослідження навчального процесу в жіночих гімназіях передреволюційної Росії дозволяє зробити висновок про те, що зміст жіночої гімназійної освіти на початку XX ст. наблизився до змісту та рівня освіти в чоловічих гімназіях, зберігаючи при цьому свої особливості, зумовлені розумінням ролі жінки в суспільстві.

Джерела та література

1. Рига Д. Скасування гімназійної освіти та процес становлення середніх навчальних закладів міста Чернігова у 20–30-х роках ХХ ст. *Сіверщина в історії України*. 2018. Вип. 11. С. 308-311.
2. Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів, 2009. 84 с.
3. Шара Л. Чернігівська міська дума. Чернігів, 2010. 224 с.
4. Латышина Д. История педагогики (История образования и педагогической мысли): учеб. пособие. Москва: Гардарики, 2003. 608 с.
5. Прогимназия. *Большая Советская Энциклопедия*. URL: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/124033> (дата звернення: 15.11.2021)
6. Александров В. Подробные правила и учения программы всех классов женских гимназий и прогимназий Ведомства Министерства Народного Просвещения со всеми последними дополнениями и разъяснениями. Одесса: Книгоизд. «Школа», 1917. 117 с.
7. Рябоконт О. Влияние исторических факторов на формирование и развитие современного образовательного комплекса Черниговской области. *Вісник ОНУ. Сер.: Географічні та геологічні науки*. 2014. Том 19. Вип. 3. С. 160-166.
8. Острянюк А., Аскерова Л. Чернігів у ХІХ – на початку ХХ ст.: формування міського середовища. *Краєзнавство*. 2012. №3. С. 5-19.
9. Острянюк А., Непотенко І. Чернігів у 1920-х рр.: реалії повсякденного життя. *Краєзнавство*. 2014. №2. С. 28-47.
10. Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області). Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 1193.
11. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-944. Оп. 1. Спр. 802.
12. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 486.
13. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-15. Оп. 1, Спр. 256.
14. Коваленко О. Зі спогадів Марії Чорносвитової про старий Чернігів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст). *Сіверянський літопис*. 2014. № 1-3. С. 49-60.

Yuliia HUCHOK
(Chernihiv)

Establishment and development of Chernihiv Women's Gymnasium during 19-20th centuries.

The educational process in Chernihiv women's gymnasium was investigated in this article. The main principles of women education in Chernihiv in 19-20th centuries were specified. The present article describes peculiarities of internal structure and function of the women's gymnasium, as well as students' everyday life.

Key words: Chernihiv women's gymnasium, education, student.

Тетяна МИКОЛАЙКО
(Чернігів)

АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ДЕСНЯНСЬКА ПРАВДА» НА ПОЧАТКУ 60-х років ХХ ст.: ДО ПИТАННЯ ЗАКРИТТЯ ТРОЇЦЬКОГО ЖІНОЧОГО МОНАСТИРЯ У ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена атеїстичній пропаганді на шпальтах чернігівської газети «Деснянська правда» за 1960–1962 рр., де засуджувалася діяльність Троїцького жіночого монастиря у Чернігові. Схарактеризовано матеріали, в яких дискредитують священників, черниць. Наголошено, що автори газетних статей намагаються висвітлити протизаконну діяльність монастиря, антисуспільний спосіб життя черниць та фантастичність релігії.

Ключові слова: Троїцький монастир, «Деснянська правда», Чернігів, атеїзм, антирелігійний, пропаганда, черниці, священник.

Український дослідник В. Єленський радянський період державно-Церковних відносин визначив як модель жорстокого та ворожого відокремлення Церкви від держави. Їй притаманний контроль над діяльністю Церкви, заборонаю вести проповідницьку діяльність, потужна атеїстична пропаганда, яка б викоренила релігійні погляди зі свідомості та побуту радянських громадян [1; с. 5]. Антирелігійна кампанія кінця 1950-х – першої половини 1960-х років, що проводилася в державі, де за часів Другої світової війни активізувалася діяльність Церкви, стала одним із прикладів такої моделі церковно-державних відносин, де політика направлена на викорінення «мракобісся», контроль та тиск на священників і вірян [2].

У Чернігові антирелігійна кампанія активно розгорнулася проти діяльності Троїцького жіночого монастиря, який німці дозволили відкрити у кінці літа 1941 р. [3; с. 29]. Найперше, що зробила місцева влада, – це здійснила перевірки технічного та санітарного стану монастирських споруд та ретельно вивчила його фінансовий бік, але необхідна робота проводилась і в напрямку атеїстичної пропаганди, де завдяки бесідам, лекціям, статтям у пресі пояснювали фантастичність релігії, її шкідливість, протизаконну діяльність монастирів. Жіночі агітколлективи з музичної, вовняної фабрик Чернігова та ТЕЦ проводили індивідуальні бесіди з черницями, доводили їм антисуспільний спосіб життя монахів і закликали долучитися до суспільно-корисної праці. Міськкому партії, обласному відділенню Товариства для поширення політичних і наукових знань було доручено організувати читання циклу лекцій на науково-атеїстичну тематику. У доповідях та лекціях рекомендували наголошувати на досягненнях радянського народу під керівництвом КПРС у будівництві комунізму, лекторам звертати увагу на критику християнства, досягнення боротьби з релігійними пережитками у свідомості радянських людей [4; с. 122].

Найпотужніша антирелігійна агітація розгорнулася на сторінках чернігівської газети «Деснянська правда», де друкувалися сповіді колишніх священників, які добровільно відійшли від свого служіння, поширеним явищем була компрометація

духовенства, багато інформації стосувалася перевиховання та недопущення проникнення віри у Бога до свідомості будівників комунізму. Крім того, активно викривали на сторінках газети антисуспільну та протизаконну діяльність Троїцького жіночого монастиря (спекуляції, жебракування тощо). Таких статей написано протягом 1960–1962 рр. понад 10 [5; арк. 119].

Антирелігійну пропаганду, розгорнуту на шпальтах газет Чернігівщини у 30-ті роки ХХ ст., досліджував М. Костів [6], темою релігійної політики комуністичної влади у повоєнному Чернігові займається історик Ф. Юхно [7], у третій книзі науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Чернігівська область» розкриваються суперечливі відносини між державою та Церквою на терені Чернігівської області [8]. Звичайно наведені дослідження не охоплюють усю історіографію з цієї теми і лише фрагментарно розкривають означену проблему.

Метою статті є аналіз публікацій антирелігійного змісту у газеті «Деснянська правда» за 1960–1961 рр., спрямованих на закриття Троїцького жіночого монастиря. Матеріали показують пропагандистську спрямованість місцевої преси, розкривають механізм атеїстичної агітації серед населення.

У кінці літа 1960 р. у газеті «Деснянська правда» опубліковано статтю «Темна пляма», у якій автор висловлює невдоволення сусідством монастиря і нового міста, це корпуси музично-меблевої фабрики, селище енергетиків. Монастир названо «темною плямою» на здоровому тілі Чернігова. У статті зазначається, що місцевість Болдиних гір віками належала Троїцькому монастирю і тільки могутня народна хвиля 1917 р. знесла це кубло мракобісся. Після того Болдина гора стала улюбленим місцем відпочинку чернігівців, а на території монастиря розмістилося підсобне господарство зоотехнікуму. Змінила ситуацію німецько-радянська війна, і в цей час до Чернігова прибув колишній білогвардієць С. Івановський, але вже у чорній сутані єпископа, а невдовзі у монастирі поселилися черниці і за старими стінами запрацювали майстерні, у яких виготовляли ікони та інше церковне начиння, відкрилася друкарня, що випускала релігійну та антирадянську літературу. Свій товар черниці продавали не лише у Чернігові та районі, а потрапляв «чернігівський товар» і до Ростова-на-Дону. Гроші монастир не лише торгівлею заробляв, а, за словами працівників 1-го відділення Чернігівської контори зв'язку, бували дні, коли вони працювали переважно на монастир, бо приходило багато грошових переказів та речових пакунків на десятки тисяч карбованців. Усі ці «пожертви» йдуть зовсім не на богоугодні справи. Наприклад, матушка Онуфрія, у миру Ольга Пінчук, придбала собі будинок по вул. Толстого за 70 тисяч крб. Автор статті наголошує, що громадськість міста не бажає миритися із сусідством монастирського кубла і розсадника релігійної ідеології, хоче, щоб там був державний заповідник, із вільним доступом до архітектурної пам'ятки к. XVII ст. – Троїцького собору та 58-метрової дзвіниці XVIII ст. [9; с. 2]. Підтримує думку автора статті «Темна пляма» колгоспник із с. Нова Басань Бобровицького району (тепер Ніжинський район) С. Гах, який у короткій статті висловив своє ставлення до релігії, вважаючи, що Троїцький монастир – це темна пляма, яку вже треба змити [10; с. 3].

На сторінках газети з'являється публікація про те, що церковники підігривають марновірство людей розповсюдженням свого товару. Наводиться приклад, що раніше ікони писали уславлені іконописці та кустарі-богомази на дереві, олійними фарбами, а тепер Надія Юхимівна Янгель вдома налаштувала виробництво ікон з фотографій святих, сріблястої фольги та дерев'яних планок. Збували ікони на колгоспному

базарі з-під поли або приїздили перепродувачі з різних частин області як, наприклад, Ганна Шкуліпа з с. Єгорівка Прилуцького району, яка часто навідувалася у Чернігові до будинку по вул. Толстого 113, купувала ікони. Автор публікації дослідив, на якому церковному товарі черниці мали гарний навар, а саме: від продажу хрестиків, що вирізали з фанери, вартість якого 10 коп., а продають 25–30 коп. за штуку, та продажу свічок, які отримують від єпархіального управління по 20 крб за кілограм, а продають поштучно і виходить 70 крб за кілограм. Така торгівля завдає великої шкоди людям, які вірять у релігійні забобони [11; с. 3].

Класирувальниця фабрики первинної обробки вовни С. Гой надіслала листа до редакції газети «Деснянська правда», у якому скаржиться на те, що мальовничий куточок Чернігова – Болдині гори, псує монастир, у який навідуються під виглядом богомольців різні пройдисвіти, святоші, часом підозрілі люди з кримінальним минулим і різні нероби, які не хочуть працювати на державу. Троїцький жіночий монастир вона називає островом мракобісся, звідки церковники намагаються отруювати свідомість людей релігійними поглядами, забобонами та обрядами. Автор статті пропонує відкрити на території монастиря якийсь культурно-освітній заклад або облаштувати місце відпочинку [12; с. 3].

Однією з найгучніших стала публікація під назвою «Закрити розсадник мракобісся». Авторами листа, на основі якого написана стаття, були люди, які жили безпосередньо на території Троїцького жіночого монастиря по вул. Толстого, 92: А. Комунар – ветеран німецько-радянської війни, В. Телюга – електромонтер, Г. Снігірьов – офіцер запасу радянської армії, М. Марков – начальник зміни музично-меблевої фабрики. Автори звернулися до редакції газети «Деснянська правда» з проханням опублікувати листа про далеко не святі діла, що відбуваються у «святому» місці, тобто у Троїцькому жіночому монастирі. Вони стверджують, що ця «свята обитель» є притулком для різних сумнівних осіб: бродяг, клікуш (біснуваті-крикливиці), карних злочинців та інших паразитичних елементів. Це звідси йдуть наклепи на радянських людей.

У статті наведені конкретні факти, що посприяють ліквідації монастиря. Більшість із тих, що знаходиться у монастирі, – це клікуші (біснуваті-крикливиці) та вихідці з монастирів старої царської Росії. Ці люди різними засобами ухилялися від участі у суспільно-корисній праці, вели паразитичний спосіб життя, частина з них притягалася до кримінальної відповідальності. У період окупації вони зібралися у монастирі, наводили наклепи на радянську владу, спекулювали іконами, нелегальною церковною літературою та іншим мотлохом.

Спекулюючи на релігійних почуттях деякої частини відсталих людей, вони безсоромно їх обдурюють. Обіцяють «зцілення» від хвороб, відвернення майбутніх нещастя, а за це отримують гроші, продукти та інші речі. До монастиря несуть продукти жінки з навколишніх сіл Чернігівського та інших районів, черниці щодня отримують по кілька грошових переказів та пакунків із різних куточків Радянського Союзу.

Не можна примиритися з тим, що ці дармоїди одурманюють релігійним туманом відсталих людей, які, на жаль, ще зустрічаються. Серед таких багато молоді з Куликівського та Менського районів Чернігівської обл., Тульської обл. Цих молодих жінок та дівчат вони перетворили на релігійних фанатиків, крім того, ще й експлуатують, змусили їх собі прислужувати.

У монастирі знаходять притулок бродяги: А. Серьогіна, яка двічі притягалася до

судової відповідальності за крадіжки, вже 15 років живе, як черниця та Марія, прозвана «безродною», паспорта не має, каже, що з м. Пенза (Росія), ця клікуша живе 7 років у монастирі. Деякі монашки поводять себе непристойно, багато хто з них хворі, не звертаються за медичною допомогою. Всі користуються загальною їдальнею, куди пускають різних бродяг, а ті у місті ходять у магазини та користуються транспортом і є розповсюджувачами інфекції [13; с. 3].

Зустрічаються статті, в яких чернігівці хвилюються про вплив монастиря на молодь, яка заселяє житловий масив будівельників ТЕЦ, та дітей, які ходять гуляти на Болдину гору: «навіщо дітям слухати бовкання дзвонів, дивитись на монашок та прочан» [14; с. 3]. Черниць називають «купою дармоїдів», які наживаються коштом трудящих. І. Харченко з Чернігова пише, що багато чернігівців думають, що у Троїцькому жіночому монастирі живуть бідні і сироти, які втратили житло. Насправді там живуть ті, хто не бажає працювати і шукає легкого життя [15; с. 3].

Підтримують вимогу трудящих Чернігова про закриття Троїцького монастиря котельники Бахмацького вагонного депо, бо в це «кубло мракобісів» їздять і деякі бахмачани. У листі працівники депо просять лекторів та пропагандистів частіше виступати з лекціями на науково-атеїстичну тематику, проводити антирелігійні вечори, бо у Бахмачі їх майже не буває [16; с. 2].

Про необхідність популяризувати атеїстичну, наукову пропаганду, роз'яснювати трудящим, які блукають у релігійному тумані, справжню суть учених церковників, писали листи пенсіонери, які, ніби від релігійних забобонів відмовилися не відразу, вони зрозуміли, що «попівські вигадки» спростовує життя та наука. Наприклад, Петро Заєць з с. Поділ Варвинського району пише: «...А бога на небі – немає. Там зараз – наші супутники та космічні кораблі», а Клавдія Куц з с. Ушня Менського району у листі пише, що «Юрій Гагарін всю небесну канцелярію облетів і не зустрів ні архангела Михаїла, ні пророка Іллю, ні Бога. Хто ж після цього віритиме попам?» [15; с. 3].

Важливе місце в антирелігійній пропаганді належало матеріалам, що дискредитували священників, яскравим прикладом стала сповідь колишнього священника С. Голяко, який 15 років працював у єпископській канцелярії. Поштовхом до відвідування монастиря для майбутнього священнослужителя був прихід німців до Чернігова. Для автора почалися тяжкі депресивні часи, голод, страх за життя. Одного дня він зайшов на територію Троїцької жіночої обителі, де тиша, спокій та неземні голоси хору. З того дня почав думати про релігію, бігти після роботи у банку до монастиря, де познайомився з єпископом Борисом, який справив на нього сильне враження. У листопаді 1945 р. прийняв сан священника, працював у канцелярії єпископа.

Перед його очима пройшли різні «батюшки» і тоді зрозумів, що він у «релігійному болоті», виходу з якого ще не бачив. Розчарування у неправильно зробленому виборі відбулося, коли до Чернігова прибув протоієрей Олександр Красковський. Наприкінці 1946 р. його призначено настоятелем Троїцького собору, секретарем єпископа та благочинним Чернігівського району. Зовні він мав вигляд справжнього духовного отця: смиренний вдумливий вираз обличчя, лагідні розумні очі, срібна борода. Справжній духовний пастир! Та справи вів пастир не завжди чесно. Як благочинний він «організував касу взаємодопомоги», до якої духовенство Чернігова та церкви району відрахували кругленькі суми. «Каса» проіснувала сім місяців і Красковський про неї ніби «забув» та ніхто не наважився спитати про ті

гроші: про отця Олександра вже ходили чутки, як про пастиря крутого норову і його боялися. Олександр Красковський був безпосереднім начальником автора і всі справи були помічені та зафіксовані. Святенництво, лицемірство – такі характеристики автор дає духовним отцям. Про священника Іллінської церкви Марченка пише, що той розповідав, ніби йому ні за що жити, що служить у церкві тільки заради Господа Бога. Через деякий час стало відомо, що цей «голодуючий» отець пішов за штат і купив у Чернігові будинок. «Може, Бог нагородив Марченка за чесну службу мішком грошей?». З кожним роком служби у єпархії переконався, що святі отці моляться Богу, але не вірять у нього. Розчарувався у релігії С. Голяко, шкодував за змарнованим часом [17; с. 3].

Отже, як бачимо, завданням преси було звинувачувати релігію не лише в тому, що вона «заважає будувати комунізм», а й у духовному поневоленні та моральному розкладі радянських громадян. Тому антирелігійна пропаганда, налаштована проти діяльності Троїцького жіночого монастиря у Чернігові, на сторінках газети «Деснянська правда» з серпня 1960 р. по серпень 1962 р. (до закриття монастиря) виконувала поставлене завдання. Публікації до редакції надсилали працівники заводів, колгоспники, пенсіонери, колишні священнослужителі, які висловлювали думки про Троїцький монастир як місце для спекулянтів, які не бажають працювати на державу, де знаходять притулок люди з кримінальним минулим і живуть на благодійні пожертви людей, одурманених релігійними забобонами. Створювалися негативні образи черниць та священнослужителів і висловлювалося занепокоєння щодо шкідливого впливу діяльності монастиря у місті, яке розбудовується, де багато молоді та дітей, які заселяли район навколо монастиря.

Джерела та література

1. Онищук С. Моделі державно-церковних відносин: порівняльний аналіз. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2014. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2014_2_4 (дата звернення: 11.10.2021).
2. Пасічник Л. Радянська людина в центрі антирелігійної політики. *Народне слово*. 2019. 1 листопада. URL: <http://nslovo.com.ua>. (дата звернення: 1.10.2021).
3. Леп'явко С. Чернігів у роки війни (1941–1945). Чернігів. Видавець В. Лозовий. 2011. 64 с.
4. Миколайко Т. Закриття Троїцького жіночого монастиря у м. Чернігові на початку 1960-х років. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 116-122.
5. Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області). Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 20. 226 арк.
6. Костів М. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х рр. ХХ ст. *Література та культура Полісся*. Серія «Історичні науки». 2017. Вип. 88. С. 194-202.
7. Юхно Ф. Чернігівський Троїцький монастир у 1943–1962 рр. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4-5. С. 59-66.
8. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Чернігівська область // упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко. Кн. 3. Чернігів: Десна Поліграф. 2011. 600 с.
9. Іваненко Б. Темна пляма. *Деснянська правда*. 1960. 31 серпня. С. 2.
10. Гах С. Чому я перестав ходити в церкву. *Деснянська правда*. 1962. 7 липня. С. 3.

11. Костенко Й. Святий товар. *Деснянська правда*. 1962. 10 серпня. С. 3.
12. Гой С. Не хочемо терпіти мракобісів. *Деснянська правда*. 1962. 21 серпня. С. 3.
13. Комунар А. Закрити розсадник мракобісся. *Деснянська правда*. 1961. 11 жовтня. С. 3.
14. Андрусенко М. Дармоїди в рясах. *Деснянська правда*. 1961. 14 жовтня. С. 3.
15. Харченко І. Наука спростовує біблійні казки. *Деснянська правда*. 1961. 21 червня. С. 3.
16. Жовтонівський В. Забобони не місце у нашому житті. *Деснянська правда*. 1962. 31 січня. С. 2.
17. Голяко С. Здрастуй, життя! *Деснянська правда*. 1960. 30 вересня. С. 3.

Tetiana MYKOLAİKO
(Chernihiv)

Anti-religious propaganda in the pages of the newspaper "Desnyanskaya Pravda" in the early 60's of XX th century: on the issue of closing the St. Trinity convent in Chernihiv

The article is devoted to atheistic propaganda in the columns of the Chernihiv newspaper "Desnyanska Pravda" for 1960–1962, which condemned the activities of the St. Trinity convent in Chernihiv. Materials discrediting priests and nuns are characterized. It is emphasized that the authors of newspaper articles try to cover the illegal activities of the monastery, the anti-social way of life of nuns and the fantasy of religion.

Key words: *the St. Trinity convent, "Desnyanska Pravda", Chernihiv, atheism, non-religious, propaganda, nuns, priest.*

ІНСТИТУТ ЦЕРКОВНОГО СТАРОСТВА ТА ЦЕРКОВНІ СТАРОСТИ П'ЯТНИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ м. ЧЕРНІГОВА У ХІХ–ХХ ст.

У статті на основі документів ХІХ–ХХ ст. розкрито питання становлення та подальшого механізму існування інституту церковних старост, започаткованого у ХVІІІ ст. Петром І. Крім того, охарактеризовано роботу церковних старост П'ятницької церкви у Чернігові на основі документів Державного архіву Чернігівської області.

Ключові слова: П'ятницька церква, приход, церковний староста, майно церкви.

На сьогодні досліджувана тема залишається маловивченою. Окремі аспекти щодо діяльності церковних старост кафедрального Спаського собору м. Чернігова, губернатора О. Анастасьєва 1889 р. та міського голови О. Ханенка 1893 р. висвітлено у роботі О. Коваленко [1]. Вивчення та аналіз архівних документів Державного архіву Чернігівської області надають можливість дослідити окремі аспекти діяльності старост П'ятницької церкви в Чернігові.

Першим кроком на шляху процесу становлення інституту церковних старост як служителів парафіяльної церкви став наказ 1705 р. митрополита Стефана Яворського (блюстителя патріаршого престолу) священникам, щоб вони «всякой к своей церкви выбирали добрых и пожиточных людей в старосты церковные, с тем, чтобы старосты вели приходо-расходные книги, делали бы в них точные записи прихода и расхода, расход же самый делали с воли и совета приходских священников» [2]. Було ще два укази Петра І про затвердження церковних старост при всіх приходських церквах. Першим із цих указів (28 лютого 1718 р.) було доручено: «у церквей попам своих домов не иметь и не продавать, а иметь оные на купленные сборные церковные деньги, – для чего быть у всякой церкви старостам» [2]. Другим указом від 28 лютого 1721 р. було заборонено приватним особам продавати воскові свічки, що запалюють перед образами. Петро І наказав: «учинить от Св. Правит. духовного Синода всенародное объявление, дабы при каждой церкви один был для продажи свеч приставник, потому что многие бывают при церквах продающие тья, с получением не церкви, но себе прибытка, который не иному кому, но церковному имению приобщаться должен. А понеже церковные имения нищих имения суть, того ради, из оных определенною от церкви персоною получаемых денег построить везде при церквах богадельни, пребывания ради нищенствующих больных, которых там и кормить, по пропорции каждой церкви доходов, и потому учредить церковных старост, вероятия достойных, с обыкновенными всех приходских людей письменно заручными выборами. А продающим не от лица церкви свечи, но себе точно от себя церковные вещи прибыток получающим, учинить заказ, дабы они впредь свечей не продавали и в купечестве своем не содержали. А которые ныне у них приутовленные к продаже свечи обретаются, и за те, заплатив им настоящую цену, отобрать к церквам по количеству ведомого каждого служителям употребления» [2]. На церковних старост покладалося зобов'язання продажу свічок, побудова на

прибутки від продажу церковного краму богадільні та її утримання «по пропорции каждой церкви доходов», а «не только единая продажа свеч», як сказано в доповіді Св. Синода від 26 березня 1808 р. Відповідно до зазначених документів церковний староста вважався економом, якому ввірялися гроші, зібрані з пастви для витрат на церковні потреби, зокрема, на утримання бідних, що жили при парафії. Указом від 25 червня 1736 р. було підтверджено «учредить церковных старост, востребовав от прихожан добрых и вероятия достойных людей с надлежащими от тех приходских людей письменно заручными выборами неукоснительно, и тем церковным старостам вручить сборы, бываемые в кошельки на церковное строение, также и свечную от церкви продажу, дабы они все то содержали в добром порядке с запиской» [2]. Для запису потрібно було влаштувати в кожній церкві особливі шнуровані зошити та скріпити їх по аркушах підписами місцевих священнослужителів.

Лише на початку ХІХ ст., коли посада церковного старости була зарахована до «подлежащих обязательному прохождению по выборам городских и сельских обществ, с присвоением этой должности отличных – по выражению Св. Синода – выгод» [3], їхня кількість при церквах почала стрімко збільшуватися.

Незадоволений справами Синод вирішив виправити ситуацію і розробив доповідь, яка була представлена імператору Олександру І. Документ стисло характеризував діяльність церковних старост і пропонував надати деякі права та пільги задля покращення їхньої роботи. Водночас було складено інструкцію, якою мали керуватися старости у своїй роботі, а також бланки, відомості, форми для ведення канцелярської справи. Робота над вищевказаною доповіддю розпочалася 10 квітня 1806 р., а завершилась 26 березня 1808 р. Розпочинається доповідь так:

«ВСЕПРЕСВЕТЛЕЙШЕМУ, ДЕРЖАВНЕЙШЕМУ, ВЕЛИКОМУ ГОСУДАРЮ, ИМПЕРАТОРУ И САМОДЕРЖЦУ ВСЕРОССИЙСКОМУ Всеподданнейший доклад Синода», а завершується словами: «ВСЕМИЛОСТИВЕЙШИЙ ГОСУДАРЬ! Синод, представляя на благоразсмотрение ВАШЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА все сии предложения, всеподданнейше ожидает Высочайшаго на то Указа.

ВАШЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА

Всеподданнейшие

Подлинный подписали:

Амвросий Митрополит Новгородский.

Ириной Архиепископ Псковский.

Мефодий Архиепископ Тверский.

Феофилакт Епископ Калужский.

Варлаам Архиепископ Грузинский.

Обер-Священник Иоанн Державин.

По листам скрепил Ober-Секретарь Александр Данилов.

Марта 26 дня, 1808 года»

Імператор погодився з Синодом та підписав дане «прошение»:

«УКАЗ СВЯТЕЙШЕМУ СИНОДУ.

Разсмотрев доклад Синода о сохранении и приращении церковной сумме также о преимуществах Старостам цеконным с приложеною Инструкцією, – все оно утверждаем, кроме статьи шестой о избавлении от постоя домов вышепомянутых Старост.

На подлинном подписано собственною ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою тако:

Александр.

С. Петербург.

17 Апреля, 1808 года» [3].

Відповідно до цього документа посада церковного старости була затверджена Іменним імператорським указом Петра I від 28 лютого 1721 р. Найчастіше їх обирали з-поміж купців та міщан, рідше – серед селян. Головним їхнім обов'язком став продаж свічок, що й засвідчував указ: «При церквах для продажи свеч учредить церковных Старост, вероятия достойных с обыкновенными всех прихожских людей письменно-заручными выборами» [3].

Незабаром функції церковних старост розширив Синод, тому після 1723 р. і 1747 р. вони повинні були відповідати за: збір добродійного подаяння під час священнослужіння; купівлю церковних товарів та інших потреб; запис прибутку та витрат; зберігання церковних грошей разом зі священнослужителями.

Згодом, після вищевказаного Іменного імператорського указу Олександра I в 1806 р., саме зберігання церковних грошей стало основною функцією церковного старости.

Обирали церковного старосту прихожани з-поміж себе. Зазвичай це була найбільш шанована і достойна довіри людина. Але незважаючи на таку повагу, церковний староста не мав жодних привілеїв, навпаки – це приносило йому незручності. Купці та міщани були зайняті торгівлею, селяни – землеробством і промислами. Крім того, існували й інші суспільні роботи, які вони мали виконувати. Тому багато з них відмовлялись нести ще й відповідальність за приходські справи, адже це потребувало перебування майже кожен день в церкві, що відволікало їх від домашніх турбот. У своєму посланні імператору Синод (в особі Амвросія, митрополита Новгородського) наводить такий приклад: в 1805 р. від своїх обов'язків був звільнений церковний староста – купець Тарасов. Причина – зайнятість власними купецькими справами і «должностями, начальством ему порученным». «Учреждение об Императорской фамилии» нагороджувало приказних виборних старост, писарів (міських – 15-ма і сільських – 10-ма рублями), звільняло від всіх нарядів і робіт [3].

Що ж стосується церковних старост, то офіційно такої посади не існувало. Тому в державних установах їм не тільки не надавались права та пільги, але навіть не згадувались. Оскільки діяльність церковного старости «по существу своему не менее занимательна» і відмінне виконання її приносить не менше користі суспільству, ніж інші чиновники, Синод вирішив призначити їм деякі нагороди за їхню діяльність і присвоїти такі ж самі пільги, які мало виборне чиновництво. Це призвело б до підвищення авторитету цієї посади, зробило привілейованим служіння старости і сприяло б кращому виконанню його обов'язків.

На основі цього Синод ввів деякі права церковним старостам і представив їх імператору: церковних старост вибирали прихожани з числа достойних людей. Той, кого обирали, не повинен був відмовлятися від цього призначення і мав служити 3 роки. Посаду церковного старости вважати такою ж, як і інші виборні посади. Доки не пройде 3 роки від дня вибору церковного старости, не вибирати його на інші виборні посади. Після 3-х років старосту звільняли з посади. Якщо він добросовісно виконував свої обов'язки, то йому належало дати похвальний лист з консисторії. Хто був церковним старостою три строки і обирався на четверте трьохліття, і якщо

духовне керівництво засвідчить про значний прибуток церкви за цей період, – такого церковного старосту представляти імператорові для нагородження медалями (для носіння на шії).

Будинки церковних старост, на час перебування їх на посаді, «освободить от постоя», так само як бургомістрів, ратманів і міських голів. Сільських церковних старост, якщо вони будуть з селян – звільнити від нарядів і робіт до того часу, скільки будуть вони перебувати на цій посаді (саме це положення не підписав імператор). Зважаючи на швидке зростання доходів церкви, кращими місцями зберігання таких грошей вважали «Государственный Заемный Банк», «Императорские Дома» і «Приказы Общественного Призрения». З дозволу імператора Синод надавав вказівку єпархіальним архієреям здавати церковні гроші в Духовне правління (після взяття деякої суми на потреби церкви). Звідси гроші потрапляли в консисторію, а вона надсилала гроші у вищевказані місця [3]. Цікавим документом, що розкриває питання діяльності церковних старост є інструкція, яка пропонується вашій увазі.

«Інструкція церковним старостам:

1) Староста є повіреним прихожанами церкви, вибраний з числа достойних людей для зберігання і використання церковних грошей, і взагалі для збереження всякого церковного майна.

2) Староста призначається прихожанами по їх вибору і приговору, ними підписаним, при взаємодії Благочинного, з дозволу священно- і церковнослужителів і затверджується єпархіальним архієреєм.

Примітка: Благочинний, спостерігаючи за вибором старости, має право «отвращать всякое пристрастие, со стороны ли прихожан, или со стороны священно- и церковно-служителей по сему предмету произойти могут» [3].

3) Староста вибирається на три роки, по завершенні яких на його місце вибирається інший: але він може залишитись на друге триріччя, якщо прихожани і священно- і церковнослужителі будуть на це згодні.

Примітка: Староста тоді має право залишитись на друге триріччя, коли він не лише буде справлятися зі своєю роботою, а й виявиться його користь та значний прибуток для церкви.

4) При вступі на посаду староста перевіряє все церковне майно за описом, який повинен бути із шнуром і печаткою Консисторії чи Духовного Правління і за підписом Благочинного, приходських священників і колишнього старости. Йому вручаються прибутково-розрахункові книги, або ж видаються нові з Консисторії чи Духовного Правління за печаткою і скріпленням шнуром, для запису в них прибутку і витрат церковних грошей.

Примітка: Якщо при перевірці чогось не вистачає, або щось виявилось пошкодженим через необережне ставлення, то за це несе відповідальність колишній староста зі священно- і церковнослужителями, а у випадку смерті – його спадкоємці.

5) Староста повинен при священнослужінні збирати «отъ добротных даятелей» гроші в гаманець або кружку, продавати свічки, приймати необхідні для церкви речі («образа, оклады, привесы, воскъ, светильни, ладан, муку на просфоры») [3], дивитись за церковними грішми, за чистотою церкви, піклуватись про цілість церковного майна, записувати прибуток і витрати.

6) Свічки продає староста сам, а у випадку хвороби чи іншої відлучки – може доручити їх продаж іншій надійній, йому відомій людині, або сторожу (якщо такий є) з дозволу священно- і церковнослужителів. Ця людина також повинна приймати свічки по записці і зробити звіт за весь час його роботи.

7) Староста повинен дивитись, щоб ніхто, навіть хтось із причту, не продавав воскових церковних свічок ані в церквах, ані в інших місцях, окрім місць гуртової торгівлі, що знаходяться на ринку. В його обов'язки входить дивитись за запалом свічок під час священнослужіння та гасінням їх по уставу церковному.

Примітка: В столичних церквах й інших приходах, що мають великі доходи, якщо хтось з почесних дворян чи купців захоче взяти на себе обов'язки старости, то ця відповідальність лежить тільки на одному старості, а не на його помічниках.

8) Гроші, які надходять від продажу свічок, збору в кружку чи гаманець, пожертви від людей, потрібно класти в ящик, спеціально для цього зроблений. Ключі від ящика з надходженнями повинні бути в старости і за печаткою священнослужителя.

9) В кінці кожного місяця, в присутності церковно- і священнослужителів і почесних прихожан, староста висипає з ящиків в кружки всі гроші і після перерахунку записує в книгу, скільки грошей в якому ящику було. Всю суму зберігають в скарбничці за ключами старости і печатками, як його, так і священнослужителів.

10) Так само, в кінці кожного місяця, в присутності почесних прихожан і священно- і церковнослужителів, робиться свідоцтво витрат за весь час.

Примітка: Таке свідоцтво прибутку і витрат повинно підписатися всіма особами, що при цьому присутні, тобто прихожанами, старостою і священно- і церковнослужителями.

11) Староста повинен збирати дохід з торгівлі церковними закладами, з побудованих на церковній землі домів і підвалів, відданих в оренду, якщо такі є.

12) Староста повинен купувати необхідні для церкви речі, слідкувати за ремонтом чи перебудовою, але з дозволу священнослужителів і почесних прихожан. У випадку великого ремонту староста і священнослужителі мають спитати на це благословення Архіпастиря, на що вказує Іменний Височайший Указ 21 березня 1799 р., який було розіслано єпархіям Синодом 4 квітня.

Примітка: Зрозуміло, що купівля речей повинна йти на користь церкви. Закупка воску, червоного вина, муки на проскурки та інше повинна проводитись на півроку, якщо дозволяють прибутки церкви.

13) Староста наглядає за церковними домами. Якщо таких нема, то відповідно до Іменних і Височайших Указів 28 лютого 1718 р. і 29 жовтня 1722 р., їх створювати за церковні гроші з дозволу єпархіального архієрея.

14) Якщо при приході знаходиться ліс, то староста повинен слідкувати, щоб він використовувався за призначенням, а не на продаж.

15) Під час записів до шнурованої книги, староста повинен керуватись такими правилами:

а) Загальний прибуток записувати окремо: від збору, продажу свічок і різних пожертв.

б) Точно записувати витратні гроші: коли, що саме, у кого куплено, чи що зроблено, скільки видано грошей і кому.

в) В запис витрат про купівлю воску зазначати, скільки він коштував і скільки вийшло з нього свічок.

г) Гроші записувати в прибутково-витратну книгу не тільки цифрами, а й словами, без виправлень і перекреслень.

Примітка: Якщо староста не вміє писати, то для цього він може попросити сільського писаря, або когось з прихожан. Але такі записи завжди повинні проводитись у присутності священника.

16) Староста повинен представити Благочинному прибутково-витратні книги, коли той буде оглядати церкву. Благочинний їх повинен засвідчити своїм підписом, причому відмічати неспівпадіння правил, визначені в цій інструкції.

17) В кінці року староста разом із священно- і церковнослужителями повинен підрахувати в книзі церковні прибутки і витрати, скласти відомість по спеціальній формі з Консисторії, де складається загальна відомість для представлення Єпархіальному архієрею.

18) Забороняється церковні гроші брати до себе додому старостам і церковнослужителям на свої потреби. Забороняється також віддавати церковне майно іншим церквам.

19) Священно- і церковнослужителі, у випадку відступу старости від вищевказаних правил, або ж невиконання обов'язків, поручених на нього, нехтуванням церковним майном, повинні дати знати своєму благочинному, а у випадку відсутності уваги на це благочинного, повинні про все розповісти єпархіальному архієрею» [3].

Цей документ мав велике значення для церковних старост. Практично вперше на офіційному рівні було затверджено права та обов'язки, які вони мали виконувати на церковній службі.

У XIX столітті, як і раніше, церковні старости обиралися на три роки прихожанами. Обраних затверджували на посаді в місцевій єпархії.

19 жовтня 1868 р. указом імператора Олександра III була затверджена форма церковних старост. Старостам кафедральних соборів і церков в столичних і губерньських містах покладался мундир IX класу Духовного відомства. Старостам церков в повітових містах і селах покладался мундир X класу. Для старост із селянського стану покладался каптан, дозволений (3 грудня 1864 р.) носити при хресних ходах короґвоносцям. Від короґвоносців каптан старост відрізнявся кольором комірів, обшлагів і галунів на кашкетах. В єпархії було розіслано 200 копій малюнків форми церковних старост із селянського стану. Таке відповідальне служіння, звичайно, заслуговувало гідного заохочення. Старости нагороджувалися орденами Св. Станіслава, Св. Анни, а також медалями. Останні могли бути золотими або срібними (їх носили на особливих стрічках на шиї), а також на грудях або в петлиці [4].

Інститут церковних старост виконував важливу функцію на етапі будівництва та ремонту храму. Справи про будівництво церков допомагають зрозуміти роль і статус церковного старости серед пастви церкви. Староста повинен безперервно знаходитися при храмі, оскільки на нього покладалась велика кількість обов'язків, пов'язаних з організацією будівництва або ремонту.

Саме на XIX ст. припадає розвиток інституту церковного староства. Церковний староста був при кожній церкві. Винятком не була і П'ятницька церква м. Чернігова, збудована на межі XII–XIII ст., найімовірніше, архітектором Петром Милонегом. У XVII–XVIII ст. церква була центральною спорудою однойменного жіночого монастиря, а у XIX ст. стала парафіяльною.

Про старосту П'ятницької церкви згадується в документі поч. XIX ст. Це був купець Яків Гриб, який наглядав за ремонтом церкви. У вересні 1806 р. Чернігівський генерал-губернатор О. Б. Куракін поставив питання про ремонт П'ятницької церкви та будівництво при ній дзвіниці. З 1807 р. контролював роботу губернський архітектор Антон Карташевський. За роботою спостерігала Чернігівська міська дума, безпосередньо на місці працювали Карташевський та Надворний.

Церква була обстежена архітекторами, складено план проведення робіт та кошторис. Потрібно було: 1. Підлатати тріщини у вівтарній частині; 2. Зробити нову покрівлю церкви (дерев'яну замінити на залізу). Для цього потрібно було зробити основу під бані, зробити оковку зв'язків під бані, перекрити бані, пофарбувати, встановити залізні хрести, пофарбувати їх під золото; 3. Зробити внутрішнє оформлення церкви; 4. Настелити підлогу; 5. Відремонтувати іконостас (переписати 25 ікон іконостаса та 5 ікон у вівтарі), полагодити престол; 6. Розібрати корпуси школи; 7. Відремонтувати колодязь; 8. Зробити огорожу; 9. Відремонтувати будинок для бідних прихожан; 10. Збудувати дзвіницю.

Антон Карташевський просив на ці роботи у генерал-губернатора 8850 руб. Він керував роботами і розробив проєкт реконструкції П'ятницької церкви. До 1816 р. виділені кошти були витрачені. Але роботи не були завершені. Генерал-губернатор у 1817 р. цікавився, чому повільно ведуться роботи. Спостереження за ремонтом церкви було покладено на приходського священника та старосту церкви купця Якова Гриба, який частково фінансував ремонт храму. На добудову П'ятницької церкви і дзвіниці із міських асигнувань було виділено 1620 руб.

Як зазначалось в рапорті за 1818 р. від гласного Чернігівської міської думи Горбунова і старости церкви Якова Гриба:

1. Церква з незначною поправкою відремонтована;
2. Дзвіниця закінчена, зроблена цегляна обробка.

Залишилось накрити верх, покрити тиньком стіни, але відпущеної суми було недостатньо. На завершення робіт на П'ятницькій церкві були взяті гроші з коштів, виділених на будівництво училища. В 1819 р. роботи були закінчені, виконані в повному обсязі та прийняті будівельною комісією в 1820 р. З 1820 р. церква стала діючою [5].

На зламі XIX–XX століть священнослужителями церкви були: протоієрей Стефан Шугаєвський (1875–1904 рр.), диякони – Григорій Смільницький, Микола Осмоловський, Микола Соловйов та Стефан Крижанівський. Про старост церкви свідчень майже немає.

Збереглися до наших днів клірові відомості церкви за 1905 р. та 1916 р. У 1905 р. настоятелем був Дмитро Миколайович Федоров, дияконом Стефан Васильович Крижанівський, псаломщиком Федір Андрійович Зеленецький. Старостою церкви 1895–1905 рр. був чернігівський купець Василь Карпович Дейнеко. Він вів підрахунок і розпоряджався прибутком із свічних, кружечних та гаманцевих надходжень. До наших днів в документах Державного архіву Чернігівської області зберігся «Нагородний список Чернігівської єпархії губернського м. Чернігова Параскеївської церкви старости чернігівського купця Василя Дейнеко» [6]:

<i>Посада, звання та ПІБ</i>	<i>З якого часу на посаді</i>	<i>Стан церковних надходжень свічного, кружечного та гаманцевого</i>				<i>Чи були пожертви до церкви</i>	<i>Які отримав нагороди, коли і за що</i>
		рік	руб.	коп.	Середній дохід за 3 роки		
Староста чернігівської Параскеївської церкви чернігівський купець <i>Василь Карпович Дейнеко</i>	З 1895 р. липня 19 дня	1895	762	84		Не було ніяких	Має срібну медаль на Стефанів- ській стрічці по торговій депутації 1898 року січня місяця
		1896	632	44	688.75.2/3		
		1897	670	93			
		1898	781	72			
		1899	1066	46	1009.31		
		1900	1179	45			
		1901	1301	24			
		1902	1221	22	1004.94.2/3		
		1903	492	34			
		1904	1046	61			
		1905	890	47			

Затвердили документ: священник Дмитро Федоров, диякон Стефан Крижанівський, псаломщик Федір Зеленецький [6].

З клірової відомості за 1916 р. дізнаємося, що настоятелем П'ятницької церкви був протоієрей Герасим Пилипович Смоличев, священниками Гавриїл Федорович Шапошников та Кипріян Лукич Соловійов, дияконом Іван Федорович Житоножський [7]. Церковним старостою на той час був Захарій Дрозд. Під його опікою було велике господарство церкви. В документі повідомляється, що церква разом з погостом мала 633 квадратні сажні. На території садиби знаходилися два дерев'яних будинки для священно- та церковнослужителів: один збудований в 1846 р. на кошти церкви, другий – 1907 р. на кошти парафіян. Всі церковні споруди застраховані в Страховому відділенні Єпархіального відомства (церква – 21000 руб., причтовий будинок – 1500 руб., сарай – 525 руб.) [7]. Крамниці, збудовані в огорожі, належали церкві і здавались у найом, також застраховані на суму 6000 руб.

Основні прибутки церкви складали кошти за оренду церковних лавок, а також відсотки від вкладів церковних грошей у кредитні установи на суму 4999 руб., білети зберігалися у Чернігівському відділенні Державного банку під ключем і печаткою церковного старости Захарія Дрозда. В Ощадній касі зберігалось 1169 руб. Церква

мала декілька книг обліку: прибутково-розрахункову, церковного найму, метричну і сповідні розписи та інші документи, за які також відповідав церковний староста [7].

Отже, у XIX ст. було прийнято інструкцію, затверджену імператором Олександром I, яка залишається актуальною і сьогодні. На основі архівних матеріалів стало можливим з'ясувати імена трьох церковних старост, які опікувалися господарством П'ятницької церкви.

Джерела та література

1. Коваленко О. Спасо-Преображенський собор у науковій спадщині та громадській діяльності Г. Милорадовича. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів, 2012. Вип. 1 (4). С. 85-89.

2. Что такое церковный староста? Опыт историко-критический исследования о происхождении и развитии Института церковных старост в России. Санкт-Петербург, 1902. 23 с. URL: <https://www.prsb.ru/item/464889>

3. Становище церковних старост на початку XIX століття. URL: <https://prikhod.ucoz.ua/hubl/1-1-0-4>

4. Церковний Староста: обов'язки, функції та особливості діяльності. URL: pp.ua/nauka/4544-cerkovniy-starosta-obovyazki-funkcyi-ta-osoblivost-dyalnost.html

5. Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області). Ф. 179. Оп. 1а. Спр. 292.

6. Там само. Ф. 679. Оп. 3. Спр. 16.

7. Там само. Спр. 962.

Liudmyla NYZHNYK
(Chernihiv)

The Institution of Churchwardens and Churchwardens of the Church of St Paraskeve in Chernihiv in the 19th-20th Centuries

In the article on the basis of documents of the 19th-20th centuries revealed the issue of the institute of churchwardens, which was introduced in the 18th century by decrees of tsar Peter I, and further system of existence. Besides, by means of the archival materials the work of the churchwardens of the Church of St Paraskeve Church in Chernihiv is characterized.

Key words: *The Church of St Paraskeve, documents, parafia, churchwarden, church property.*

РЕТРОСПЕКТИВА БУДІВЕЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ГІМНАЗІЇ НА СВІТЛИНАХ ХІХ–ХХ ст.

У статті розглянуто світлини Чернігівської чоловічої гімназії ХІХ–ХХ ст. як специфічне джерело історичної інформації. Наукова новизна. Вперше проаналізовано пізнавальні можливості зазначених світлин як візуальних історичних документів, що фіксують інформацію про певний історичний період. З-поміж методів, що були використані для проведеного дослідження, можна виділити аналітичний та критичний, на яких, власне, базувалось опрацювання здобутої інформації. Висновки. Аналіз світлин колишньої Чернігівської чоловічої гімназії ХІХ–ХХ ст. надає можливість прослідкувати, як змінювались функціональне призначення та стан споруди впродовж зазначеного історичного періоду.

Ключові слова: Чернігівська чоловіча гімназія, світлини, історія будівель.

Фотодокументи – досить поширене та доволі інформативне історичне джерело. Вони розкривають історичні події та факти у вигляді статичних або динамічних зорових образів. Представлена публікація покликана надати додаткову інформацію про стан будівель Чернігівської класичної чоловічої гімназії впродовж ХІХ–ХХ ст. Розвідка базується на вивченні доволі специфічного та важливого джерела історичної інформації – світлин.

Фотографія – це винайдена машина часу, що зберігає миті минулого, людей, ситуації, які б інакше зникли без сліду. Час іде, але фотознімки залишаються. Часом народження фотографії, у сучасному її розумінні, прийнято вважати 1839 рік, коли французький художник Луї-Жак Дагер винайшов спосіб одержання та закріплення зображень на срібних пластинах. Після цього, завдяки наполегливій праці багатьох ентузіастів, фотографія почала швидко розповсюджуватись по всьому світу. Не пройшло і півстоліття, як перші фотоательє з'явилися і у м. Чернігів [1, с. 69]. Вперше в Україні фотографія з'явилась в 1840-х рр. у Києві та Одесі. Відомий дослідник української та зарубіжної фотографії О. Трачун наголошував, що кінець ХІХ – початок ХХ ст. став періодом створення широкої мережі вітчизняних професійних фотоательє, об'єднань фотолюбителів, випуску фотолітератури, поширення фотовиставок та фототоргівлі. Переважно фотосправа зосереджувалась в великих містах, таких як: Київ, Харків, Одеса, Львів [2].

Чернігів в ХІХ ст. був звичайним губернським центром Російської імперії, де також з часом з'явилися перші фотосалони. Швидкий розвиток мистецтва фотографії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., не надав місту достатньо повноцінного фотоматеріалу, хоча чернігівські майстри залишили нам численні якісні світлини у жанрі портретної фотографії

Історія чернігівської фотографії досі не стала предметом систематичного дослідження та вивчення, не опубліковано жодної ґрунтовної наукової розвідки (за винятком окремих повідомлень про деяких фотографів), тематичної книги або ілюстрованого альбому, хоча вона викликає значний інтерес не лише у фахівців, а й у широкого загалу.

На кінець XIX – початок XX ст. у Чернігові, працювало декілька професійних фотографів, які мали свої фотосалони. Як засвідчують джерела, у 1896 р. в місті діяло всього дві фотостудії [3, с. 17]. На початку XX ст. чисельність фотостудій збільшилася до трьох: фотостудія Р. Чарнецького на розі вулиць Борисоглібської та Миколаївської (сучасні вул. Серьожнікова та Святомиколаївська), Й. Марра по вул. Гончій та фотостудія Н. Мінченка на території Базарної площі (сучасна Красна площа) [4, с. 69-70]. Серед відомих чернігівських фотомитців слід назвати В. Гольдфайна, Р. Чарнецького, Й. Марра та А. Гітіна [5].

Ймовірно, найбільш відомим фотографом на зламі XIX–XX ст. у Чернігові був Володимир Гольдфайн. Він народився в 1879 році і вже в юності захопився фотографією. У 1900 році В. Гольдфайн відкриває свій фотосалон, який був обладнаний за останнім словом тодішньої фотографічної техніки і знаходився у центральній частині Шосейної вулиці (сучасний проспект Миру), на її перехресті з Воздвиженською вулицею (сучасні вулиці Родимцева та Князя Чорного). Фотосалон цього майстра знаходився навпроти колишнього магазину «Янтар». Фотограф дуже багато знімав Чернігів, випускав замовлені фотоальбоми. На його світлинах були зображені краєвиди міста з пам'ятками архітектури, а також портрети та сімейні фото городян. Фотомайстер був відзначений багатьма нагородами. Зокрема, він був нагороджений золотою медаллю, яку отримав на Всесвітній Паризькій виставці (1904 р.), та медаллю «За трудолюбие и искусство от Министерства финансов» (1909 р.). Фотостудія була оснащена електричним освітленням, тож працювала щодня до 21 години. Окрім того, тут можна було придбати фотографічне приладдя та багетні рами для світлин [6, с. 71-73].

Після 1917 року Володимир Гольдфайн залишився працювати в Чернігові у своєму фотоательє, яке у 1920 році було націоналізоване. Однак, майстер не кинув свою улюблену справу й продовжував працювати фотографом вже в галузі державної фотографії. Для нього це було цілком природним, адже саме фотографія стала справою всього його життя [7]. На початку 1920-х років Володимир Гольдфайн паралельно працював завідувачим фотосекцією підрозділу мистецтв Чернігівської губернської народної освіти.

Талановитим чернігівським фотографом безсумнівно можна вважати Рафаїла Чарнецького. Він був потомственным дворянином римо-католицького віросповідання. Його фотографічне ательє знаходилось у власному будинку на Борисоглібській вулиці (сучасна вулиця Серьожнікова), на відрізку між вулицями Бульварною (нині – Преображенська) і Миколаївською (сучасна Святомиколаївська). Фотографічне ательє працювало на початку 1880-х рр. Рафаїл Чарнецький був талановитим фотографом і користувався популярністю та успіхом серед усіх прошарків населення Чернігова. Він знімав видовищні фотографії міста та портрети його громадян, починаючи від простих чернігівців до самого губернатора. Р. Чарнецький був офіційним фотографом Імператорського Московського археологічного товариства і більше трьох разів був відзначений за участь у престижних фотовиставках [8, с. 1-2]. Багато його фоторобіт було опубліковано в російських та іноземних періодичних виданнях, календарях та книгах. Після смерті фотографа його справу успадкувала дружина Лідія Чарнецька та його сини. На жаль, ніхто з них не захопився фотографуванням. Після 1912 року фотоательє припинило своє існування [9, с. 70].

Приблизно в цей же час в Чернігові працював фотограф-професіонал Йосип Марр. Його ательє розмістилось на вулиці Гончій. Про солідність та якість робіт цього фотомайстра можна судити як за спогадами сучасників, так і за відгуками газет того

часу. В № 4 «Черниговских губернских ведомостей» від 14 січня 1888 року було надруковано наступне: «Из местных фотографов наибольшим изяществом работы и тонким совершенством отделки отличаются, как известно, произведения Й. Марра. Выставленный им в рамке на Шоссейной улице портрет черниговского полицмейстера, снятого в полной форме представляет собою, по словам специалистов, редкий образец художественного исполнения» [10]. Точна дата, коли був закритий фотосалон Йосипа Марра, не відома, але в «Путівнику» по Чернігову за 1912 рік, він вже не згадується.

В Чернігові мав свій власний фотосалон, ще один фотограф – А. Гітін. Його фотографічний заклад знаходився на вулиці Шосейній (сучасний проспект Миру) в будинку, що належав чернігівцю Приступу. Скоріше за все, А. Гітін був власником декількох фототехнічних майстерень, адже збереглися фотографії з різними написами, де згадується його ім'я. Таким чином, відоме чернігівське фотоательє «Рембрандт», розташоване на вулиці Богоявленській (сучасна вулиця Шевченка), також, скоріше за все, належало А. Гітіну з моменту його заснування. Ательє «Рембрандт» було дуже популярним серед чернігівців [11, с. 70].

У 1912 р. в місті функціонувало вже п'ять фотозакладів: фотостудія Л. Чарнецької, що розміщувалась по вул. Борисоглібській (сучасна вул. Серьожнікова), фотостудії В. Гольдфайна та А. Гітіна по вул. Шосейній (сучасний проспект Миру), фотостудія «Рембрандт» по вул. Богоявленській (частина сучасної вул. Шевченка) та фотостудія Н. Яворовського по вул. Миколаївській (сучасна вул. Свято-Миколаївська) у Єпархіальному домі (нині – будівля Чернігівського обласного філармонічного центру фестивалів та концертних програм) [12, с. 73].

У своїй роботі чернігівські фотографи значну увагу приділяли фіксуванню пам'яток архітектури міста. Це наочно демонструють фото з видами Чернігова кінця XIX – початку XX ст. Як приклад, в газеті «Черниговские губернские ведомости» за 1 серпня 1895 р. у статті під назвою «Черниговские святыни» міститься фото Соборної площі на Валу, на якій зображено Соборну дзвіницю, Борисоглібський та Спасо-Преображенський собори [13, с. 1]. У «Черниговских губернских ведомостях» за 16 жовтня 1896 р. було розміщено фотографію «Общий вид г. Чернигова с берега р. Десны», де було представлено Будинок Мазепи, церкву Св. Катерини, чоловічу гімназію, Чернігівське губернське правління, Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори на Валу [14, с. 1].

1920-ті роки аж ніяк не сприяли розвитку фотографії в місті. Колишні замовники світлин або виїхали за межі країни, або загинули, або примусово «пролетаризувались». Нових замовників довгий час цікавили лише фото на документи. Саме тому у 1920-х – на середину 1930-х років маємо зовсім бідний ілюстративний фотоматеріал. Дещо пожвавилась ситуація наприкінці 1930-х рр., коли у чернігівців почали з'являтися приватні портативні фотоапарати. Однак, і від того часу залишилось зовсім небагато світлин. Тому, разючим контрастом у цьому відношенні була кількість фотографій Чернігова, зроблених нацистами після окупації міста в серпні-вересні 1941 р. [15, с. 33-34]. Якщо звернутись до історії фотографії в Чернігові, на жаль, констатуємо, що до початку 1950-х років фотосправа не набула тут широкого розповсюдження.

Світлини будівель Чернігівської класичної чоловічої гімназії дають змогу розглянути в ретроспективі ті зміни, які відбувались зі спорудою та її функціональним призначенням впродовж XIX–XX ст. Фотографії, наведені в статті, були виявлені в різних джерелах, зокрема: в мережі Internet (у вільному доступі, без

зазначення автора), у приватній колекції К. І. Ягодовського та у фондах Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Отже, на початку XIX ст. на території колишньої чернігівської фортеці, була збудована нова споруда у стилі російського класицизму за типовим проектом відомого російського архітектора А. Захарова, в якій планували облаштувати резиденцію чернігівського губернатора. Втім у 1820-х рр. споруда була передана в користування Чернігівський класичній гімназії. Нині в цій будівлі розміщується Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського [16, с. 18].

Будинок – мурований, прямокутний у плані, з виступами-ризалітами з боку двору. На невисокому рустованому стилобаті першого поверху розміщено розкішний шестиколонний портик тосканського ордеру, який завершується горизонтальною лінією аттика [17, с. 202]. Гімназійний пансіон, збудований в середині XIX століття поруч із гімназією, фактично, впродовж XIX – початку XX ст. виконував для гімназистів роль «гуртожитку». На сьогоднішній день будівля пансіону не збереглась (була зруйнована в роки Другої світової війни) [18, с. 4]. Пансіон був розрахований на 40 вихованців та утримувався за їхній рахунок. Розмір оплати становив 300 рублів щорічно. У пансіоні при Чернігівській класичній чоловічої гімназії працювало 2 вихователі, 1 інспектор, 1 помічник вихователя. Виконавча функція була у економа. Щорічно складався кошторис витрат, який затверджувався «попечителем» пансіону [19, с. 420-421].

Перші фотографії будівель Чернігівської класичної чоловічої гімназії, датуються кінцем XIX ст. На світлині під №1 зображена споруда колишньої чоловічої гімназії у 1890-ті роки. На світлині №2 зображений цілісний навчально-виховний комплекс з будинком гімназії та її пансіоном наприкінці XIX ст. Світлина 1895 року фотомайстра Р. Чарнецького під №3 демонструє нам загальний вигляд будинку пансіону Чернігівської чоловічої гімназії. На світлині №4 початку XX століття можна побачити Чернігівську чоловічу гімназію та пансіон з боку колишньої вулиці Катерининської. Світлини під №5 та №6 фіксують зображення будівлі гімназії та її пансіону кінця XIX ст. На світлині №7 зафіксовано тільки споруду колишнього гімназійного пансіону. На світлинах під №8 та №9 також зображено загальний вигляд пансіону Чернігівської чоловічої гімназії XIX століття дещо в іншому ракурсі.

Після подій 1917 року, «завдячуючи» новим суспільним перетворенням, Чернігівська класична чоловіча гімназія проіснувала ще два роки. В одній споруді, де зараз міститься Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, деякий час розміщувалась Чернігівська губпартшкола. З 1924 року в будинку колишньої класичної чоловічої гімназії була розміщена середня семирічна українська школа ім. М. Коцюбинського [20, с. 4].

В роки Другої світової війни один з корпусів колишньої гімназії (так званий пансіон для сторонніх учнів) був зруйнований. На його місці зараз залишились тільки рештки фундаменту [21, с. 69-71]. На жаль, фотографій будівель колишньої чоловічої гімназії періоду 1920-1930-х рр. майже не збереглося, за виключенням світлини під №10. На ній зображений пансіон чернігівської чоловічої гімназії в 1928 р.

Світлини будівель Чернігівської класичної чоловічої гімназії, часів німецької окупації підтверджують свідчення про їхнє руйнування, наприкінці серпня 1941 р. Обидві будівлі колишньої Чернігівської класичної чоловічої гімназії, потрапили в зону суцільних руйнувань центру міста внаслідок бомбардувань Чернігова нацистською авіацією впродовж 23–25 серпня 1941 р. Перед війною у цих будівлях розміщувався Чернігівський історичний музей. Будинок музею від прямого влучання

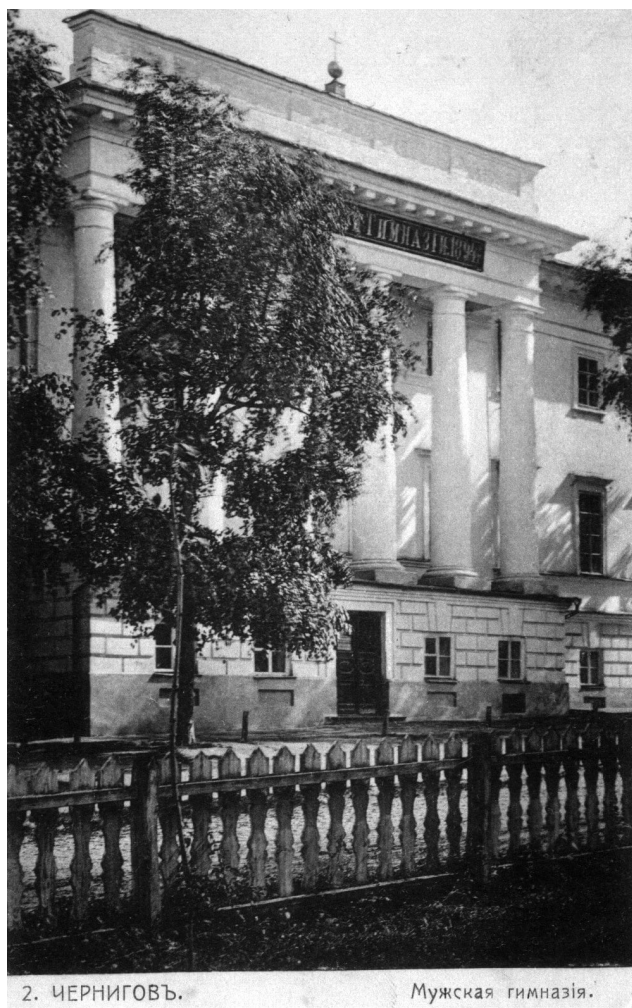
бомб було зруйновано [22, с. 243]. Загинула частина експонатів музею, яка не була евакуйована. Пожежа тривала не один день. Завалились перекриття даху. На світлинах під № 11, № 12, № 13, № 14 зафіксовано наслідки руйнувань станом на 1943 рік.

Процес відновлення споруди відбувався у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років. Упродовж 1951–1964 рр. у відремонтованій будівлі розміщувався Чернігівський зооветеринарний технікум. На світлині під № 15 можна побачити споруду навчального закладу станом на 1954 рік. З 1964 року тут розмістився Чернігівський філіал Київського політехнічного інституту [23, с. 247].

Після реставрації 1975–1977 рр. споруду надали Чернігівському обласному історичному музею. Музей повернувся у своє довоєнне приміщення, де перебуває і донині. На світлині під № 17 зафіксовано сучасний вид будівлі. Отже, впродовж XIX–XX ст. споруда неодноразово змінювала свої цільове призначення відповідно до суспільно-економічних змін, що відбувалися у суспільстві.

Таким чином, світлини будівлі колишньої Чернігівської класичної чоловічої гімназії XIX–XX ст. є важливим джерелом історичної інформації, яка надає можливість чітко прослідкувати зміни її цільового призначення та зробити певні висновки щодо стану споруди впродовж зазначеного історичного періоду.

ДОДАТКИ

*Світлина №1. Чернігівська чоловіча гімназія XIX століття. (з мережі Інтернет)
URL: <https://uk-ua.facebook.com/groups/photoche/> (дата звернення: 05.11.2021)*

Світлина №2. Чернігівська чоловіча гімназія та її пансіон. XIX століття. (з мережі Інтернет)
URL: <https://uk-ua.facebook.com/groups/photoche/> (дата звернення: 05.11.2021)

Світлина №3. Загальний вигляд на будинок пансіону Чернігівської чоловічої гімназії. 1895 р.
Світлина Р. Чарнецького. (з мережі Інтернет)
URL: <https://uk-ua.facebook.com/groups/photoche/> (дата звернення: 05.11.2021)

*Світлина №4. Чернігівська чоловіча гімназія та її пансіон. Поч. XX ст. (з мережі Інтернет)
URL: <https://uk-ua.facebook.com/groups/photoche/> (дата звернення: 05.11.2021)*

*Світлина №5. Чернігівська чоловіча гімназія та її пансіон XIX ст. (з мережі Інтернет)
URL: <https://uk-ua.facebook.com/groups/photoche/> (дата звернення: 05.11.2021)*

Світлина №6. Чернігівська чоловіча гімназія та її пансіон. XIX ст. (з мережі Інтернет)
URL: <https://uk-ua.facebook.com/groups/photoche/> (дата звернення: 05.11.2021)

Світлина №7. Пансіон чернігівської чоловічої гімназії. XIX ст. (з мережі Інтернет)
URL: <https://uk-ua.facebook.com/groups/photoche/> (дата звернення: 05.11.2021)

*Світлина №8. Пансіон чернігівської чоловічої гімназії. ХІХ ст.
(з колекції К. Ягодовського)*

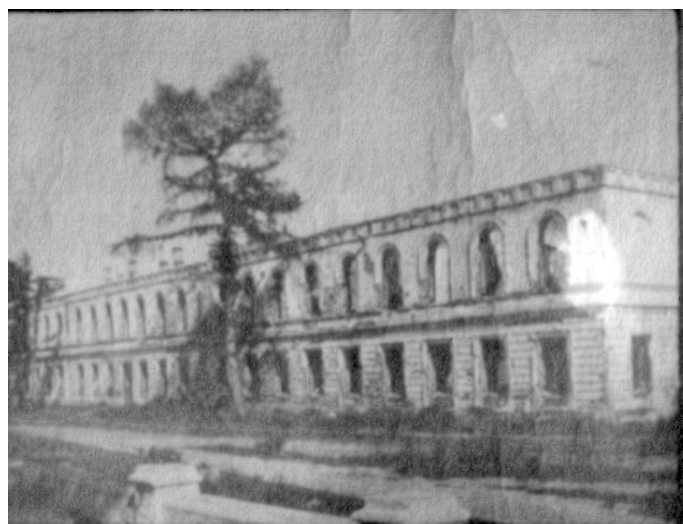

*Світлина №9. Пансіон чернігівської чоловічої гімназії. ХІХ ст.
(з колекції К. Ягодовського)*

Будинок „благороднаго при Черниговской гимназии пансіона“. Тут проживав Глібів з 1859 до 1863 р.; тут містилася редакція „Черниговскаго Листка“; тут же 29 серпня р. 1863 з розпорядження „III Отдѣлення“ переведено в Глібова трус.

*Світлина №10. Пансіон чернігівської чоловічої гімназії. 1928 р.
(з колекції К. Ягдовського)*

Світлина №11. Зруйнований новий корпус колишньої чоловічої гімназії (гімназійний пансіон сер. XIX ст. – авт. Рига Д. В.). Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-764/19

Світлина №12. Чернігів. Будівля колишньої чоловічої гімназії. 1943 р. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-764/23

Світлина №13. Чернігів. Частково зруйнована будівля колишнього пансіону чоловічої гімназії. 1943 рік. (з мережі Інтернет) URL: <https://uk-ua.facebook.com/groups/photoche/> (дата звернення: 05.11.2021)

Світлина №14. Пансіон колишньої Чернігівської чоловічої гімназії у 1940-х роках. Вид з півдня. (з колекції К. Ягодовського)

Світлина №15. Чернігів. Зоотехнікум на Валу. Будівля колишньої чоловічої гімназії. 1954 рік. (з мережі Інтернет) URL:<https://www.facebook.com/RetroChernihov/> (дата звернення: 05.11.2021)

Світлина №16. Чернігів. Історичний музей на Валу. Будівля колишньої чоловічої гімназії. 1970-ті рр.. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-131/23

*Світлина №17. Чернігів. Сучасний вигляд будівлі колишньої чоловічої гімназії (нині Чернігівський історичний музей). 2020 р. (з мережі Інтернет)
URL: <https://uk-ua.facebook.com/groups/photoche/> (дата звернення: 05.11.2021)*

Джерела та література

1. Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів: Центр гуманістичних технологій АХАЛАР, 2009. 84 с.
2. Трачун О. Золотий вік української фотографії. URL: <http://www.primetour.ua> (дата звернення: 05.03.2021).
3. Путеводитель по г. Чернигову. Чернигов: Типография Губернского Правления. 1896. С. 17.
4. Путеводитель по г. Чернигову / [Сост. А. Ярыгин]. Чернигов: Типография Губернского Правления, 1900. С. 90.; Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів: Центр гуманістичних технологій АХАЛАР, 2009. С. 69-70.
5. Путеводитель по г. Чернигову / [Сост. А. Ярыгин]. Чернигов: Типография Губернского Правления, 1900. 104 с.; Путеводитель по г. Чернигову. Чернигов: Типография Губернского Правления. 1896. 86 с.; Путеводитель по г. Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова. Чернигов: Типография Губернского Правления. 1912. 120 с.; Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів: Центр гуманістичних технологій АХАЛАР, 2009. 84 с.
6. Литовченко О. Становлення й розвиток фото та кіносправи в Чернігові у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. 2015. Вип. 134. С. 71-77.
7. Березкіна О. Творці історії міста Чернігова. URL: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/35439-tvorci-istoriyi-mista-chernigova.html> (дата звернення: 05.09.2021).

8. Высочайший подарок. *Черниговские губернские ведомости*: Ч. неоф. 1899. № 1798. С. 1-2.
9. Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів: Центр гуманістичних технологій АХАЛАР, 2009. С. 70.
10. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1888. №4. 14 січня.
11. Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів: Центр гуманістичних технологій АХАЛАР. 2009. С. 70.
12. Путеводитель по г. Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова. Чернигов: Типография Губернского Правления. 1912. С. 73.
13. Черниговские святые (фото). *Черниговские губернские ведомости*: Ч. неоф. 1895. № 521. С. 1.
14. Фото «Общий вид г. Чернигова с берега р. Десны». *Черниговские губернские ведомости*: Ч. неоф. 1896. № 942. С. 1.
15. Леп'явко С. А. Чернігівські храми в роки війни. *Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу*: матеріали наук.-практ. конф. / Департамент культури і туризму, національностей та релігій Черніг. облдержадмін. [та ін.]; ред. кол.: В. М. Бойко [та ін.]. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. С. 33-34.
16. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. Чернігів, 2007. С. 18.
17. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 202.
18. Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання. *Чернігівські відомості*. 1997. 10 жовтня. С. 4
19. Тутомлин М. Столетие Черниговской гимназии. 1805–1905: краткая историческая записка. Чернигов: тип. Губернского правления. 1906. С. 420-421.
20. Чи не помилка?. *Червоний стяг*. 1924. 3 червня. С. 4.
21. Рига Д. До питання про будівельний матеріал і вибір місця будівництва споруди колишньої класичної чоловічої гімназії та благородного пансіону при ній. *Сіверянський літопис*. 2017. № 1-2. С. 69-71.
22. Рига Д. До історії створення та діяльності навчального закладу – Чернігівської класичної чоловічої гімназії у 1805-1919 роках та історії будівель колишньої гімназії у ХХ столітті. *Сіверянський літопис*. 2014. №4. С. 243.
23. Там само. С. 247.

Danylo RYHA
(Chernihiv)

Retrospective of the building of the Chernihiv Classical Men's Gymnasium in the photos of the 19th-20th centuries

The article examines a photo of the Chernihiv Men's Gymnasium of the 19th–20th centuries. as a specific source of historical information. For the first time, the cognitive capabilities of these photos as visual historical documents recording information about a certain historical period were analyzed. Among the methods that were used for the conducted research, it is possible to single out analytical and critical, which were actually based on the processing of the obtained information. Analysis of photographs of the former Chernihiv Men's Gymnasium of the 19th-20th centuries. provides an opportunity to follow how the functional purpose and condition of the building changed during the specified historical period.

Key words: *Chernihiv men's gymnasium, photos, history of buildings.*

БУДІВЛЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ПРАВЛІННЯ У СЕРЕДИНІ ХІХ ст.

У публікації йдеться про Будинок архієпископа у Чернігові першої половини ХІХ ст. Охарактеризовано ремонтні та відновлювальні роботи. Також висвітлено використання додаткових приміщень, зокрема, будинків приватних осіб для функціонування губернського правління.

Ключові слова: Будинок архієпископа, пошкодження, казенна палата, кошторисні витрати, тинькування, будівельна комісія, оренда, мезонін.

Центральна будівля Державного архіву Чернігівської області налічує історію понад два століття. У середині ХІХ ст. споруда використовувалася для потреб місцевих органів влади, а саме як приміщення губернського правління.

Багато питань, пов'язаних із дослідженнями цієї архітектурної пам'ятки, досі нез'ясовані. Побіжно історія будинку губернського правління висвітлюється в студіях В. Кудіної [1], В. Леуса [2], В. Сапона [3], енциклопедичному виданні «Чернігівщина» [4, с. 43]. Окремі аспекти перебудови і відновлення архієрейського будинку у ХІХ ст. розглянуто в роботах автора цієї публікації [5]. Аналіз архівних документів Чернігівського державного архіву Чернігівської області надає можливість з'ясувати стан будівлі та її функціональне призначення у першій половині ХІХ ст.

Початково споруда була зведена як будинок архієпископа в другій половині ХVІІІ ст. Згідно з наказом генерал-губернатора М. М. Кречетнікова, в листопаді 1790 р. будівлю було передано у користування державних установ, а архієпископ переїхав до колишнього Троїцько-Іллінського монастиря [6, арк. 21]. З 1796 р. колишній Будинок архієпископа було передано до управління казенного відомства, до обов'язків якого входило утримання всіх приміщень у належному стані. Проведення ремонтних та відновлювальних робіт теж входило до компетенції та зобов'язань органів місцевої влади. Протягом ХІХ ст. у споруді розміщувалося губернське правління, казенна палата та т. зв. «присутственные места» [6, арк. 2-3].

Перших серйозних пошкоджень будинок зазнав на поч. ХІХ ст. У рапорті екзекутора Якубинського від 17 лютого 1802 р. до губернського правління йшлося про те, що в будівлях казенної палати та губернського правління вночі сталася пожежа через аварійну піч. Губернському архітектору А. Карташевському було надано розпорядження щодо налагодження печей та облаштування нових сходів для запобігання можливих подальших руйнацій. Після попереднього обстеження було складено кошторис, яким передбачалося витратити на відповідні роботи 74 руб. 52 коп. [7, арк. 1-4]. Відновлення тривало до грудня 1802 р. На даху будинку було облаштовано 6 подвійних сходів та 4 одинарних. Також будівельники полагодили печі, які додатково зміцнили листовим залізом [7, арк. 9-10].

У 1803 р. А. Карташевський здійснив перевірку будівель губернського правління та казенної палати. Мали бути визначені напрямки ремонтних робіт. Згідно з висновками архітектора, що були надіслані за два тижні до казенної палати, відновлення передбачало переобладнання п'яти печей, тинькування парадного фасаду та кімнат, заміну замків, фарбування підлоги тощо. Кошторисні витрати склали 485 руб. 40 коп. [8, арк. 1-10].

Окрім суто ремонтних робіт було передбачено й деякі земельні, зокрема, часткове знесення земляного валу навколо споруди, через який постійно відбувалося замокання стіни та пошкодження приміщень пліснявою. Цю справу доручили міщанину посаду Чуров Микиті Жданову, який зобов'язувався провести до будівлі дорогу. Цікавим моментом виявилось проведення на території колишньої фортеці видобутку ґрунту для отримання селітри, чим займався колезький асесор Пашенко [8, арк. 31-32]. Подібна ситуація призвела до руйнування культурного шару історичної частини міста, вкрай важливого для археологічних досліджень.

Місцеві городничі Різенкампф та Сакс, а також нижні чини земських судів отримали від казенної палати наказ стосовно проведення ремонтних робіт. Було оголошено торги за участі приватних осіб, бажаючих долучитися до ремонту [8, арк. 11-12]. Від початку процес відновлення будівель затягувався. Відповідно до доповіді городничого, жоден «охотник» не з'явився на торги. Господарська експедиція казенної палати, підозрюючи городничого та земських суддів у неналежному виконанні покладених завдань, звернулася до губернатора з пропозицією доручити справу відновлення споруд асесору Троцькому та архітектору А. Карташевському [8, арк. 19-20].

Восени 1803 р. Малоросійська чернігівська казенна палата розглядала справу щодо продажу дерев'яних споруд, в яких раніше розміщувалися ревізійна цієї палати та друкарня. Вищезазначені будівлі були занедбані, через що було прийнято рішення про очищення території шляхом знесення останніх. Казенна палата за пропозицією губернатора І. В. Френсдорфа виставила на торги колишні приміщення ревізійної [9, арк. 1]. Осіб, зацікавлених у придбанні старих приміщень, що перебували в дуже занедбаному стані не знайшлося. Позбутися дерев'яних приміщень вдалося лише після того, як ціна була знижена до 10 руб. [9, арк. 4-22].

У 1804 р. А. Карташевський провів обстеження стану приміщень, у яких розташовувалися корпуси губернського правління та казенної палати. Згідно з висновками губернського архітектора, зовнішній вигляд цих споруд мав незадовільний вигляд, як для поважної державної установи. Тиньк на цоколі та зовнішніх і внутрішніх стінах місцями був повністю відсутній. За проектом архітектора, тиньк мав бути відновлений, а стіни пофарбовані. Для цих потреб пропонувалося виділити 160 руб. 10 коп. [10, арк. 1].

За розпорядженням Чернігівського губернатора через міську казну було виділено із загальної суми асигнованих на рік для ремонтів губернських будівель у розмірі 1000 руб., подальші кошти мали декілька статей витрат: 1) на виправлення в корпусі губернського правління, тинькування та фарбування – 160 руб. 10 коп., 2) на перенесення архівів цієї палати до дзвіниці та до корпусу губернського правління – 222 руб. 15 коп., 3) відновлення даху у приміщеннях дзвіниці казенної палати, для запобігання затоплення підвалів – 276 руб. [10, арк. 5-7]. Здійснені роботи мали фіксувати у трьох книгах з метою контролю. Відповідальний за цю справу городничий Різенкампф, що за статутом перебував у підпорядкуванні губернатора, не надіслав вчасно ані грошей, ані книг. Лише після особистого втручання І. Френсдорфа справу було вирішено [10, арк. 13-16].

Подальше проведення ремонтно-будівельних робіт було пов'язане з діяльністю дійсного статського радника Олексія Бутовича, що обіймав посаду цивільного губернатора Чернігова в 1813–1818 рр. [11, с. 68-69]. На початку 1816 р. місцевий експедитор будівельної експедиції, надворний радник Коробкін, згідно з розпорядженням губернатора, мав оглянути приміщення колишнього Будинку архі-

єпископа та приказу громадського піклування, визначити необхідні обсяги відновлювальних робіт та скласти відповідний кошторис [12, арк. 1].

За висновками обстежень комісіонера Демчинського, загальна сума необхідних матеріалів: тиньк, нові вікна, фарбування, вісім балюстрад із відновлюванням старих тощо, складала 218 руб. 56 коп. Оплату за виконану роботу «мастеровим людям» комісіонер оцінив у 38 руб. 70 коп. [12, арк. 5-12]. Процес відновлення було завершено до листопада 1816 р., коли Чернігівська будівельна комісія зазначила, що основні роботи, як-от: пічні, столярні, ковальські, теслярські тощо, а також тинькування, були виконані в повному обсязі [12, арк. 20-33].

Будинок архієпископа також зазнавав пошкоджень через стихійні лиха. Відповідно до доповіді архіваріуса губернського правління, 3 березня 1825 р. сильний вітер зірвав одвірок зі стропилом, було також переламано конструкції покрівлі. Оскільки наближався час, коли мали розпочатися весняні дощі, справа ремонту потребувала негайних дій. Чернігівський губернський архітектор Медведєв провів огляд пошкодженої покрівлі та склав кошторис. Матеріалів на відновлення потрібно було доволі багато: бруси, залізні листи для покрівлі, цвяхи, шалівка. Сума кошторису склала 92 руб. 50 коп. [13, арк. 4-5].

Ремонт не було розпочато в зазначений термін, через що архітектор у квітні звернувся до міської поліції щодо гальмування справи з боку будівельної експедиції. Після втручання компетентних осіб справа пішла значно швидше. Комісіонер Грановський у липні доповідав будівельній комісії про остаточне завершення ремонту покрівлі Будинку архієпископа. Очільником комісії з приймання виконаних робіт на підставі наказу Сенату від 1812 р. був дійсний кавалер, архітектор Медведєв. Згідно з його висновками, відновлення пошкодженого даху було виконано цілком задовільно [13, арк. 7-14].

На жаль, у відновленому стані Будинок архієпископа простояв не довго. Вже навесні 1826 р. архіваріус губернського правління Радішевський рапортував про нове стихійне лихо. Буревієм було зірвано дах, що призвело до протікання стелі. Радішевський звернувся до керівництва правління із проханням якомога скоріше провести ремонт даху. Губернський архітектор Михайло Романов в червні склав кошторис для Чернігівської будівельної експедиції з відновлення пошкоджених частин будівлі. За розрахунками, загальна вартість матеріалів та оплата робітникам склала невелику суму – 30 руб. 18 коп. [14, арк. 5-6]. Бюрократичний апарат гальмував вчасне проведення ремонту. Лише в грудні 1827 р. архітектор Медведєв, згідно з розпорядженням чернігівського губернатора, оглянувши відремонтований дах, відзвітував, що роботи були виконані «порядочно и прочно» [14, арк. 12]. Не зважаючи на подібні реляції, є серйозні підстави сумніватися щодо «порядочно и прочно», оскільки вже найближчий час показав зовсім протилежне.

У 1829 р. чернігівська будівельна комісія надала розпорядження губернському архітектору Медведєву обстежити державні споруди, в тому числі й колишній Будинок архієпископа. За результатами обстеження мав бути складений звіт щодо необхідних ремонтів ззовні та в середині, адже екстер'єр державних будинків мав «огидний» вигляд [15, арк. 1]. Висновки архітектора показали, що споруди потребували досить серйозних відновлювальних робіт: перестилання двох підлог, тинькування зовнішніх стін, виготовлення двох дверей, нових шаф для приміщення, фарбування корпусу ззовні тощо. Загальна сума витрат, разом із оплатою роботи теслярам, малярям та столярам, за попередніми підрахунками, мала скласти 1456 руб. [15, арк. 7-16].

У серпні 1830 р. управління Малоросійського військового губернатора надіслало будівельній експедиції пропозицію щодо надання грошей, 1170 руб. із загальної суми в 3000 руб., призначеної в казні для ремонтних справ, оскільки комісіонером Лисогоровським було засвідчено, що всі заплановані відновлювальні роботи було виконано повністю та міцно. Відповідний наказ набув чинності у вересні того ж року [15, арк. 60-68].

У 1833 р. постала необхідність перенесення друкарні губернського правління в інший корпус, де на той час розташовувалася присутственна канцелярія. Будівлю друкарні правління пропонувалося віддати канцелярії будівельної комісії. Губернський архітектор мав оглянути приміщення, скласти кошторис на ремонт та негайно розпочати роботи [16, арк. 1-2]. За висновками губернського архітектора Парадшова, ремонту потребували старі голландські печі, тинькування та старі рами. Відбудова була оцінена в 620 руб. 62 ½ коп. [16, арк. 6-8].

Відновлення було завершено до жовтня 1833 р., однак через наявність додаткових витрат довелося збільшити фінансування. Повністю новими зробили дві печі, переобладнали підлогу, встановили нові двері та виклали нові цегляні арки, облаштували перегородки. Про остаточне завершення відбудови сповістив контрольний відділ будівельної комісії контролер Якіневський. Додатковий ремонт у трьох кімнатах коштував 295 руб. [16, арк. 35-49].

Три роки по тому ексектор Будівельної комісії доповів у губернське правління про стан споруд колишнього Будинку архієпископа. Ремонт передбачався за наступними напрямками: 1) шість печей мали бути повністю переобладнані, решта – підправлені; 2) провали навколо будинку засипати землею; 3) стіну від р. Стрижень полагодити обрешіткою, набити глиною та землею; 4) стіни в усіх кімнатах замазати глиною й побілити [17, арк. 1-7].

Чернігівський міщанин Василь Шитіков взявся провести полагодження, за яке, разом зі своїми матеріалами, запросив 120 руб. Після попереднього погодження будівельна комісія виділила кошти та доручила контролювати хід ремонтів інженеру шляхів сполучення губернського корпусу поручику фон дер Палену [17, арк. 9-13].

У 1837 р. управління шляхів сполучення і публічних будівель Чернігівської будівельної комісії надало розпорядження міському архітектору оглянути споруду архіву губернського правління, адже приміщення старого архіву виявилися затісними, потрібно було розширити площу за рахунок облаштування на горищі додаткових кімнат. На той час архів губернського правління займав колишній Будинок архієпископа з п'ятьма кімнатами [18, арк. 1-5]. Асесор будівельної комісії визначив суму для розширення архіву, що передбачала 777 руб. 20 коп. на матеріали та роботу, на інструменти – 7 руб. 26 коп. Кошти були нараховані в повному обсязі [23, арк. 6-7]. У ході відновлення витрати довелося збільшити на 220 руб. [18, арк. 11-15].

Влітку 1839 р. губернський архітектор сповістив будівельну комісію, що роботи було проведено вчасно й матеріали використані згідно з кошторисом, порядно та міцно. Водночас поза кошторисом було зроблено додаткову стелю для запобігання протікання та поручні на сходах [18, арк. 26-27].

У середині XIX ст. губернське правління зіткнулося з проблемою недостатньої кількості приміщень. Чернігівський губернатор у січні 1840 р. отримав листа від чиновників правління з пропозицією заснування тимчасового столу в складі 20-ти канцелярських служителів. Збільшення штату потребувало розширення робочої площі. Губернським правлінням було подано до будівельної комісії проект щодо оренди для тимчасового столу приміщень у приватних осіб. Чиновники комісії надали

розпорядження місцевому поліцмейстеру щодо укладання річного контракту на суму 85 руб. 71 коп. сріблом для оренди трьох кімнат у будинку протоієрея Стефановського [19, арк. 1-4].

Контракт із ключарем Чернігівського кафедрального собору виявився для останнього, мабуть, досить вигідним, адже Стефановський запропонував продовжити оренду вже чотирьох кімнат за 400 руб. асигнаціями на рік, на що була отримана відповідна згода від тимчасового відділення губернського правління [19, арк. 7-10].

Дуже швидко самі чиновники, побачивши користь від комерційних відносин із державою, теж почали здавати власні приміщення для розташування тимчасового столу. Так, у серпні 1848 р. губернське правління займалося розглядом скарги чиновниці Деснецової щодо невиплати останній домовленої суми грошей. Будівельна комісія, визнавши будинок позивачки цілком придатним у плані використання його для приміщень архівних справ та тимчасової комісії, запропонувала сплатити оренду та укласти новий контракт на 3 роки, в чому, можливо, був присутній елемент солідарності чиновників при вирішенні подібних суперечок [20, арк. 1-5].

Проблема нестачі архівних приміщень для губернського правління залишалася і в подальшому. Чиновникам тимчасової комісії доводилося шукати нові споруди для роботи та збереження документів. У 1851 р. між губернським правлінням та вдовою титулярного радника Деснецова було укладено новий контракт оренди на 3 роки не окремих кімнат, а всієї будівлі. Після смерті Деснецової дворянка Грановська, як спадкоємниця, уклала нову угоду вже на суму 350 руб. сріблом на рік [21, арк. 1-2].

Губернським правлінням у 1854 р. розглядалася справа щодо чергового ремонту. Оскільки ремонтні роботи передбачалися в достатньо великому обсязі, виникла потреба цілковитого перенесення архіву до приватних будівель. Грановська та будівельна комісія уклали угоду на оренду дерев'яного будинку поблизу губернського правління в кількості 7 кімнат в нижній частині будівлі та 3 кімнати мезоніну, у яких до цього розміщувалися архіви, за 350 руб. сріблом із Чернігівського повітового казначейства. До того ж, орендодавець зобов'язувався проводити необхідні відновлення власним коштом [21, арк. 7-8].

Справа ремонту «присутственных мест» затягувалася, через що під загрозою опинилася частина документів, адже в наявних приміщеннях пліснява псувала інтер'єр. Загальна територія архіву виявилася досить тісною навіть для складання довідок. Грановська надала згоду губернському правлінню на використання додаткових площ своєї будівлі, як-от: двох комор, одного сараю та двох кімнат у флігелі, вимагаючи додаткової платні [21, арк. 13-18].

Вищезазначена інформація дає підстави зробити певні висновки. По-перше, колишній Будинок архієпископа знаходився на середину XIX ст. у підпорядкуванні державних установ, які мали слідкувати за станом споруди, проводити ремонти тощо. По-друге, фінансування на відновлення будівлі відбувалося за рахунок місцевого бюджету, що складався з надходжень із повітів Чернігівської губернії. Через спеціальні торги до ремонтів залучали фахівців різних будівельних напрямків: теслярів, малярів, склярів, столярів. У відбудовах могли брати участь навіть кріпосні селяни. Завдяки архівним документам можна встановити приблизні обсяги робіт, необхідні матеріали та розмір оплати робітників. По-третє, на прикладі постійних суперечок між державними відомствами, регулярними гальмуваннями відбудов чітко простежується механізм інертної роботи тодішньої бюрократичної системи.

Джерела та література

1. Кудина В. Резиденція черниговських архиєреїв. *Черниговские новости: семь дней*. 2007. № 37. С. 17.
2. Леус В. Тут містився губком партії. *Чернігівський вісник*. 1990. № 24. С. 2; Його ж. У колишньому будинку архиєпископа. *Чернігівські відомості*. 2002. № 23. С. 9.
3. Сапон В. Будинок архиєпископа в Чернігові. *Деснянська правда*. 2005. № 27. С. 16.
4. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ, 1990. 1007 с.
5. Сергєєв С. М. Ремонтні роботи в будинку архиєпископа в Чернігові у 20–30 рр. ХІХ ст. *Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. 2016. Вип. 22(25). С. 179-185; Його ж. Перебудови та ремонти споруд Губернського правління першої третини ХІХ ст. *Карнабідівські читання: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Чернігів, 2017. Вип. 1-3. С. 403-408; Його ж. Перебудови та ремонти в спорудах чернігівського будинку губернського правління першої третини ХІХ ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 88-93; Його ж. Стан колишнього будинку архиєпископа на поч. ХІХ ст. *Сіверянський літопис*. 2018. Вип. 4. С. 30-36.
6. Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області). Ф. 179. Оп. 4. Спр. 1542. 291 арк.
7. Там само. Ф. 179. Оп. 1 а. Спр. 82. 14 арк.
8. Там само. Спр. 99. 74 арк.
9. Там само. Спр. 120. 26 арк.
10. Там само. Спр. 139. 28 арк.
11. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори / ред. О. В. Ткаченко. Чернігів, 1998. 148 с.
12. Держархів Чернігівської обл. Ф. 179. Оп. 1 а. Спр. 598. 35 арк.
13. Там само. Спр. 900. 16 арк.
14. Там само. Спр. 947. 12 арк.
15. Там само. Спр. 1061. 69 арк.
16. Там само. Спр. 1236. 54 арк.
17. Там само. Спр. 1466. 20 арк.
18. Там само. Спр. 1532. 68 арк.
19. Там само. Спр. 1801. 11 арк.
20. Там само. Спр. 3361. 10 арк.
21. Там само. Спр. 13. 21 арк.

Serhii SERHIEIEV
(Chernihiv)

The Building of Chernihiv Provincial Government in the Middle of the 19th Century

This publication tells about the history of the former House of Chernihiv archbishop, in particular, the first half of the 19th century. The article shows the processes related to repairs and restoration works, etc. Also, the moments of using necessary additional premises by attracting the homes of private persons are highlighted. Archival materials show that the former House of the Archbishop was regularly damaged by natural disasters: rains, winds, and hurricanes. Repair works were carried out under the control of a local building expedition with the periodic involvement of contractors and commissionaires. Permanent repairs could be the result of embezzlement of officials and a poor quality of works. At the example of disputes between various city institutions, which had to be resolved with the help of the police department, the serious flaws in the bureaucratic system of the Russian Empire at that time are shown.

Key words: *The House of the Archbishop, damages, state chamber, estimated costs, plastering, building commission, lease, mezzanine.*

ГУБЕРНСЬКЕ ТА ПОВІТОВЕ КАЗНАЧЕЙСТВО У БУДИНКУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті висвітлюються питання використання монастирських споруд колишнього чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря, зокрема, будинку Чернігівського колегіуму, для розміщення в ньому губернського та повітового казначейства у першій половині ХІХ ст. Розглядаються причини розміщення цих державних установ у кам'яних спорудах, особливості їх розташування та облаштування, ремонтні роботи.

Ключові слова: будинок Чернігівського колегіуму, монастирські споруди, казенна палата, губернське, повітове казначейства, ремонтні роботи.

Поява губернських установ та використання для їх розміщення монастирських споруд була пов'язана з адміністративно-територіальними перетвореннями останньої чверті ХVІІІ ст. у Російській імперії й секуляризаційною реформою 1786 р. в Україні, яка призвела до закриття більшої частини монастирів. Росія послідовно і наполегливо проводила інкорпоративну політику, уніфікацію адміністративного й судового устрою Гетьманщини до загальноросійського. Після скасування гетьманства у 1764 р. та полково-сотенного устрою у 1781 р. була ліквідована політична автономія Гетьманщини. Натомість створено три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. У 1796 р. з трьох намісництв та деяких інших територій була утворена Малоросійська губернія з губернським містом Черніговом, а у 1802 р. – Чернігівська губернія. Тому виникла необхідність у створенні та розміщенні нових губернських установ. Ще у 1775 р. вийшов наказ імператриці Катерини ІІ «Учреждение для управления губерний Всероссийской империи», в якому були стандартизовані розміри новоутворюваних губерній (намісництв) і повітів, а також визначені права й обов'язки місцевих органів управління [1]. У Чернігові розмістилися 17 адміністративних і судових установ губернського та міського рівнів, у яких працювало 89 осіб. Серед них – казенна палата, яка була основним фінансовим органом губернії, очолювана віце-губернатором. У підпорядкуванні казенної палати знаходилося казначейство на чолі з казначеєм. У Чернігові казенна палата та казначейство створені у 1782 р. Казначейство відало збором державних доходів та їх зберіганням, обліком за всіма видами доходів і видатків з наданням звітів казенній палаті, здійсненням платежів, рухом грошей, продажем гербового паперу тощо. У наказі «Учреждение для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. зазначалося, що грошова казна повинна зберігатися у кам'яних кладових для забезпечення її від крадіжок і пожежі, за замками та печатками. Тут же вказувалося на те, що складання та вилучення грошей відбувалося у присутності трьох присяжних, як і їх відправлення, а перевезення грошей – у супроводі караулу [1, с. 43]. Під час відвідувань комори вимагалось проводити огляди мішків і діжок, в яких зберігалися монети, стосовно їх цілісності, щоб замість мідних грошей не витягнути срібні чи золоті монети [1, с. 44]. При казначействі було четверо присяжних, які призначалися

із відставних унтер-офіцерів: «людей доброго и исправного состояния и испытаной верности», які повинні бути присутніми під час складання та вилучення грошей і без них ніхто не мав права заходити до комори, їм доручена охорона комори, а ключі та печатка зберігалися у казначея [1, с. 47].

Відомо, що у Чернігові перед відкриттям Чернігівського намісництва у 1781 р. побудували чотири дерев'яні будинки для державних установ, у тому числі і казенної палати, які розміщувалися на території фортеці [2, с. 279]. А повітове казначейство через вимогу безпечного зберігання грошей знаходилося у кам'яному будинку колишньої полкової Чернігівської канцелярії, тут також містився губернський магістрат. Його побудував чернігівський полковник Лизогуб, це був його житловий будинок [2, с. 279]. Ще один кам'яний будинок на території фортеці, де розміщувався міський магістрат, раніше належав колишньому наказному гетьману і чернігівському полковнику Павлу Полуботку. Як бачимо, у чернігівській фортеці, окрім церков та монастирських будівель, ймовірніше за все, було лише два кам'яні будинки. Кам'яними спорудами тут вирізнявся лише кафедральний Борисоглібський монастир.

Відомо, що чернігівський архієпископ Іоанн Максимович на початку XVIII ст. за сприяння та фінансової допомоги гетьмана Івана Мазепи розгорнув велике кам'яне будівництво у кафедральному Борисоглібському монастирі. Всі основні монастирські споруди були зведені кам'яні: могутня дзвіниця з товщиною стін до 3 м, двоповерхова трапезна з церквою Всіх Святих, шість шкільних кам'яних приміщень Чернігівського колегіуму, кам'яна бурса-гуртожиток, архієрейські келії-палати, двоповерхові келії для ченців. Зі сходу до трапезної у 1749–1765 рр. прибудували корпус духовної дикастерії (консистерії). Монастир був обнесений кам'яною огорожею. Під час кам'яної забудови монастиря враховувалося його розташування у північно-західній частині Чернігівської фортеці й основні споруди, а саме трапезну, дзвіницю, келії, шкільні приміщення звели вздовж північних фортечних валів. Цей міцний цегляний монастирський корпус з товстими стінами та могутньою дзвіницею був фактично північною фортечною стіною, який мав захищати найбільш вразливу ділянку з північної напольної сторони біля центральних воріт на підступах до фортеці. Таким чином, монастир був перетворений у значну кам'яну твердиню на території Чернігівської фортеці, яка мала дерев'яно-земляні укріплення та переважно дерев'яну забудову.

Проте у результаті секуляризаційної реформи, згідно з наказом Катерини II від 10 квітня 1786 р., кафедральний Борисоглібський монастир був ліквідований. Але він продовжував залишатися резиденцією чернігівських архієреїв, поки у 1790 р. їм було наказано переселитися до Троїцько-Іллінського монастиря. Чернігівський архієпископ переїхав туди лише 1796 р. після закінчення там ремонту архієрейського будинку [3, с. 289], а будівлі колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря («архиєрейского дома») передали у казенне відомство. Після передачі кам'яних будівель монастиря у казенне відомство було вирішено розмістити в них державні установи. Оскільки на цей час чотири дерев'яні будинки, в яких знаходилися правління намісництва, приказ громадського піклування, казенна палата, судові установи і які розміщувалися у північно-східній частині фортеці, на південний схід від будинку поштової станції, були вже «ветхимы» [4, с. 495]. Як зазначалося вище, їх спорудили перед відкриттям Чернігівського намісництва у 1781 р. [1, с. 279] і, як бачимо, уже на цей час вони були в незадовільному стані. Треба також враховувати, що у 1796 р. Чернігів став губернським містом великої Малоросійської губернії, до складу якої входили 20 повітів Чернігівського, Новгород-Сіверського, частково

Київського та Катеринославського намісництв, тобто фактично території колишньої Гетьманщини. Губернському місту Чернігову катастрофічно не вистачало приміщень для розміщення державних установ і архівів, тому почали використовувати будівлі колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря. Зокрема, у колишньому будинку чернігівського архієпископа розмістили губернське правління, казенну палату, приказ громадського піклування. Як свідчить план м. Чернігова кін. XVIII ст. (т. зв. план малоросійського генерал-губернатора О. Куракіна), планувалося також побудувати на території колишньої фортеці ще декілька кам'яних будинків для губернатора, віце-губернатора, судових установ, архіву, креслярні, лікарської управи, народного училища [5, с. 140-141]. (Рис. 1).

31 грудня 1796 р. був затверджений штат Малоросійської губернії. Казенну палату очолював віце-губернатор – чиновник п'ятого класу зі щорічною платнею 1200 крб., у ній були радники шостого класу зі щорічною платнею 600 крб., губернський казначей

Рис. 1. План м. Чернігова кін. XVIII ст. (т. з. план малоросійського генерал-губернатора О. Куракіна)

чей восьмого класу з платнею 300 крб., три асесори восьмого класу з платнею 300 крб., чотири присяжних при казні з платнею 80 крб. [4, с. 460]. Повітове казначейство очолював повітовий казначей – чиновник 9-го класу зі щорічною платнею 250 крб., чотири присяжних з платнею 80 крб. та канцелярські служителі (кількість не вказана) із загальною щорічною платнею 368 крб. [4, с. 462].

Казенна палата потребувала приміщення для свого архіву, який стрімко розши-

рювався, оскільки до губернського міста Чернігова звозили документи, зокрема, гетьманські універсали, купчі на маєтності, у тому числі і ліквідованих монастирів із новгород-сіверської, київської казенних палат. Чернігівський полковник, комендант Павло Сахновський у березні 1797 р. запропонував для архіву казенної палати «при бывшем архіерейскомъ доме въ братерскомъ корпусе, где была пивоварня четыре комнаты съ сеньми» [6, арк. 1]. Як свідчить опис колишнього Борисоглібського монастиря 1796 р., цей колишній братський корпус, де була пивоварня, міг знаходитися у західній частині монастиря [7, с. 100]. У той же час на т. зв. плані малоросійського генерал-губернатора О. Куракіна кін. XVIII ст. в експлікації під № 18 зазначено «бывшія монастырскія строенія (ветхія в коихъ помещались поветовое казначейство и архивы)» [5, с. 140] і під цим номером позначений південно-західний корпус. Можна припустити, що все ж таки це був західний корпус, там, де на плані під № 30 зазначено «каменный домъ съ принадлежностями для

народного училища». Справа в тому, що на плані вказані не тільки існуючі на той час споруди, але й ті, які планувалися побудувати, у тому числі і народне училище (воно не було побудоване). Це могло призвести до плутанини. Тим більше, що західний і південно-західні корпуси знаходилися недалеко один від одного. У цих чотирьох кімнатах західного братського корпусу планувалося розібрати розбиті пивоварні печі, скласти нову піч, понизити земляну підлогу, бо вона була вища на 1 аршин, ніж зовні, настелити дерев'яну, а також виготовити 14 полиць для складування архівних справ, розширити віконні отвори та заскрити вікна, побілити приміщення. Проте, трапилася сильна буря і дах обвалився «над самою архівною», справи треба було накрити «ценовками» [6, арк. 30 зв.]. Архіваріус казенної палати запропонував архівні справи перевірити згідно з описами, скласти в «особливые сундуки» і перенести в кладову губернського казначея, де зберігалася грошова казна і «поставить оной сундукъ въ особой при той кладовой горнице» та запечатати їх печаткою казенної палати.

У січні 1797 р. губернський казначей доповідав, що казенна грошова сума комори повітового казначейства, «состоящей под корпусомъ уездного казначейства будучи занятая умножающейся медною монетою въ ведомство мое свезенное, не может в себе вмещати оной более», а натомість «...в бывшемъ архиерейскомъ здешнемъ доме подъ колокольнею имеетя способный для храненій денежной казенной суммы каменный амбаръ, которому только нужно приделать двери», а також клопотався про виділення «надлежащего караула» «для бережения суммы» [8, арк. 2]. Казначей мав на увазі дзвіницю з підвалами, яка разом з двоповерховою трапезною нині відома як будинок Чернігівського колегіуму. Як бачимо, повітове казначейство, яке за свідченням О. Шафонського, спочатку розміщувалося у будинку колишньої полкової канцелярії, побудованої чернігівським полковником Лизогубом [2, с. 279], після переходу будівель колишнього Борисоглібського монастиря у казенне відомство, перемістилося у монастирські споруди. Так, на плані малоросійського генерал-губернатора О. Куракіна кін. XVIII ст. зазначено про перебування казначейства спочатку у південно-західному монастирському корпусі (певніше за все, у західному корпусі): в експлікації під № 18: «Бывшія монастырскія строенія (ветхія) в коихъ помещались поветовое казначейство и архивы» [5, с. 140]. У той же час на плані в експлікації під № 7 вказано: «Колокольня и подъ нею архивъ и кладовая для казны» [5, с. 139], тобто, корпус, який складався із монастирської дзвіниці та трапезної (будинок Чернігівського колегіуму). Можна припустити, що спочатку казначейство та архіви казенної палати знаходилися у західному монастирському корпусі, а потім перемістилися до будинку Чернігівського колегіуму. У червні 1803 р. казначей повітового казначейства Рубісов повідомляв про «ветхость каменного строения состоящего напротивъ корпуса занимаемого поветовымъ казначействомъ»: «в корпусе каменном, где и казначейство здешнее, состоящее напротивъ въ другой половине о двухъ этажахъ каменное строение пришло въ крайнюю ветхость, такъ что вокругъ онаго есть большіе трещины и на верхнемъ этаже вывалилась часть свода въ чемъ и предвидится опасность, дабы упавши оно не причинило казначейству и кладовой повреждения» [9, арк. 3]. Цивільний губернатор І. Френсдорф розпорядився його розібрати [9, арк. 7]. Невдовзі, у 1804 р. сповіщалося, що «строение каменное, которое состояло въ одной крышке с корпусомъ, где ныне казначейство находится, въ округе все до последка уже разломано; крыша же надъ казначействомъ съ одной стороны осталась и донныне не заделанною» [10, арк. 1]. Казначей просив відремонтувати дах, який залишився над приміщенням казначейства з одного боку

«незаделаннымъ». Проте губернатор наказав розібрати приміщення, де перебувало казначейство з коморою, оскільки «по высочайше конформированому городу Чернигову плану предположень къ сломке» [10, арк. 7]. Можна припустити, що мова йшла про західний монастирський корпус, який прилягав до дзвіниці і тягнувся до монастирських воріт. Спочатку він був двоповерховий, казначей Рубісов також повідомляв «о двухъ этажахъ каменное строение, которое состояло въ одной крышке съ корпусомъ, где ныне казначейство находится». Проте О. Шафонський зазначав, що у 1780-ті роки за часів чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича його перебудували в одноповерховий [2, арк. 265]. Правда, з опису приміщень колишнього Борисоглібського монастиря 1796 р. дізнаємося, що у крайній частині західного корпусу, при монастирських воротах, де у цей час розміщувалися комори, були кімнати, розташовані одна над одною, тобто, можна припустити, що вони були чи мали вигляд двоповерхових кам'яних приміщень: «Хлебной амбаръ в немъ окошки с решетками: на верху оногo две комнаты одна на другой кой ни окошokъ ни дверей не находится, вверху при окошкахъ решетки железные. Сени две комнаты по обеимъ сторонамъ и двумя кладовыми; въ нихъ двери ветхие окошokъ семь ветхихъ въ нихъ железные решотки двери одне наружные. При семъ корпусе амбаровъ два, а за онымъ маленькая комната одна при самыхъ воротахъ въ ней окошко ветхое, двери ветхие» [7, с. 100] (Рис. 2). На поч. XVIII ст. тут знаходилися класи Чернігівського колегіуму. Можливо, саме біля цих приміщень, які на той час були вже в аварійному стані, на поч. XIX ст. у західному корпусі і розміщувалося повітове казначейство.

Губернатор запропонував перемістити казначейство «въ комнатахъ техъ же, где сторожа губернскаго правления помещаются, а сихъ перевести, где губернской роты караульня находилась, кладовую же поместить въ той кладовой, где губернскаго казначея помещается въ особо отдельномъ погребе» [10, арк. 7]. Але казначей відмовився перебиратися в кімнати сторожів губернского правління, а також переміщати повітову скарбницю в ту, де зберігається «губернского казначея суммы состоящие въ введении губернского казначея» [10, арк. 13]. Повітовий казначей мотивував це тим, що кімнати, де розміщувалися сторожі, були малі: «что едва можна поместить одни сундуки съ гербовою бумагою, векселями и обязательными листами и [...] для поклажи казенныхъ денегъ, кои ежедневно бывають вынимаемы [...] посетителямъ пересылаемымъ поступаемымъ въ доходъ казны суммамъ; двухъ

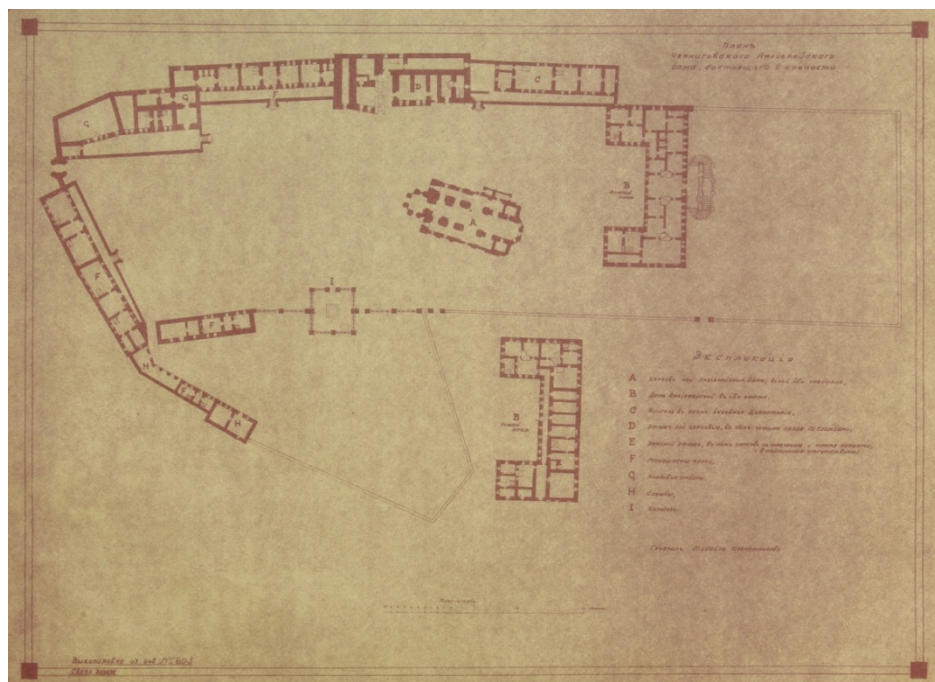

Рис. 2. План архієрейського дому у м. Чернігові кін. XVIII ст. (т.з. план малоросійського генерал-губернатора М. Кречетнікова)

двухъ

столовъ канцелярскихъ и третього для меня того же стола, стульевъ, скамеекъ, и для дель сундуковъ, равно для присяжныхъ...» [10, арк. 15]. Далі повітовий казначей зазначав, що «бывает человекъ до сорока и более; производства дель по части губернского казначейства определяемой; вовсе быть негде [...] места» [10, арк. 16]. Казначей вимагав також облаштувати варисту піч: «При томъ же въ одномъ съ нихъ прихожей избе печь сделать варистой, въ другой же хотя и есть небольшая грубка, но при ней еще небольшая же сделать ...» [10, арк. 16]. Як бачимо, донесення містить інформацію про обладнання та меблі, якими було забезпечене казначейство: важливі документи, як і гроші, зберігалися у скринях, приміщення мало варисту піч, в якій могли готувати їжу. Так чи інакше, казначейство з казною перемістили до будинку Чернігівського колегіуму і воно там знаходилося до середини XIX ст. Західні та південно-західні монастирські корпуси колишнього Борисоглібського монастиря розібрали на початку XIX ст.

У будинку колишньої Полкової канцелярії розмістили архів Малоросійської колегії. У жовтні 1797 р. управляючий Малоросійською губернією І. П. Салтиков запропонував перемістити «по первому зимнему пути» «архивъ всехъ дель до Малороссии касающихся», тобто архіви Малоросійської колегії, Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду із колишньої гетьманської столиці м. Глухова до Чернігова [4, с. 464]. Для зберігання архівів було необхідне приміщення: «дома прочного и способнаго ко вмещению всехъ бумагъ» і тому кам'яний будинок Лизогуба, в документах він названий корпус «близь Вала», був обраний для розміщення в ньому архівів центральних органів Гетьманщини та інших справ. Проте, упродовж тривалого часу, будинок належним чином не ремонтувався, вважається, що архів постраждав через недбале зберігання, у 1880 р. він був переданий в історичний архів при Харківському університеті (Архів Малоросійської колегії), звідти у 1958 р. до Центрального державного історичного архіву України (м. Київ).

У будинку Чернігівського колегіуму були проведені роботи щодо облаштування приміщень під комору казначейства. Під будинком знаходяться чималі підвали з товстими стінами, зручні для зберігання грошей. У приміщеннях під дзвіницею та колишньої трапезної, «в погребныхъ четырехъ отделенияхъ» передбачали розмістити комору для грошей, а над нею – рахункову кімнату з пічкою та двома великими столами для рахунку грошей. Передбачалося у підвалах та в рахунковій кімнаті виготовити дерев'яну підлогу, під мішки, де зберігалися гроші, покласти 85 «пластин», розчистити та заградувати вікна, укріпити двері із залізними засовами та замками, «а потаенную лестницу заложить въ два кирпича толщиною» (мова, певніше за все, йшла про внутрішньостінні сходи, які знаходилися у західній та східній частинах будинку Чернігівського колегіуму і вели з підвальних приміщень на перший та другий поверхи) [7, арк. 14]. Планувалося облаштувати двоє великих і двоє малих дверей, вісім вікон, розламати стару піч і скласти нову та обкласти її кахлями, побілити грошову комору та рахункову кімнату. Губернський казначей запропонував гроші, які залишилися від ремонту грошової комори, передати у відомство коменданта Сахновського, щоб вона знаходилася під його наглядом і охороною [7, арк. 8]. Через брак майстрових було запропоновано для казенної роботи залучити «колодников», тобто в'язнів, оскільки в Чернігівському острозі із 100 в'язнів лише 43 отримували «кормовые деньги», а 57 відпускалися «на связках для испрошения по городу мылостыни, но оноу пропитать себя не могут» [11, арк. 1].

Губернське правління і собі вирішило у колишню трапезну перемістити частину своїх архівів. Таким чином, у кінці XVIII – на поч. XIX ст. у будинку, нині відомому як будинок Чернігівського колегіуму, на верхньому поверсі розмістився архів Чернігівського губернського правління, а на нижньому – комора губернського казначейства [12, арк. 14]. Врешті тут також розмістили частину архіву казенної палати: «в двух покаяхъ поъ колокольнею нынешнего собора, где прошлого года (1804 р. – О. Т.) за сломкою казенной палаты архива, помещено некоторая часть архивныхъ дель» [13, арк. 1].

У кінці XVIII – на поч. XIX ст. були проведені ремонтні роботи будинку Чернігівського колегіуму з метою пристосування його під державні установи: у 1803–1804 рр. перекрыли дах, замінили стару дерев'яну покрівлю із заломами, на нову, теж дерев'яну, пофарбували її червоною олійною фарбою. Певніше за все, тоді знесли два куполи трапезної церкви Всіх Святих, встановили міцні металеві двері із засовами, на вікнах – залізні ґрати. Питання ремонту підвальних приміщень, де зберігалася грошова казна та рахункова кімната, піднімалося у 1816 р. і мотивувалося це й тим, що у жовтні цього року «назначено въ сию палату (казенну палату – О. Т.) изъ Московской Казенной Палаты сто тысяч рублей медной монеты, для хранения которой означенный погребъ нуженъ» [14, арк. 1]. У рапорті повітового казначея 1816 р. повідомлялося, що: «При погребѣ, где ныне хранится медная монета дверь сама по себе хоть железная, но ветхая» [14, арк. 20]. «Еще в губернской кладовой нужны замки съ ключами висящихъ и один железный сундукъ для удобнейшего перенесения въ почтамтъ или в другое какое место случающихся въ большом числе ассигнациями государственной казны, а также восемь лотковъ (для рахунку мідної монети – О.Т.), одинъ большой столъ и восемь стульевъ (для присутнихъ під час огляду державних сум – О.Т.) или скамеекъ и шкафъ или отгородка въ щетной железная для хранения дель и книгъ поветового и губернского казначейства» [14, арк. 20 зв]. Як бачимо, у будинку Чернігівського колегіуму знаходилося губернське і повітове казначейство (Рис. 3.). Тогочасні архівні джерела містять відомості, в яких частинах будинку

*Рис. 3. Будівля Чернігівського колегіуму та собори.
Гравюра першої половини XIX ст.*

розташовувалися державні установи: дзвіниця «состоитъ изъ дву этажей какъ по смете назначены къ починке, а подъ колокольнею строение особо квадратное также въ два этажа, которая часть занята архивою казенной палаты и приказа общественного призрения с караульнею для солдатъ и присяжными казначейства» [15, арк. 1]. В іншому документі 1834 р. уточнюється, що «исправление деревянной крыши при имеющейся колокольне – на счетъ казенной палаты, ибо здесь же, надъ которымъ сия кровля, занята кладовою уездного казначейства, а комнаты внутри колокольни архивомъ казенной палаты и приказа общественного призрения...»

розташовувалися державні установи: дзвіниця «состоитъ изъ дву этажей какъ по смете назначены къ починке, а подъ колокольнею строение особо квадратное также въ два этажа, которая часть занята архивою казенной палаты и приказа общественного призрения с караульнею для солдатъ и присяжными казначейства» [15, арк. 1]. В іншому документі 1834 р. уточнюється, що «исправление деревянной крыши при имеющейся колокольне – на счетъ казенной палаты, ибо здесь же, надъ которымъ сия кровля, занята кладовою уездного казначейства, а комнаты внутри колокольни архивомъ казенной палаты и приказа общественного призрения...»

[16, арк. 1]. Тобто в приміщеннях під дзвіницею розміщувався архів казенної палати та приказу громадського піклування, і найімовірніше за все, рахункова кімната з присяжними та караульними солдатами, а грошова комора – в підвальних приміщеннях колишньої трапезної. Гроші зберігалися «въ двухъ отделеніяхъ погребѣ для складки медныхъ денегъ» [14, арк. 40]. При коморі казначейства була «счетная изба», яка була обладнана полицями, лотками, шафами, столами. Окрім казначея, у рахунковій кімнаті знаходилися присяжні, які постійно перебували в коморі та зберігали печаті й замки, а також караульні солдати: «Въ счетной комнате помещается военный карауль» [14, арк. 20 зв]. Робоче місце казначея з присяжними відокремлювалося дерев'яною перегородкою від караульних, для яких зробили нари. Приміщення опалювалося печами, зокрема, в рахунковій кімнаті була як кахельна голландська пічка, так і «варистая».

Періодично, приблизно раз на десять років, проводилися ремонтні роботи будинку Чернігівського колегіуму, як ззовні, так і всередині. Зовні лагодилася в місцях протікання та фарбувалася дерев'яна покрівля над приміщенням колишньої трапезної, на залізну покрівлю її замінили у 50-ті роки ХІХ ст., покрівля дзвіниці була залізна, яку також перебивали, тинькували та білили стіни, ремонтували і міняли вікна, шибки, двері, сходи до комори. В середині приміщення проводилася побілка стін, лагодилася дерев'яна підлога, внутрішні двері, печі, виготовлялися полиці для зберігання справ тощо. За період перебування будинку у казенному відомстві на його ремонтні роботи витрачено більше семи тисяч карбованців [17, арк. 2].

Є відомості, що в грошовій коморі зберігалися чималі суми. Гроші, «до сто тысяч рублей медной монеты» або ж, навіть, «до миллиона и более рублей», зберігалися у підвальних приміщеннях будинку Чернігівського колегіуму, у скринях, з внутрішніми замками та міцним окуттям [18, арк. 6]. У 1810 р. столярному майстру Призу заплачено 25 руб. за «сделание... сундука... для хранения на случай перенесения состоящей въ ассигнацияхъ казны съ ящиками на серебро и золото» [19, арк. 20].

Грошова комора казначейства охоронялася трьома караульними постами: один – при вході до погребѣ, інший – позаду при «отверстияхъ погребѣ оной», третій – при вході до грошової комори [18, арк. 6].

У той же час церква не полишала надію повернути будинок Чернігівського колегіуму у духовне відомство. Після тривалих пошуків на початку 1846 р. казначейство з коморою було переміщено з будинку Чернігівського колегіуму в двоповерховий кам'яний будинок комерції радника Літман-Фейгіна біля П'ятницької церкви на базарній площі, а у вересні 1847 р. архів казенної палати – у дерев'яні амбари, які знаходилися поряд, з орендною платою 600 руб. на рік [20, арк. 184].

Є відомості, що у другій половині ХІХ ст. для розміщення губернського казначейства орендувалися й інші приватні будинки. У 1877 р. губернське казначейство розмістили у двоповерховому будинку колишньої поштової станції [21, с. 325], який був споруджений на поч. ХІХ ст. за планом 1805 р. Цей будинок зберігся до нашого часу, він розташований у північно-східній частині чернігівського Валу. У 1835 р. будівлю віддали у розпорядження Палат Кримінального і Цивільного суду, а поштову контору перевели у інше місце: (нині це ріг вул. Преображенської і пр. Миру). Згідно з планом Чернігова 1908 р., губернське казначейство продовжувало розміщуватися у двоповерховому будинку колишньої поштової станції за адресою Міський Бульвар, 2.

Джерела та література

1. Учреждения для управления губерній всероссійскія Имперіи. Печатано при Сенате. Москва, 1775. 229 с.
2. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. 697 с.
3. Краткий исторический очерк Черниговской епархии на основании исследований о. Диева и Филарета Гумилевского. *Прибавление к Черниг. епар. изв.*: Ч. Неоф. 1898. № 6. С. 283-289.
4. Черниговская памятка. Справочная книга на 1898/9 год. Чернигов, 1898. 517 с.
5. Ярыгин А. Былое Черниговской земли. Очерк. Чернигов, 1898. 146 с.
6. Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області). Ф. 132. Оп. 1. Спр. 2. 39 арк.
7. Травкіна О. І. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 93-102.
8. Держархів Чернігівської обл. Ф. 179. Оп. 1а. Спр. 2. 22 арк.
9. Там само. Спр. 105. 24 арк.
10. Там само. Спр. 143. 16 арк.
11. Там само. Спр. 3. 26 арк.
12. Там само. Спр. 100. 47 арк.
13. Держархів Чернігівської обл. Ф. 127. Оп. 9. Спр. 6. 13 арк.
14. Там само. Ф. 179. Оп. 1 а. Спр. 619. 63 арк.
15. Там само. Спр. 1314. 14 арк.
16. Там само. Спр. 1328. 100 арк.
17. Там само. Спр. 1542. 40 арк.
18. Там само. Спр. 1733. 8 арк.
19. Там само. Спр. 430. 63 арк.
20. Там само. Спр. 2399. 183 арк.
21. Доценко А. В. Поштова станція у Чернігові у першій половині XIX ст. *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Нац. акад. України і Укр. Т-ва охорони пам'яток історії та культури. Чернігів, 2017. Вип. 1-3. С. 317-326.

Olha TRAVKINA
(Chernihiv)

Provincial and County Treasury in the Building of Chernihiv Collegium in the first half of the 19th century

The article covers the usage of the monastic buildings of the former Monastery of SS Boris and Gleb in Chernihiv, in particular, the building of Chernihiv Collegium to the House of provincial and county treasury in the first half of the 19th century. The reasons of placing these government agencies in stone buildings, the peculiarities of their location and arrangement are considered.

Key words: *the building of Chernihiv Collegium, monastery buildings, state chamber, provincial and county treasury, repair works.*

**ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ЗАСВІДЧЕННІ
СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ДОКУМЕНТІВ: КОРОЛІВСЬКА ХАРТІЯ АННИ
ЯРОСЛАВНИ АБАТСТВУ СЕН-НІКАСІЙ-ДЕ-РЕЙМС**

У статті вперше у вітчизняній історіографії оприлюднено текст французької королівської хартії (грамоти), наданої абатству Св. Нікасія в Реймсі (14 травня 1061 р.), серед підписантів якої була одна з благодійниць – князівна київська, королева Франції – Анна Ярославна (1028/1032 – після 1075). Хартію оприлюднено в латинському оригіналі та перекладі українською мовою.

Дослідження містить дані про історію абатства Св. Нікасія у Реймсі, а також інформацію, що стосується сучасної охорони території колишнього абатства.

Ключові слова: Анна Ярославна, королівська хартія, абатство Св. Нікасія в Реймсі.

Князівна київська, королева Франції Анна Ярославна (1028/1032 – після 1075) є найвідомішою з київських князівен, виданих заміж за правителів Західної Європи. Її діяльності присвячено велику кількість наукових і науково-популярних праць в Україні та за кордоном, однак і досі малодослідженими залишаються сюжети, пов'язані з її фундаційною і благодійницькою діяльністю у Франції, а також відображення її у документах, що і стало предметом цього дослідження. Вчені опосередковано торкаються цієї теми, переважно згадуючи її знамениту фундацію в Санлісі – абатство Святого Вінцента [1, с. 75; 2, с. 192-193]. Є також кілька версій перекладів фундаційної хартії щодо заснування цього абатства, опублікованих сучасними вітчизняними вченими українською мовою [3, с. 89-90; 4, с. 119-120]. Однак пам'ятки культурної спадщини, до яких королева Анна причетна як благодійниця спільно зі своєю родиною, а також документи, які засвідчують подібну діяльність королівської родини Анни Ярославни, як правило, залишалися поза увагою українських дослідників. Зокрема, хартія 1061 р. на підтримку абатства Св. Нікасія в Реймсі до сьогодні не була перекладена й оприлюднена українською мовою. Короткі відомості про цю хартію містить видання Є. Луняка «Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел» [3, с. 94].

Абатство Святого Нікасія у Реймсі (Сен-Нікасій-де-Реймс)

Згідно з джерелами, з іменем Св. Нікасія († 407 або 451) – одинадцятого єпископа Реймса, пов'язане заснування першого міського храму в м. Реймс на честь Пресвятої Богородиці [5, с. 14-23], на місці якого тепер височить знаменитий Реймський собор. Св. Нікасій належить до т. зв. кефалофорних святих-мучеників, які загинули через усікновення голови. Житійна легенда свідчить, що він загинув під час навали гунів на порозі храму [Ibid]. Того ж дня варвари вбили і прибічників єпископа, в т. ч. рідну сестру Нікасія – Євтропію.

Мученики зображені на тимпані Реймського собору. Сцени із Життя Св. Нікасія втілені у монументальному мистецтві багатьох інших соборів Франції, зокрема, у вітражах собору в м. Суассон (Пікардія), а також у мініатюрах середньовічних манускриптів.

Культ Св. Нікасія був поширеним у Франції, особливо у Реймсі, ще з V ст. Нині він вважається святим покровителем цього міста. Перший монастир на честь реймського мученика було засновано тут в VI ст. Пізніше він був зруйнований. Перезаснування бенедиктинського абатства на честь Св. Нікасія на цьому ж місці у Реймсі в XI ст. пов'язують з іменем короля Франції Генріха I та його дружини – київської князівни Анни Ярославни.

Королівська грамота, видана бл. 1055–1060 рр. (не має чіткого датування) свідчить про нове заснування храму королівським подружжям і чималі пожертвування [7]. На жаль, хартія не збереглася в оригіналі та в жодному з пізніших списків. Відомості про неї ми отримали з документів раннього нового часу [8, с. 28-70].

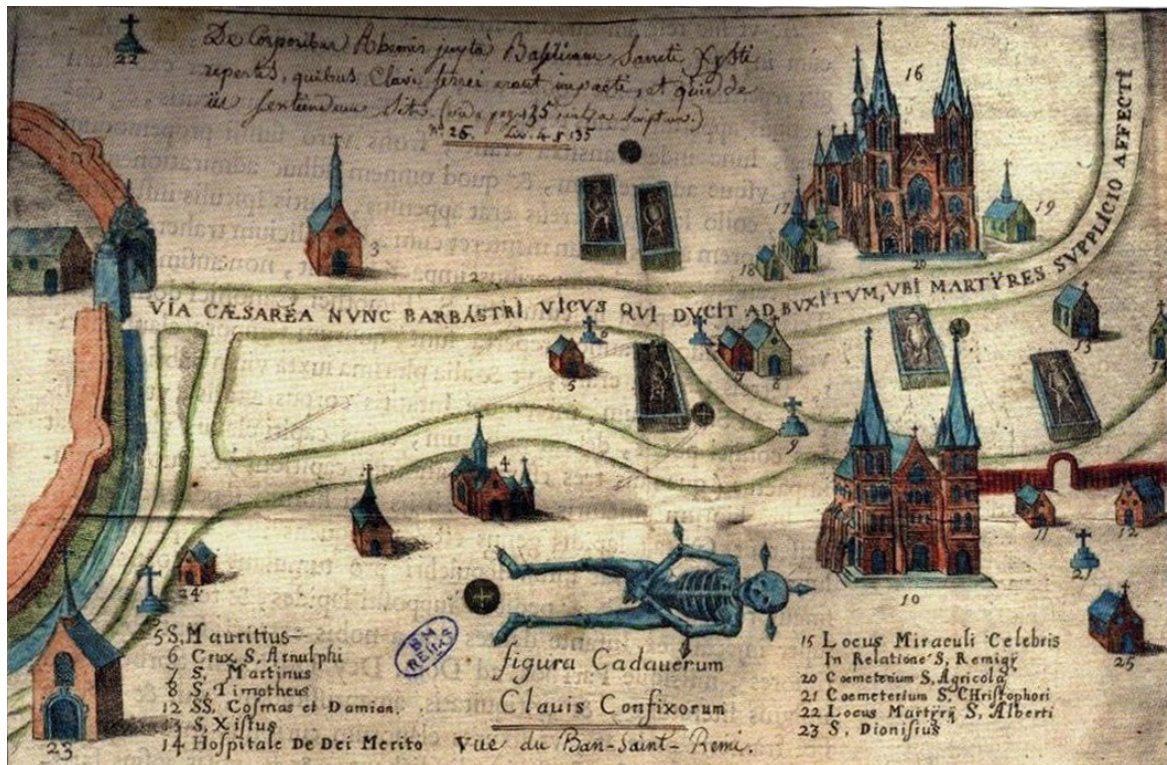
Храм було освячено 26 вересня 1060 р. (невдовзі після смерті Генріха I), очевидно, в присутності королеви Анни – регента її сина, короля Філіпа I. У документах згадується також, що значну роль у відбудові монастиря відіграв архієпископ Гервасій, який 1066 р. надав йому статус абатства. Невдовзі абатство перетворилося на відомий об'єкт паломництва, приймаючи багато вірян, які приходили поклонитися мощам Св. Нікасія.

Значно пізніший малюнок Жана Мобільона дає уявлення про місцезнаходження храму на честь Св. Нікасія щодо давнього храму на честь Пресвятої Богородиці, на місці якого нині височить Реймський собор.

Традиція опікуватися храмом і монастирем Св. Нікасія стала спадковою в королівській родині. Відомо про інші королівські хартії щодо надання пожертв і маєтностей цій обителі, зокрема, написані від імені короля Філіпа. Прикладом такого документа є хартія 1061 р. Якщо врахувати, що Філіпу натоді було близько 8–9 років, то можна припустити, що головну роль у цих благодійних ініціативах відігравала саме королева Анна. Недаремно текст хартії, пояснюючи благодійні мотиви короля, містить такі слова: «за порадою нашої найулюбленішої матері Анни та на прохання наших вірних...».

Мучеництво Св. Нікасія. Мініатюра з манускрипту «Картини Життя Христа та святих», XIII ст. [6]

Реймський собор (об'єкт №10) та абатство Св. Нікасія (об'єкт № 16).
Малюнок Жана-Мабільона († 1707)

Зазначена хартія була видана у Реймсі від імені короля Філіпа і має чітке датування – 14 травня 1061 р. Нею король Франції підтверджував дарування церкві Св. Нікасія маєтку Удількур. Окрім короля Філіпа хартію підписали архієпископи Ланський і Нантський та інші впливові особи держави.

Особливу значущість має підпис королеви Анни (*Singum Anne regine*). Цікаво, що окрім підпису матері-королеви є підпис одного з братів короля – молодшого сина Анни Роберта (*Singum Roberti fratris Regis*), а також підпис графа Рауля де Крепі де Валуа, пізніше – другого чоловіка королеви Анни (*Singum Rodulfi comitis*). Хартію завірив також граф Фландрії Балдуїн – «замість канцлера архієпископа Гервасія» (*Balduinus Cancellarius ad vicem Gervasii archiepiscopi subscripsit*). Балдуїн V (бл. 1012–1067) був одним із головних призначених регентів малолітнього короля і теж належав до королівської родини. Його дружина Адель (1009–1071/1079) доводилася королю Генріху I рідною сестрою.

Хоча оригінал хартії не зберігся, її текст містять пізніші документи – зокрема, «Малий картулярій Сен-Нікезе», датований XIII ст. [10]. Список хартії увійшов пізніше також до видання «Історія міста Реймса», що ґрунтувалося початково на праці історика-хроніста Флодоарда Реймського (893/894-966) «Історія Реймської Церкви» [11], а згодом було доповнене і супроводжувалося ілюстраціями та копіями автентичних документів [12, с. 619].

Текст Хартії в латинському оригіналі [13, с. 22-23]:

“In nomine Sancte et indididue Trinitatis Philippus, divina Providentia Francorum Rex. Si divirorum munerum largitatem erga nos pensare volumus, quicquid ad eorum quasi recompensationem molimur infra esse, imo nihil esse non ambigimus, ut licet divinis beneficiis simus impares, in gratiarum tamen actione, cum verbis, tum etiam factis laborare debemus, nec, quia non sufficimus, ideo deficiendum nobis est. Igitur more Patrum

nostrorum, consilioque dilectissimae Matris nostre Anne, et fidelium nostrorum rogatu, Domini videlicet Gervasii Remorum Archipraesulis et ceterorum Curialium nostrorum pro anima Patris nostri Henrici, et pro salute animae nostrae in usus Deo militantium in Ecclesia Beati Nicasii Martyris, in qua predictus Archiepiscopus divino instructu Abbatium suorum predecessorum negligentia destructam instauravit, villam nomine Hundilicurtem perpetuo habendam eidem Ecclesie tradimus, mansum indominicatum, Ecclesiam, servos, aquam, et aque decursum, cum molendino; et postremo omnia ad eandem villam pertinentia, eidem Ecclesie concedimus. Et ut hoc nostre concessionis edictum per omnia tempora inviolabilem in Dei nomine obtinere valeat soliditatis vigorem, manu nostra propria illud firmamus sigilli nostri impressione subtersigillari jussimus: Quicquid etiam Dominus Gervasius Archiepiscopus eidem Ecclesie dedit, et daturus est simili modo firmantes ratum esse precipimus.

Signum Philippi gloriosissimi Regis.

Signum Elinandi Laudunensis episcopi.

Signum Quiriaci Nannetensis episcopi.

Signum Roberti fratris Regis.

Signum Rodulfi comitis.

Signum Manasse comitis.

Actum Remis anno Incarnati Verbi millesimo sexagesimo primo, Philippi Regis secundo, Gervasii archiepiscopi sexto, in ecclesia sanctorum Agricole et Nicasii martyrum II idus maii, indictione 14.

Signum Anne Regine.

Balduinus Cancellarius ad vicem Gervasii archiepiscopi subscripsit” [13, с. 22-23].

У перекладі українською мовою¹:

«В ім'я Святої і нероздільної Трійці

Філіп, провидінням Божим король Франків.

Якщо ми хочемо віддячити за щедрість Божих дарів для нас, то без сумніву – щоб ми не робили, ми нічим не зможемо відшкодувати Його милості, але в подяці [за них] ми повинні постійно трудитися і словами, і ділами.

Отож, за звичаєм наших предків і за порадою нашої найулюбленішої матері Анни і на прохання наших вірних, а саме владика Гервасія, архієпископа Реймського, й інших наших придворних, на спомин душі нашого батька Генріха та заради спасіння душ наших, і для використання тими, хто служить Богові в храмі блаженно-мученика Нікасія, який з волі Божої відремонтований вищезгаданим архієпископом після того, як був зруйнований недбальством його попередників, ми передаємо цій церкві у власність маєток Удійкур, аби він назавжди їй належав разом з міцним особняком, церквою, слугами, водоймами, джерелом води з вітряком; а також все інше, що лежить у цій місцині, ми даруємо вказаній церкві. Аби цей едикт нашого дарування в ім'я Бога мав непорушну силу на всі часи, ми підтверджуємо його власноруч і наказуємо скріпити нашою печаткою. Також же усе, що владика архієпископ Гервасій дав і збирається дати цій церкві, ми наказуємо підтвердити у такий же спосіб.

¹ Переклад О. Ясинецької (ред. О. Левко).

*Підпис Філіпа, найславетнішого короля.
Підпис Елінанда, єпископа Ланського.
Підпис Кіріака, єпископа Нантського.
Підпис Роберта, брата короля.
Підпис графа Родульфа.
Підпис графа Манассії.*

Акт видано 1061 року від втілення Слова², у другий рік правління короля Філіпа, у шостий рік архієпископства Гервасія, у храмі святих мучеників Агріколи і Нікасія, 14 травня.

*Підпис Анни, королеви.
Балдуїн підписав замість канцлера архієпископа Гервасія».*

*Фасад храму Св. Нікасія.
Гравюра Н. де Сона (1625 р.) [14, с. 9]*

у готичному стилі й освячено вже після смерті архітектора в 1311 р.

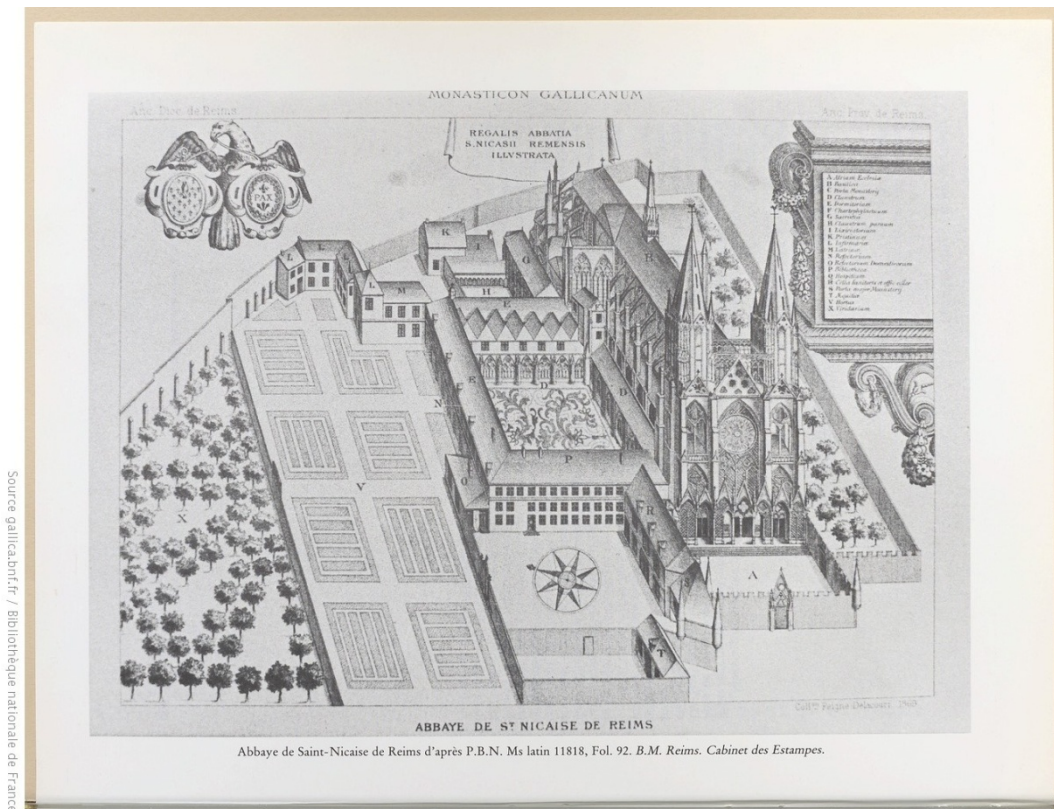
Зображення чудового готичного храму Св. Нікасія збереглися, зокрема, на пізніших гравюрах Ніколаса де Сона.

Особливо цікавим видається початок хартії, що засвідчує мотиви короля і його матері, які спонукали королівську родину до благодійного дарування на користь церкви Св. Нікасія у Реймсі – у вдячність за милості Господа та «щедрість Божих дарів», цінувати які повинна кожна людина, включаючи монархів, і, усвідомлюючи, що наших справ ніколи не буде достатньо, аби віддячити за ці щедроті, потрібно «*продовжувати постійно трудитися і словом, і ділом*».

Пізніші хартії, зокрема грамота Філіпа, датована 1066 р., свідчать про подальшу підтримку абатства королівським двором [12, с. 620].

Вірогідно, вже в XII ст. храм Св. Нікасія був зруйнований, можливо, постраждав від пожежі. У XIII ст. його було відбудовано на тому ж місці знаменитим архітектором Гуго Лібержьє († 1263)

² Боговтілення – Різдва Христового, Нової ери.

*Абатство Св. Нікасія.
Гравюра XVII ст. [14, с. 14]*

Упродовж століть абатство Св. Нікасія у Реймсі розвивалося і розбудовувалося. На гравюрах XVII ст. зображено головний храм, численні суміжні будівлі й розлогі території абатства.

У 1798 р., у часи Французької революції, споруду було остаточно зруйновано. Кілька рухомих фрагментів давнього храму зберігаються в Реймському соборі або його музеї.

Терени абатства Св. Нікасія, яке з XIX ст. вшановується як пам'ятне місце давнього храму, можна вважати і пам'ятним місцем русько-французької династичної історії, оскільки воно пов'язане з фундаційною діяльністю Анни Ярославни та її родини.

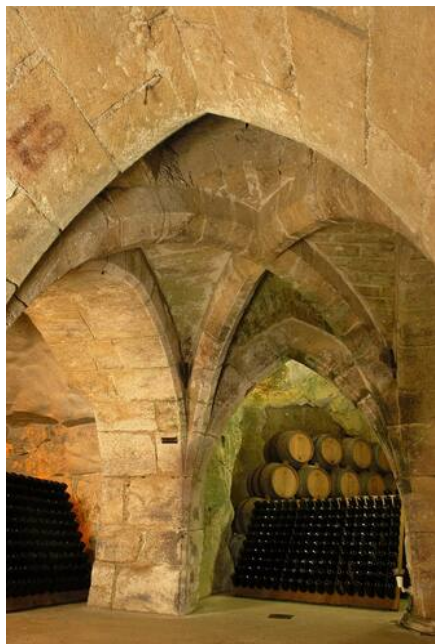
У часи Першої світової війни пагорби колишнього абатства слугували природними захисними форпостами. Тут було збудовано вежу, яку в 1920 р., разом з підземними приміщеннями колишнього абатства, було внесено до списку історичних пам'яток муніципального значення [17].

Пізніше на цьому місці створили рекреаційну зону і розбили парк (сад).

*Пагорб на місці колишнього абатства Св. Нікасія.
Фото поч. XX ст.*

2015 р. терени і крипти колишнього абатства Св. Нікасія, разом з іншими підземними печерами Шампані, схилами пагорбів, засадженими виноградниками, та виноробні селища як єдиний історичний, географічний і ландшафтний комплекс, були внесені до Списку Світової спадщини ЮНЕСКО під № 1465 [18]. Об'єкт під назвою «Гірські схили, будівлі та підвали Шампані» отримав своє визнання як живий ландшафт, що розвивається, і являє собою «спільне творіння людини і природи» (культурний ландшафт) [18].

*Підвальні приміщення колишнього абатства Св. Нікасія.
Сучасне фото [18]*

Нині у деяких підвальних приміщеннях на території колишнього абатства розташовані виноробні склади знаменитого французького шампанського «Taittinger».

Отже, історія цієї пам'ятки культурної спадщини, відображена у середньовічних писемних джерелах, зокрема королівських хартіях, засвідчує активну фундаційну та благодійницьку діяльність київської князівни Анни Ярославни, королеви Франції, та її родини у др. пол. XI ст. Їхні тексти вказують на тісну взаємодію церковної і світської влади, розуміння правителями ролі церкви, культового будівництва в утвердженні й укріпленні держави та зміцненні ролі правителя в поширенні християнського віровчення.

Історія функціонування абатства, до заснування і благодійницької підтримки якого причетна Анна Ярославна спільно з членами королівської родини, свідчить про її особистий християнський світогляд і цінності, в яких була вихована київська князівна та які сповідувала впродовж життя королева Франції, зумівши виховати ці якості у своїх нащадках.

Джерела та література

1. Аллю Р. Анна Ярославна – королева Франції. Торонто, 2002. С. 75.
2. Делорм Ф. Анна Київська, дружина Генріха I. Київ, 2016. С. 192-193.
3. Луняк Є. Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел. Київ; Ніжин. 2010. С. 89-90.

4. Ясинецька О. Родина Анни Ярославни в історичних особах і пам'ятках культурної спадщини. *Реймське Євангеліє*. Видання факсимільного типу в 2-х т. Т. 2: Дослідження. Київ, 2019. С. 119-120.

5. Histoire de l'Église de Rheims par Flodoard. In: Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France, depuis la fondation de la monarchie française jusqu'au 13e siècle. Avec une introduction etc. par M. Guizot. J.-L.-J. Brière (Publisher), 1824. P. 14-23.

6. Martirio de san Nicasio. Miniatura de Images de la vie du Christ et des saints (1250-1300). Bibliothèque nationale de France. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b72000827/f171.item> (дата звернення: 21.07.2021)

7. Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 12688, fol. 45r;

8. Zajac T. Gloriosa Regina or «Alien Queen»? Some Reconsiderations on Anna Yaroslavna's Queenship (r. 1050-1075). *Royal Studies Journal*. 2016. Vol. 3. №. 1. P. 28-70.

9. Bideault M., Lautier C. Saint-Nicaise de Reims. Chronologie et nouvelles remarques sur l'architecture. In: *Bulletin Monumental*. Année 1977. T. 135. N°4, P. 296.

10. Petit cartulaire de Saint-Nicaise. Bibliothèque Carnegie (de la ville de Reims). Ms. Coté #863. F. 10 (anc. Fol. XI).

11. Flodoard. Historia ecclesiae Remensis. *Monumenta Germaniae Historica*. Seria Scriptorum. Hannoverae, 1829 (Neudruck, 1925, 1998). 544 s. URL: [https://www.dmgh.de/mgh_ss_36/index.htm#page/\(IV\)/mode/1up](https://www.dmgh.de/mgh_ss_36/index.htm#page/(IV)/mode/1up) (дата звернення: 12.09.2021)

12. Remensis historia: a Frodoardo primum arctius digesta, nunc demum aliunde accersitis plurimum aucta et illustrata et ad nostrum hoc saeculum fideliter deducta. Insulis : ex officina Nicolai de Rache, 1666. Tomus I. S. 619. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1249343/f643.item.texteImage> (дата звернення: 14.09.2021)

13. Recueil de pieces historiques sur la reine Anne ou Agnes. Epoque de Henri Ier, roi de France et fille de Iarosslaf Ier, grand-duc de Russie; avec une notice et des remarques du prince Alexandre Labanoff de Rostoff. Paris, 1825. P. 22-23.

14. Cartulaire de Saint-Nicaise de Reims (XIIIe siècle) par Jeannine Cosse-Durlin. Paris, 1991. P. 9. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3337176s/f46.item.texteImage> (дата звернення: 09.09.2021)

15. Bideault M., Lautier C. Saint-Nicaise de Reims. Chronologie et nouvelles remarques sur l'architecture. In: *Bulletin Monumental*. Année 1977. T. 135, N°4. P. 307.

16. Cosse-Durlin J. Cartulaire de Saint-Nicaise de Reims (XIIIe siècle). Paris, 1991. P. 14.

17. Міністерство культури Франції. URL: <https://www.pop.culture.gouv.fr/notice/merimee/PA00078827> (дата звернення: 12.07. 2021)

18. Об'єкти всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у Франції. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1465/gallery/> (дата звернення: 12.07. 2021)

Olena YASYNETSKA
(Kyiv)

The Monuments of the Cultural Heritage in the Medieval Documents: Royal Charter of Anna Yaroslavna to the Saint Nicaise de Reims Abbey

For the first time in Ukrainian historiography the article divulges the literal textual content of the Royal Charter of France granted to the Saint Nicaise of Reims Abbey (May 14, 1061) attested by Kyivan Princess – the Queen of France Anna Yaroslavna (1028/1032 – after 1075) as one of the main benefactors. The Charter is announced in Latin original and Ukrainian translation. The research contains some records on the history of the Saint Nicaise of Reims Abbey and the information in reference to the site current protection.

Key words: Anna Yaroslavna, Royal Charter, Saint Nicaise of Reims Abbey.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ТА МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 719:[726:27-523.6(477.51)]

Олександр ЛИТОВЧЕНКО
(Чернігів)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗБЕРЕЖЕНІСТЬ ОКРЕМИХ ПАМ'ЯТОК ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ У 1947 р.

У статті йдеться про обстеження окремих пам'яток архітектури Єлецького монастиря у 1947 р. співробітниками Чернігівського обласного відділу у справах архітектури. Надано інформацію щодо технічного стану будівель та окреслено перелік необхідних ремонтно-реставраційних робіт. Йдеться також про ступінь збереження монастирських пам'яток на середину ХХ ст.

Ключові слова: Єлецький монастир, обстеження, охорона пам'яток архітектури, ремонтно-реставраційні роботи, технічний стан.

Свою історію чернігівський Єлецький монастир розпочав ще у другій половині ХІ ст. На сьогодні це одна з найдавніших святинь з унікальними пам'ятками. Серед них – Успенський собор ХІ ст. – один з п'яти мурованих давньоруських храмів Чернігова. Козацьку добу репрезентують кам'яні келійні корпуси, дзвіниця, монастирські мури та брами, а також дерев'яний будинок архієпископа Чернігівського Феодосія Углицького [1, с. 96-97, 106].

Єлецька святиня за час свого існування неодноразово зазнавала руйнацій. Зокрема, і в часи Другої світової війни. Враховуючи антицерковну релігійну політику, на середину ХХ ст. монастир продовжував залишатися не діючим. Приміщення використовувалися різноманітними установами. За німецької влади в Чернігові на території святині було дозволено функціонування Дмитрівської релігійної громади, однак, інші монастирські приміщення були зайняті окупаційними військами для різних потреб [2, с. 2; 3, с. 35-41; 4, с. 130-133].

Після завершення війни Чернігів було включено до списку найбільш поруйнованих міст Радянського Союзу. Постраждав не тільки житловий фонд та інфраструктура, великих втрат зазнала історико-архітектурна спадщина міста, тому ще в середині 1940-х рр. на державному рівні гостро постало питання щодо роботи з обліку, обстеження та збереження архітектурних пам'яток [5, с. 200-201; 6, с. 472-473].

Чимало дослідників присвятили свої праці питанням охорони культурної спадщини України в повоєнний час середини ХХ ст., зазначаючи, що пам'яткоохоронна робота та формування мережі установ проводилися досить активно. Проте, виникали і складнощі, які були пов'язані з нестачею коштів на охорону архітектурних пам'яток, браком спеціалістів, та вилученням пам'яток з державних реєстрів через політико-ідеологічні чинники [5; 7–10]. Так, про становлення системи

охорони пам'яток архітектури в Україні у 1943–1945 рр. йдеться в праці С. Кота [10]. У статті Н. Ковпаненко розкрито роль наукових установ, а також істориків мистецтва і архітектури, реставраторів у збереженні й дослідженні пам'яток [5]. У студії Ю. Данилюка серед іншого наголошено на негативних тенденціях, що відбувалися у пам'яткоохоронній роботі в ті часи [8]. Щодо пам'яткоохоронної діяльності у регіоні, то М. Ігнатенко дослідила етапи становлення пам'яткоохоронної справи у 1945–1965 рр. [9] Однак питання післявоєнного стану та відновлення пам'яток чернігівського Єлецького монастиря залишається маловивченим. Серед поодиноких слід виокремити роботу О. Ванжули, в якій йдеться про основні етапи реставрації північного корпусу келій цієї святині [7].

Метою статті є публікація відомостей про стан окремих будівель Єлецького монастиря в повоєнні роки. Науковою новизною роботи є використання неопублікованих матеріалів, що зберігаються в документальному фонді Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», які розширюють уявлення про масштаби завданої шкоди окремим архітектурним пам'яткам Єлецької обители в часи війни.

У повоєнний період, окрім відбудови порушеної інфраструктури, значна увага приділялася відродженню історико-архітектурних пам'яток та комплексів. Зокрема, культурної спадщини Чернігова [5, с. 204-205].

Ще до завершення Другої світової війни з метою збереження архітектурної спадщини поступово починала формуватися галузева система зі збереження та охорони пам'яток. Так, у квітні 1942 р. була створена комісія з обліку та охорони пам'яток мистецтва Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР. З вересня 1943 р. також діяв Комітет у справах архітектури при РНК СРСР. У ньому наголошували, що під час відбудови місто мало зберегти своє архітектурне обличчя та пам'ятки культури. Саме за таким принципом розроблялися проекти розвитку таких міст, як: Київ, Львів, Чернігів, Одеса, Харків, Дніпропетровськ (нині – Дніпро), Полтава, Луганськ, Херсон, Запоріжжя та ін. [10, с. 100-102].

15 грудня 1943 р. було створено Управління у справах архітектури при РНК УРСР, що здійснювало керівництво діяльністю організацій та установ у галузі архітектури. У його складі працював відділ охорони пам'яток архітектури. У регіонах були організовані обласні відділи у справах архітектури та управління головних архітекторів міст. Їхні співробітники займалися обліком пам'яток, визначали невідкладні заходи щодо ремонту й консервації, готували рекомендації зі збереження та експлуатації даних об'єктів та ін. Так, у 1946 р. у Чернігівському обласному відділі культури діяв сектор охорони пам'яток культури і старовини, а в Чернігівському обласному відділі у справах архітектури працював інспектор з охорони архітектурних пам'яток [9, с. 13; 10, с. 101-103]. Таким чином, поступово відбувалося формування системи організацій та установ, які мали займатися питаннями охорони та відбудови пошкоджених історичних пам'яток [10, с. 107].

Робота цих установ базувалася на нормативно-правових документах зі збереження культурної спадщини [5, с. 200]. Передбачалося проведення робіт з обліку, обстеження, реставрації пам'яток історії та культури. Так, у листопаді 1945 р. спеціальна комісія Комітету у справах архітектури при РНК СРСР провела обстеження пошкоджених історико-архітектурних пам'яток УРСР. Серед низки міст, де перебувала комісія, був і Чернігів. У результаті їхньої діяльності було констатовано, що архітектурні пам'ятки знаходилися в аварійному стані та потребували охоронних заходів на державному рівні. Постанова РНК УРСР і

ЦК КП(б)У від 6 грудня 1945 р. «Про заходи до впорядкування стану пам'яток культури, старовини і природи на території Української РСР» поживила роботу щодо виявлення, наукового опису і взяття пам'яток на державний облік. Таким чином, у 1947 р. в Україні було виявлено 19678 пам'яток. 22 лютого 1946 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У було ухвалено спеціальну постанову «Про відбудову міста Чернігова». У ній, зокрема, йшлося про відродження пошкоджених історичних пам'яток міста [9, с. 12-13].

Зазначені документи є лише частиною тих, на основі яких проводилося повоєнне відродження населених пунктів загалом та об'єктів архітектурної спадщини зокрема. Паралельно із законотворчою роботою у ті часи розроблялася пам'ятко-охоронна документація – облікові картки, грамоти, охоронно-орендні договори тощо. Запроваджувалися науково-методичні рекомендації щодо опису і класифікації пам'яток [9, с. 13].

У вересні 1947 р. представники відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР, архітектурно-проектної майстерні Чернігівського обласного відділу у справах архітектури та інші посадові особи здійснювали обстеження окремих історичних споруд чернігівського Єлецького монастиря, робили вимірювання, креслення, замальовки та фотографії цих пам'яток. Таким чином, було окреслено післявоєнний стан будівель, а установам, які їх використовували, надавалися рекомендації щодо ремонтно-реставраційних робіт та подальшої експлуатації об'єктів [11, арк. 1].

Проводячи відповідну роботу, в облікових картках серед іншого зазначалася інформація щодо назви пам'ятки та її адреса. Проведено опис зовнішнього вигляду споруди та вказано інформацію щодо замовника її будівництва. Також подано дату спорудження чи відновлення об'єкту, його історичне значення та характеристика стану збереженості. Додатково повідомлялося, на основі яких даних пам'ятка була взята на державний облік, у чиєму віданні вона знаходилася, як використовувалася та ін. [11, арк. 3-3 зв.]

Зробивши обстеження **стін (мурів та брам) Єлецького монастиря** та дослідивши інформацію про них, фахівці у документі зазначили адресу цієї пам'ятки – вул. Пролетарська 1 (нині вул. Князя Чорного 1). Всі споруди святині мали саме цю адресу. Повідомлялося, що стіни є кам'яними та були збудовані на замовлення монастиря в останній чверті XVII ст. Пам'ятка відноситься до будівель церковної архітектури стилю бароко [11, арк. 3].

Станом на осінь 1947 р. значна частина монастирських мурів була пошкоджена вздовж вул. Толстого. На Троїцькій горі стіна була розібрана, а інші частини цієї пам'ятки через недогляд почали руйнуватися. Об'єкт був взятий на облік на основі відомостей про пам'ятки Чернігова, зокрема, праці П. Добровольського «Черніговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь». До цього споруда не була під державною охороною. Такі відомості були внесені до облікової картки 7 вересня 1947 р. [11, арк. 3 зв.]

16 вересня 1947 р. представниками відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР у присутності інспектора державного архітектурно-будівельного контролю (далі – ДАБК) було проведено обстеження стін Єлецького монастиря, які вже як пам'ятка перебували під державною охороною. Спеціалісти зазначали, що зовнішня стіна монастиря (на думку автора, це та частина муру, яка розміщувалася з боку вул. Толстого) була розібрана в 1927 р. Однак, у місцевій пресі 1930-х рр. є інформація про схожі події і у 1934 р. На основі

постанови виконавчого комітету Чернігівської міської Ради депутатів трудящих станом на 1947 р. монастирські мури перебували у віданні Чернігівської квартирно-експлуатаційної частини (далі – Чернігівська КЕЧ) [11, арк. 4; 12, с. 4].

Загальний технічний стан цього об'єкта та його архітектурно-конструктивних елементів був задовільний. Проте, пам'ятка потребувала ремонтно-реставраційних робіт, оскільки на стінах вже не було гарного перекриття, яке б захищало їх від атмосферного впливу. Також мури потребували оновлення тинькування [11, арк. 4 зв.-5]. За результатами обстеження пам'ятки та з метою її подальшого збереження представниками відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР було складено дефектний акт. У ньому було запропоновано зробити необхідний ремонт коштом установи, у підпорядкуванні якої знаходилися монастирські мури [11, арк. 6].

Стіни Єлецького монастиря оглядав інспектор з охорони пам'яток архітектури Чернігівського обласного відділу у справах архітектури та інженер-конструктор архітектурно-проектної майстерні цього ж відомства. Фахівцями було встановлено, що фундамент та цокольна частина перебували в задовільному стані. Однак, близько п'яти верхніх рядів кладки були зруйновані. Місцями цегла була пошкоджена в середині самих стін. Отож, пам'ятка потребувала капітального ремонту. Потрібно було зняти 252 м³ непридатної цегли з верхньої частини мурів та закласти 250 м³ новим матеріалом, розчистити 50 м³ старої кладки в окремих місцях стін та закласти на її місце нову цеглу. Після цього потрібно було потинькувати та побілити стіни площею 3780 м² [11, арк. 7].

Для реалізації зазначених завдань необхідно було використати такі будівельні матеріали: 1050 цеглин, 12,5 т вапна, 10 т цементу та 15 м³ пиляного лісу. Розглядалося питання щодо роботи будівельників та додаткових робітників. Так, на 110 людино-днів потрібні були теслі, на 85 людино-днів – малярі, на 160 людино-днів – штукатури, на 150 людино-днів – каменярі та на 1050 людино-днів – підсобні робітники. Кошторис зазначених робіт склав 70 тис. руб. [11, арк. 7 зв.].

Серед обстежених об'єктів Єлецького монастиря був **будинок архієпископа Чернігівського Феодосія Углицького**. Це невеликий одноповерховий дерев'яний будинок, котрий свого часу був збудований на замовлення монастиря. Щодо дати спорудження, то в документі йдеться про початок 1690-х рр. Однак, у ХІХ ст. будинок було капітально перебудовано, а від конструктивних елементів будівлі ХVІІ ст., на думку пам'яткоохоронців, залишався лише сволок – головна балка під стелею з надписом [11, арк. 11].

Фахівці відмітили, що пам'ятка гарно збереглася в перебудованому вигляді. Об'єкт був взятий на облік на основі відомостей про пам'ятки Чернігова, зокрема, праці Філарета Гумілевського «Историко-статистическое описание Черниговской епархии». На основі прийнятої 1933 р. постанови виконавчого комітету Чернігівської міської Ради депутатів трудящих будинок знаходився у підпорядкуванні Чернігівської КЕЧ та був зайнятий під житлове приміщення для керівництва цієї установи. До облікової картки такі відомості було внесено 6 вересня 1947 р. [11, арк. 11 зв.-12].

Обстеження пам'ятки проводили представники відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР у присутності інспектора ДАБК 10 серпня 1947 р. Загальний технічний стан пам'ятки був визначений як добрий. Зовнішні архітектурно-конструктивні елементи, перекриття та дах мали задовільний стан. Внутрішні архітектурно-конструктивні та декоративні елементи споруди зберігали свої властивості та чудовий вигляд. Так, у гарному стані

були міжповерхове перекриття, підлога, стеля та стіни. Зовні будівля була обшита дошками, зсередини – поштукатурена та побілена. Стан дверей та вікон зберігався гарний. Предметів прикладного мистецтва, зокрема меблів, у будинку не було. На фасаді була встановлена охоронна дошка [11, арк. 12-13 зв.]. За час використання пам'ятки Чернігівською КЕЧ у ній проводився поточний ремонт (штукатурні роботи та побілка). Поблизу будинку було зведено сарай [11, арк. 13 зв.].

За результатами обстеження споруди та з метою збереження її від руйнувань представники відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР запропонували Чернігівській КЕЧ підтримувати будинок у тому стані, в якому він знаходився на той час. Однак, у подальшому пропонувалося передати пам'ятку у підпорядкування музею для організації заповідника на території монастиря [11, арк. 14].

Інспектором з охорони пам'яток архітектури Чернігівського обласного відділу у справах архітектури та інженером-конструктором архітектурно-проектної майстерні цього ж відомства було визначено, що будинок архієпископа Чернігівського Феодосія Углицького не потребував консерваційних робіт, капітального чи поточного ремонту або реставрації. Отже, на це не потрібно було виділяти кошти [11, арк. 15-15 зв.].

Наступна історична споруда, яка була обстежена – **південний корпус келій Єлецького монастиря (нині – східний корпус келій)**. Зазначалося, що ці кам'яні одноповерхові келії є зразком монастирських будівель стилю бароко. Пам'ятка датується кінцем XVII ст. Вона була збудована на замовлення обителі [11, арк. 19].

У документі йдеться про те, що ця споруда була пошкоджена пожежею, яка виникла під час бомбардувань Чернігова німецькою авіацією наприкінці серпня 1941 р. Після звільнення міста від німецької влади споруда була частково відремонтована. З 1933 р. на основі постанови виконавчого комітету Чернігівської міської Ради депутатів трудящих пам'ятка знаходилася у підпорядкуванні Чернігівської КЕЧ та використовувалася для їхніх потреб. В обліковій картці від 7 вересня 1947 р. було зазначено, що інформацію про цю архітектурну пам'ятку можна отримати з праці П. Добровольського «Черниговский Елецкий Успенский перво-классный монастырь» [11, арк. 19 зв.-20].

Обстеження цієї історичної будівлі представниками відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР у присутності інспектора ДАБК відбулося 11 вересня 1947 р. Фахівці зазначали, що загальний стан пам'ятки був задовільний. Це стосувалося як її зовнішніх, так і внутрішніх архітектурно-конструктивних, та декоративних елементів, а саме: фундаменту, цоколю, стін та їх з'єднань, перекриття, даху, штукатурки та побілки. Підлога в двох келіях була дерев'яною, в інших – цементною. Стеля була поштукатуреною, а цегляні стіни – побілені вапном. Вказане штукатурне оздоблення мало гарний стан. Двері та вікна, лиштва та карнизи були в задовільному стані. На пам'ятці було встановлено охоронну дошку [11, арк. 20-21 зв.].

За час використання східних келій Єлецького монастиря установою, у підпорядкуванні якої перебувала ця пам'ятка, проводився ремонт даху, в двох келіях було зроблено дерев'яну підлогу. Поблизу споруди збудували приміщення під гараж, дозвіл на спорудження якого ніхто не давав. Зовнішніх та внутрішніх перебудов цієї будівлі в той час не робили [11, арк. 21 зв.-22].

За результатами перевірки представниками відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР було запропоновано керівнику КЕЧ Чернігівського гарнізону звільнити келії від будівельного сміття, яке

залишилося після будівництва гаража та яке могло призвести до часткового чи повного руйнування пам'ятки архітектури [11, арк. 22].

Інспектором з охорони пам'яток архітектури та інженером-конструктором архітектурно-проектної майстерні при Чернігівському обласному відділі у справах архітектури під час огляду східного корпусу келій було складено дефектну відомість. У ній наголошувалося, що пам'ятка використовувалася як складське приміщення, мала задовільний стан, однак, була необхідність у проведенні поточних ремонтних робіт. Так, відновлення потребувала штукатурка на площі 75 м² фасаду, який також потрібно було пофарбувати вапняним розчином на площі 120 м². Металева покрівля келій на площі 220 м² мала бути також відремонтована та пофарбована [11, арк. 23-23 зв.]. Для проведення зазначених робіт потрібно було 800 кг цементу, 1,2 т вапна, 250 кг покрівельного заліза та 25 кг оліфи. Щодо робочої сили, то малярі були потрібні на 20 людино-днів, штукатурки – на 70 людино-днів, покрівельники – на 25 людино-днів, а підсобні робітники – на 65 людино-днів. Щодо коштів, то ремонт східних келій Єлецького монастиря мав обійтися в 4500 руб. [11, арк. 23 зв.].

Дзвіниця Єлецького монастиря також була серед тих пам'яток, які підлягали обстеженню у повоєнний період. У документі відзначено, що кам'яна споруда була збудована монастирем наприкінці XVII ст. Вона відноситься до зразків будівель церковної архітектури стилю бароко. Зазначено, що дзвіниця була в гарному стані, однак, у листопаді 1943 р. під час аварії літака верхівка її купола була пошкоджена [11, арк. 27-27 зв.]. Однак, в іншому документі, який був підписаний в.о. прокурора Чернігівської області, йдеться про те, що вказана подія трапилася 23 жовтня 1943 р. [13, с. 117-118]. Тож, ймовірно, дані в обліковій картці про те, що авіатроща сталася в листопаді 1943 р., були внесені помилково.

Пам'ятка взята на облік на основі відомостей з праці Філарета Гумілевського «Историко-статистическое описание Черниговской епархии». Дзвіниця Єлецького монастиря також знаходилася у віданні Чернігівської КЕЧ та використовувалася під господарські потреби. Споруда не охоронялася державою як пам'ятка. Така інформація була занесена до облікової картки 7 вересня 1947 р. [11, арк. 27 зв.].

11 вересня 1947 р. представниками відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР у присутності інспектора ДАБК було проведено обстеження пам'ятки архітектури дзвіниці Єлецького монастиря, яка вже знаходилася під державною охороною. З осені 1947 р. на основі постанови виконавчого комітету Чернігівської міської Ради депутатів трудящих дзвіниця перебувала у підпорядкуванні Чернігівського обласного відділу у справах архітектури [11, арк. 28]. У результаті проведеного огляду було виявлено, що загальний технічний стан пам'ятки був задовільний. Це відносилось до зовнішніх архітектурно-конструктивних елементів (фундаменту, цоколя, стін), перекриття, як склепінчастого, так і купольного. Зовні споруда була поштукатурена та пофарбована вапняним розчином. Сам купол являв собою металевий каркас з залізною покрівлею, яка перебувала в незадовільному стані та повністю потребувала заміни [11, арк. 28 зв.].

Загальний технічний стан внутрішніх архітектурно-конструктивних та декоративних елементів пам'ятки був задовільний. Це стосувалося міжповерхового перекриття, підлоги та стелі. Двері та вікна були відсутні. Сходи потребували поточного ремонту так само, як і штукатурка на фасаді цієї споруди. Декоративні елементи будівлі, в тому числі лиштва та карнизи, були у задовільному стані. За час використання пам'ятки ремонт фасаду та інтер'єру не проводився. На дзвіниці було розміщено охоронну дошку [11, арк. 29-29 зв.].

Щодо подальшого використання цієї будівлі, то представниками відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР було запропоновано залишити дзвіницю у підпорядкуванні Чернігівського обласного відділу у справах архітектури [11, арк. 30].

У дефектній відомості, яку під час огляду цього об'єкта склали інспектор з охорони пам'яток архітектури Чернігівського обласного відділу у справах архітектури та інженер-конструктор архітектурно-проектної майстерні, було зазначено, що стан фундаменту, цоколю та стін був задовільний, проте пам'ятка потребувала поточного ремонту [11, арк. 31-31 зв.]. Так, потрібно було провести відновлення штукатурки на окремих ділянках фасаду. Їхня загальна площа сягала 400 м². Для цього мали облаштувати відповідне риштування висотою 25 м на площу 950 м² фасаду. Після завершення штукатурних робіт у планах була побілка вапняним розчином фасаду на площі 950 м². Одним з важливих завдань під час ремонту дзвіниці поставало покриття залізом 400 м² покрівлі великого купола та його фарбування на площі 600 м². Для проведення відповідних робіт було потрібно 2 т покрівельного заліза, 85 кг олифи, 30 м³ лісоматеріалів, 35 кг цвяхів, 2,5 т цементу та 3 т вапна. Щодо робочої сили, то малярі потрібні були на 200 людино-днів, столяри – на 175 людино-днів, підсобні робітники – на 110 людино-днів, штукатурні – на 135 людино-днів, покрівельники – на 35 людино-днів. Заплановані роботи мали коштувати 15 тис. руб. [11, арк. 31 зв.].

Значна увага була надана **Петропавлівській церкві з архієрейськими покоюми**. Описуючи її в обліковій картці 7 вересня 1947 р., спеціалісти відмічали, що це одноповерхова кам'яна будівля з мезоніном у центральній частині. Вона була збудована на замовлення монастиря в середині XVIII ст. за характерним зразком будівлі цивільної архітектури тих часів. Більшу її половину свого часу займала церква домового типу [11, арк. 35].

Щодо збереження Петропавлівської церкви Єлецького монастиря, то станом на осінь 1947 р. вона була визначена як задовільна. Повідомлялося, що пам'ятку взято на облік на основі літературних відомостей про пам'ятки Чернігова, зокрема, праці Філарета Гумілевського «Историко-статистическое описание Черниговской епархии». На основі постанови виконавчого комітету Чернігівської міської Ради депутатів трудящих ця будівля знаходилася у віданні Чернігівського обласного драматичного театру. Споруда була зайнята під глядацьку залу, сцену та інші театральні приміщення [11, арк. 35 зв.-36].

10 вересня 1947 р. представниками відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР у присутності інспектора ДАБК було проведено обстеження Петропавлівської церкви. Так, зазначалося, що загальний стан пам'ятки був задовільний. Ступінь збереженості зовнішніх архітектурно-конструктивних елементів була на гарному рівні, це ж стосувалося даху та зовнішнього декоративного оздоблення. Стіни та їхні з'єднання були в задовільному стані. Щодо склепінчастого перекриття, то в окремих місцях воно було пробите для виведення назовні димарів. На час проведення обстеження в будівлі проходив ремонт [11, арк. 36-36 зв.]. У гарному стані були внутрішні архітектурно-конструктивні та декоративні елементи пам'ятки. Це стосувалося міжповерхового перекриття, підлоги, стелі, стін, сходів, дверей та вікон. Відповідали належному вигляду лиштва, карнизи та штукатурне оздоблення. На будівлі була встановлена охоронна дошка [11, арк. 37-37 зв.]. За час використання пам'ятки обласним драмтеатром проводилося поновлення штукатурки та побілки фасаду будівлі, а також був здійснений

внутрішній капітальний ремонт. Інтер'єр споруди частково було переплановано. Для потреб театру на вулиці були збудовані деякі будівлі [11, арк. 37 зв.].

Зважаючи на те, що дозволу на перепланування Петропавлівської церкви з архієрейськими покоями жодна пам'яткоохоронна установа не надавала, представниками відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР було зроблено пропозицію, щоб у подальшому всі ремонтні роботи цієї споруди проходили виключно з їхньої згоди та дозволу. Щодо подальшого використання пам'ятки, то фахівцями відділу охорони пам'яток архітектури було запропоновано після надання іншого приміщення під театр, всі надвірні будівлі біля Петропавлівського храму розібрати, тим самим зберігши його [11, арк. 38]. Оскільки ця споруда експлуатувалася театральною установою та не потребувала ремонтно-реставраційних робіт, то і кошти на це не потрібно було передбачати [11, арк. 39].

Інша ситуація щодо збереження була з будівлею **духовної консисторії Єлецького монастиря**. Наприкінці XVII ст. вона була збудована як приміщення **Петропавлівської церкви з трапезною**, а в другій половині XIX ст. споруду займала Чернігівська духовна консисторія. У післявоєнний час від цієї будівлі вціліла лише частина стін та фундамент. Взагалі, як було відмічено в обліковій картці за 7 вересня 1947 р., це одноповерхова кам'яна споруда колишньої трапезної, яка була збудована монастирем у кінці XVII ст. як зразок цивільної архітектури того часу зі змішаними елементами стилів бароко та готики [11, арк. 43-44].

У документах зазначалося, що будівля була занедбаною з кінця XIX ст. Вона використовувалася, здебільшого, як складське приміщення, а у кінці серпня 1941 р. під час бомбардування німецькою авіацією згоріла та стала напівзруйнованою. На облік споруда була взята на основі літературних відомостей про пам'ятки Чернігова, зокрема, праці О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено». Дане приміщення на основі постанови виконавчого комітету Чернігівської міської Ради депутатів трудящих з 1933 р. знаходилося у підпорядкуванні Чернігівської КЕЧ [11, арк. 43 зв.].

10 вересня 1947 р. представниками відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР у присутності інспектора ДАБК було обстежено руїни колишньої Чернігівської духовної консисторії на території Єлецького монастиря. Щодо загального технічного стану пам'ятки, то вона була напівзруйнованою. Однак, цілими залишалися фундамент та цоколь, а стіни лише на 50%. Частково було збережено склепінчасте перекриття в підвальному приміщенні. Дах був знищений. Зі зрозумілих обставин відсутнім було і декоративне оздоблення фасаду. Що стосувалося внутрішніх архітектурно-конструктивних та декоративних елементів пам'ятки, то міжповерхове перекриття, підлога та стеля згоріли під час бомбардування. Двері та вікна були відсутні, це ж стосувалося штукатурки, лиштви та карнизів. Охоронної дошки на будівлі не було. Спеціалісти також відмітили, що за час використання пам'ятки Чернігівською КЕЧ, ремонтні роботи не проводилися [11, арк. 45-46 зв.].

Відповідно до результатів обстеження цієї споруди та з метою її збереження від подальшого руйнування, представниками відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР було запропоновано негайно вжити заходів з відновлення цієї історичної будівлі. Щодо подальшої її долі, то представники відділу охорони пам'яток архітектури пропонували передати цю

споруду Чернігівському обласному відділу у справах архітектури для відновлення та використання її в цілях вказаного відомства [11, арк. 47].

Серед документів було збережено дефектну відомість, яку при обстеженні руїн колишньої духовної консисторії склали інспектор з охорони пам'яток архітектури Чернігівського обласного відділу у справах архітектури та інженер-конструктор архітектурно-проектної майстерні цього ж відомства. Поміж іншим, було відмічено, що та частина стін, яка збереглася, знаходилася у задовільному стані. Пам'яткоохоронцями було запропоновано здійснити консервацію цього об'єкта. Для цього потрібно було очистити 350 м³ приміщення від завалів. Потім шляхом тимчасового покриття толем опалубки по всьому периметру стін на площі 95 м² захистити їх від подальшого руйнування [11, арк. 48-48 зв.]. На проведення зазначених робіт потребувалося 65 м³ лісоматеріалів, 120 м² покрівельного толю та 12 кг цвяхів. Щодо робочої сили, столяри були потрібні на 15 людино-днів, покрівельники – на 10 людино-днів, підсобні робітники – на 200 людино-днів. Заплановані роботи мали обійтися в 4300 руб. [11, арк. 48 зв.]

У досліджуваному документі йдеться про ще одну історичну будівлю, яку восени 1947 р. оглядали фахівці. Це приміщення **колишнього архіву духовної консисторії (частина південно-західного корпусу келій)**. На жаль, щодо інформації про повоєнний стан цієї пам'ятки, то вона міститься лише в обліковій картці, яка була заповнена 17 вересня 1947 р. У ній зазначено, що будівля є одноповерховою, кам'яною. Вона була спеціально збудована на початку ХІХ ст. на замовленням Чернігівської духовної консисторії для розміщення архіву. Це була типова будівля для цивільних установ подібного типу [11, арк. 52-52 зв.].

Післявоєнний стан збереження цієї споруди був задовільний. Вона була взята на облік на основі відомостей про пам'ятки Чернігова, зокрема, праці Філарета Гумілевського «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» та П. Добровольського «Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь». Станом на осінь 1947 р. пам'ятка знаходилася у віданні відділу Державного архіву Чернігівської області та використовувалася управлінням МВС як архівосховище [11, арк. 52 зв.].

Після закінчення Другої світової війни розпочався процес відродження поруйнованих населених пунктів. Важливим завданням цієї роботи стало не тільки відновлення інфраструктури, а й налагодження діяльності з охорони історико-архітектурної спадщини. Чернігів, як одне з найдревніших міст України, та таке, яке зазнало масштабних втрат у часи війни, потребувало особливої уваги з боку архітекторів та спеціалістів пам'яткоохоронної справи.

На жаль, через політику радянської влади деякі пошкоджені в роки війни чернігівські храми були розібрані. Споруди Єлецького монастиря відносяться до збережених. Завдяки законодавчій базі та створенню установ, які опікувалися архітектурним надбанням, стародавні будівлі на той час не діючої обителі були взяті на державний облік, їх було обстежено та надано рекомендації щодо збереження. Однак, до негативних тенденцій слід віднести те, що подібні споруди та історичні комплекси використовувалися різнорідними закладами. Це часто негативно впливало на стан їх збереження. Плани щодо перетворення їх в музейні об'єкти в другій половині ХХ ст. були втілені в життя лише частково.

Джерела та література

1. Історико-культурні заповідники / за ред. В. Вечерського. Київ, 2011. 292 с., іл.
2. Голод Ф. Відродження церковного життя в Чернігові. *Українське Полісся*. 1942. 25 лютого. № 23. С. 2.
3. Доценко А., Шевчик І. Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів, 2010. Вип. 3. С. 4-72.
4. Тарасенко А. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» Иоанникия Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. 312 с., ил.
5. Ковпаненко Н. До історії вивчення й збереження історико-художньої спадщини в Україні (середина 1940-х – середина 1960-х рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. / Інститут історії України НАН України. Київ, 2016. Вип. 21. С. 200-212.
6. Леп'явко С. Чернігів: історія міста. Видання друге, виправлене і перероблене. Київ, 2020. 544 с.
7. Ванжула О. Реставрація північного корпусу келій Єлецького монастиря в Чернігові – пам'ятки барокової архітектури XVII ст. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів, 2016. Вип. 3 (6). С. 70-79.
8. Данилюк Ю. Ствердження негативних тенденцій у пам'яткоохоронній роботі в другій половині 40-х – першій половині 60-х рр. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. ст. / Інститут історії України НАН України. Київ, 1999. Вип. 8. С. 139-144.
9. Ігнатенко М. Пам'яткоохоронна справа на Чернігівщині у 1945-1965 рр.: тенденції розвитку та результати змін. *Scientific Journal «ScienceRise»*. 2017, № 1/1 (30). С. 12-14. URL: <http://journals.urau.ua/sciencerrise/article/view/91030/87353> (дата звернення: 03.12.2021)
10. Кот С. Відбудова пам'яток архітектури на Україні в 1943-1945 рр. *Український історичний журнал*: наук. журн. / Інститут історії Академії наук Української РСР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Київ, 1990, № 4. С. 100-107.
11. Єлецький монастир в г. Чернигове. Обследование памятника архитектуры. 1947 г. Чернигов, 1947 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-456/40. Дф-131. 59 арк.
12. Великий. Добрий почин. *Більшовик*. 1934. 01 квітня. № 72. С. 4.
13. Моренець В. Дві окупації: Чернігівщина 1940-х років. Київ, 2020. 592 с.

Oleksandr LYTOVCHENKO
(Chernihiv)

To the Preservation of Some Monuments of Chernihiv Yeletskyi Monastery in 1947

The article deals with the survey of some architectural monuments of the Yeletskyi monastery in 1947 by specialists in the field of monument protection, in particular, employees of Chernihiv Regional Department of Architecture. Information is published on the technical condition of historic buildings, in whose jurisdiction they were and what repair and restoration work had to be done in order to bring these buildings to proper condition. The studio to some extent reveals information about the degree of preservation of the monastic monuments in the postwar period of the mid-20th century.

Key words: *Yeletskyi monastery, survey, protection of the architectural monuments, repair and restoration works, technical condition.*

ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІСТОРИЧНИХ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД ТА ЇХ МІСЦЕ В ПАМ'ЯТКООХОРОННІЙ СИСТЕМІ ВІННИЧНИНИ

У статті на основі аналізу стану об'єктів Могилів-Ямпільського укріпленого району розглянуто їх туристичний потенціал та перспективи музеєфікації. Автором запропоновано звернути більшу увагу науковців та широких верств населення на фортифікаційні об'єкти першої половини ХХ ст. та активніше використовувати їх в туристичній діяльності.

Ключові слова: фортифікація, укріплені райони, «Лінія Сталіна», мінна споруда, музеєфікація, туристичний потенціал.

Глобалізація світових процесів та активне включення в цей процес України потребує перегляду багатьох традиційних основ, зокрема в туристичній і пам'яткоохоронній галузях. Україна є унікальною країною з точки зору фортифікаційного туризму, адже на її території знаходяться пам'ятки різних фортифікаційних шкіл, періодів та держав. Це колосальний потенціал для розвитку туристичної галузі, яка розвиваючись, «підтягне» й інші сфери діяльності. В основному розвинені маршрути до палацово-замкових та сакральних комплексів. Водночас поза увагою залишається цілий пласт туристично привабливих пам'яток фортифікаційного мистецтва першої половини ХХ ст. На відміну від історичних фортифікацій до ХХ ст., переважна більшість яких добре відома фахівцям та туристам, перебуває на обліку в якості пам'яток і знаходиться під захистом держави, фортифікаційні об'єкти, про які буде йти мова в статті, мало відомі широкому загалу, малодосліджені, не мають статусу пам'яток та тихо гинуть від рук мародерів та вандалів. Необхідно розширювати традиційні туристичні маршрути та об'єкти за рахунок регіонів з недостатньо розвиненою інфраструктурою, але багатими на цікаві пам'ятки, зокрема, фортифікаційно-оборонної архітектури. До таких об'єктів належать і об'єкти колишнього Могилів-Ямпільського укріпленого району, що розташовані у Вінницькій області. Ефективним механізмом у цьому напрямі є музеєфікація, технологічна сутність якої розкривається завдяки перетворенню пам'яток в об'єкти музейного показу [1, с. 83].

Тематиці дослідження проблем оцінки туристичного потенціалу фортифікаційних об'єктів присвячено досить велику кількість робіт. Це, зокрема, роботи Н. Аніпко, О. Бейдика, А. Жердьова, О. Жукової, В. Клапчука, О. Клапчук, І. Костащука, В. Кравціва, Н. Шиндлярської та ін. У абсолютній більшості досліджень мова йде про історичні фортифікації та замково-палацові комплекси. Водночас фортифікаційні об'єкти початку ХХ ст., так званого «міжвоєнного періоду», залишені поза увагою. Тому робіт, присвячених проблематиці використання саме об'єктів «Лінії Сталіна» в якості туристичних об'єктів, майже немає [1, с. 85].

Мета статті – визначити та обґрунтувати туристичну привабливість, оптимальні шляхи музеєфікації задля збережених об'єктів колишньої «Лінії Сталіна» та розглянути перспективи використання цих об'єктів у галузі військово-історичного

туризму, що дасть можливість розвинути туризм у регіонах з нерозвиненою туристичною мережею та доповнити вже достатньо популярні маршрути.

Об'єктом дослідження є об'єкти колишнього Могилів-Ямпільського укріпленого району, а предметом – специфіка та особливості їх музеєфікації. Також метою є поширення інформації про об'єкти МЯУР серед науковців і спеціалістів, що сприятиме більш глибокому їх вивченню та дослідженню, а пересічних громадян спонукатиме до відвідування цих об'єктів.

В останні роки все більшої популярності набуває внутрішній туризм, що свідчить про підвищення інтересу українців до власних пам'яток та історії. Серед цього процесу виокремлюється та набирає все більшу кількість прихильників військово-історичний туризм [2].

«Військовий туризм (воєнний туризм, мілітарі туризм, зброярський туризм) – різновид туризму, метою якого є відвідування місцевості, пов'язаної з військовими та воєнними діями. Ідея військового туризму полягає в тому, щоб зібрати максимум інформації про різні періоди історії. В Україні до військового туризму відносять замки і пов'язані з ними військові дії, а також фортифікаційні споруди, місця відомих битв, ДОТи, ДЗОТи, окопи, залишки техніки, бункери, великі оборонні лінії часів Першої та Другої світових воєн [4]. Саме про потенціал для розвитку військово-історичного туризму об'єктів колишнього МЯУР і піде мова в цій статті.

Наприкінці 1920 – першій половині 1930-х рр. на західних кордонах СРСР розвернулось грандіозне будівництво укріплених ліній, що простягались від Балтики до Чорного моря. В Радянському союзі ці укріплені лінії, а точніше укріплені райони, отримали назви залежно від назви тих великих населених пунктів, які вони прикривали. На заході ця укріплена лінія, збудована до 1939 р., яка проходила вздовж «старого» державного кордону СРСР, отримала назву «Лінія Сталіна» [3]. На території України це Київський (КиУР), Коростенський (КоУР), Новоград-Волинський (НоВУР), Летичівський (ЛеУР) та Могилів-Ямпільський (МЯУР) укріплені райони (Рис. 1). Загальна кількість довгочасних вогневих споруд вражає – 1605 шт. різних типів та призначення. По укріплених районах вони розподілились наступним чином: КиУР – 246, КоУР – 455, ЛеУР – 406, МЯУР – 299, НоВУР – 212 [3]. По-різному склалась бойова доля укріплених районів. Наприклад, в Могилів-Ямпільському майже всі бойові оголовки знищені, в той час як

Рис. 1. Схема розташування укріплених районів «Лінії Сталіна» на території України:

1. Київський
2. Коростенський
3. Новоград-Волинський
4. Летичівський
5. Могилів-Ямпільський
6. Рибницький
7. Польська оборонна лінія «Бастіон Полісся»

в інших УР співвідношення вцілілих до знищених коливається. Основу оборони в укріплених районах складали залізобетонні довгочасні оборонні споруди. За призначенням вони поділялись на вогневі (кулеметні або артилерійські), командно-спостережні, укриття та технічні споруди (вузли зв'язку, зарядні станції та ін.). Окрему групу складали мінні групи – це один або декілька бойових оголовоків, об'єднаних з підземною частиною, де розташовувались системи забезпечення життєдіяльності, казарми, склади та ін. Крім того, на теренах України було побудовано 5 підземних командних пунктів (два в Києві, один у Коростені, один у Вінниці, один у Новограді-Волинському), які використовувались як підрозділи УР, так і військовим командуванням більш високого рівня. Могильов-Ямпільський УР – найбагатший з усіх УР за кількістю підземних споруд. Їх тут аж 24! [12, с. 130] Серед них найбільша в європейській частині СРСР міна – Серебрійська № 87 а-д (Рис. 2). Протяжність її підземних галерей близько кілометра. Також значну протяжність галерей мають Бронницька, Яружська, Ямпільська та Кременецька міни. Особливістю МЯУР було те, що його передній край оборони майже на всій протяжності проходив по р. Дністер, який на час будівництва був кордоном. Тому артилерійські пів капоніри

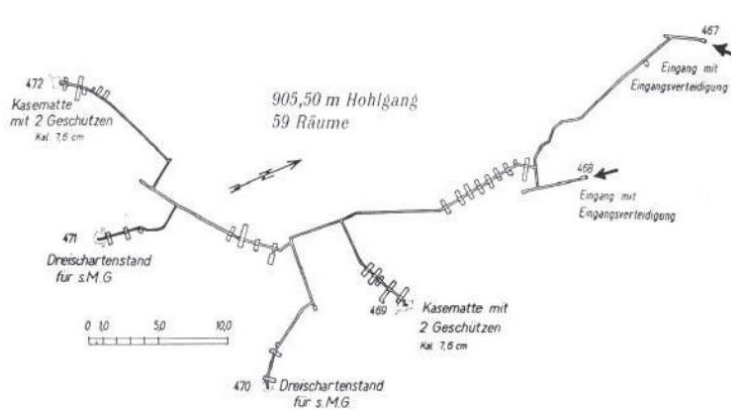

Рис. 2. Мінна група № 87а-д в с. Серебрія, МЯУР

(16 з 18) тут мають розгалужену підземну частину. Внаслідок бойових дій 1941 р. та окупаційного періоду переважна більшість з понад 300 об'єктів МЯУР була підірвана та розграбована. Деякі об'єкти продовжують знищуватись і в наші дні, стаючи об'єктами здобичі для мародерів металу через відсутність у них охоронного статусу пам'яток. Тому пропонується розділити їх на наступні категорії:

1. Повністю збережені (650, 652, 654, 113 МК, 554 у, 562 (засип, біля палацу), 566 у, 570, 578, 572 (погріб), 574, 580, 584, 505 м, 232 у, 228 ус, 219 м, 588, 520, 532 у, 534 у, 106 Б, 291 МК, 441 МК (погріб));
2. Частково збережені (212, 536 550, 558, 560, 128 у, 133мс). В цю категорію також потрапляють об'єкти з підземною частиною, оголовки яких знищені (84 мин, 86 а-г, 86 д, 112 а-в, 268 а, 266 а-б, 400 а, 416 а, 208 а-б, 450 в, 500, 502);
3. Повністю зруйновані.

Найбільше вціліло об'єктів на правому фланзі УР, в районі с. Муровані Курилівці. На решті території УР вони зустрічаються фрагментарно. На це, напевно, вплинула деяка віддаленість цієї ділянки від кордону та напрямків головних ударів, де УР було свого часу прорвано. Умови, в яких на сьогодні знаходяться ці об'єкти, також дуже різні і мають різні законодавчі особливості. Наприклад, частина об'єктів знаходиться на приватній території і використовується новими власниками на свій розсуд, в якості смітників чи погребів. У всякому разі доступ до них майже неможливий, адже охоронного статусу вони не мають.

Тому можливо поділити наявні об'єкти на вільно доступні та доступні за певних умов. Більшість потенційних туристичних об'єктів знаходяться на полях, які використовуються сільгосп підприємствами і потрапити до них можливо лише за

відсутності на полях посівів. Деякі об'єкти знаходяться на території господарств, потрапити куди також досить проблематично. Так, наприклад, цілий ДОТ № 106 типу «Б» (великий) на 3 кулемети знаходиться в м. Могилів-Подільський на території виробничого підприємства. Більш того, на ньому надбудовано цех, який використовується в якості складського підвалу, а доступ на нижній поверх зачинено.

Враховуючи стан та цінність зовнішнього вигляду з архітектурної точки зору (архітектурно-естетичну цінність), перетворення цих об'єктів на громадсько-музейні заклади є досить складним завданням. Але для кожного об'єкту можливо застосувати свій вид музеєфікації. Так, зруйновані об'єкти можуть бути меморіалізовані, а пошкоджені – частково відремонтовані та музеєфіковані. Вцілілі об'єкти можуть бути, залежно від місця розташування, не тільки музеєфіковані, але й стати основою для створення комплексних експозицій під відкритим небом.

Слід зазначити, що завдяки великій кількості підземних споруд саме об'єкти МЯУР можуть бути використані в якості основи для віртуальної музеєфікації. Тобто після сканування реально існуючої споруди створюється її 3D модель [5]. В середині можливо відтворити умови, які існували на момент бойової роботи (устаткування, агрегати, озброєння, тощо). Можливо здійснювати дистанційні віртуальні тури, а зацікавившись, відвідати їх особисто. В багатьох випадках необхідно здійснити 3D реконструкцію зруйнованих елементів, що дасть відвідувачам повне уявлення про вигляд та влаштування об'єкта. Особливо ефективною така форма буде у випадку поєднання відвідування збережених об'єктів та зруйнованих. Перевагою цього методу є його відносна невелика вартість в порівнянні з вартістю реставраційно-відновлювальних робіт. Також цей метод буде ефективним для тих ділянок підземних споруд, відвідування яких є небезпечним через їхній стан. Необхідно враховувати, що створення 3D моделей супроводжується фото або лазерним скануванням, завдяки чому отримується дуже цінна достовірна інформація про об'єкт, яка накопичується і може бути використана для охорони та захисту цих об'єктів як пам'яток культурної спадщини.

Найбільш цікавою з туристичної точки зору, безумовно, є міна група № 86 а-г в с. Серебря біля Могилів-Подільського. Ця міна мала чотири бойові оголовки (два артилерійські півкапоніри та два кулеметні оголовки на 3 станкових кулемета кожен). Розгалужена підземна система мала 59 приміщень та загальну протяжність 905 м. У підземній частині міни розміщувались наступні приміщення: силової установки, для фільтрів і вентиляції, кімната зв'язку, для відпочинку особового складу, які оснащувалися двоповерховими нарами, системою опалення, вентиляції та освітлення, склади (продуктовий, центральний та розхідний для боєприпасів, речового майна та ін.), санвузли (центральний та оголовкові), санітарної частини, котельні, кухні та їдальні.

Після захоплення міни в 1941 р. бойові оголовки було підірвано, а все майно та устаткування, яке знаходилося всередині, розграбовано. Розграбування та нищення не припиняється і дотепер. На сьогодні міна знаходиться в досить гарному стані. Приміщення переважно сухі. Підземна частина ушкоджень внаслідок вибухів не зазнала.

Саме ця споруда має бути комплексно ревіталізована, для чого підземна частина має бути відремонтована та музеєфікована. В окремих приміщеннях відтворено побут часів війни та розгорнуто експозиції. Бойові оголовки розчищені від сміття та приведені до зручного для відвідування стану. Територія пристосована для прийняття туристів та проведення культурно-масових заходів (реконструкцій,

таборів, спортивних змагань, фестивалів тощо). Тут не слід відноситись до цього «скансену» традиційно і звужувати поле діяльності суто військово-патріотичним. Навпаки, беручи за основу цей об'єкт, розвивати його як культурний центр для проведення «немілітарних» заходів. Цьому сприятиме місце його розташування, розміри, близькість інфраструктури та гарні краєвиди. Саме Серебрійська міна має стати основою для створення 3D моделі. Викликає надію спроба, зроблена у 2018 р. Могилів-Подільською місцевою владою, яка провела військово-історичну реконструкцію на базі цієї міни [7].

Наступний потенційно цікавий об'єкт для ревіталізації та музеєфікації – це ДОТ № 112 а-в, Бронницька міна, чи «Ворошилівська гірка», як вона іменується в архівних документах (Рис. 3). Ця міна має

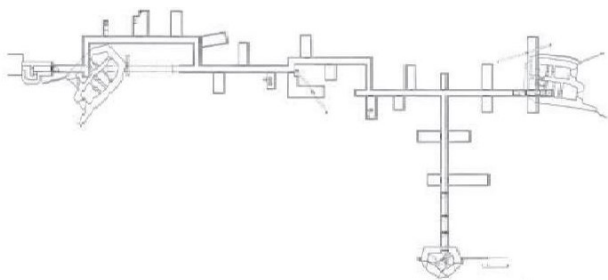

Рис. 3. Мінна група № 112 а с. Бронниця «Будьонівська горка»

три бойових оголовки – один кулеметний та два артилерійські. Протяжність підземних ходів тут значно менша, ніж у Серебрії. Бойові оголовки також знищені. Вхід здійснюється через потерну, що вела до кулеметного оголовку. Після війни використовувалась в якості складу вибухівки. Після цього об'єкт передано Могилів-Подільському краєзнавчому музею. Завдяки активній позиції

співробітниці музею Любові Мельник у 2008–2010 рр. були здійснені спроби музеєфікувати міну та створити в ній експозицію. В той же період громадською організацією Міжнародна асоціація дослідників фортифікації «Цитадель» (м. Київ) були проведені дослідження мін [6, с. 142]. У результаті знайдено її продовження з вхідним блоком, яке через значні uszkodження в деяких місцях було закладено у 1950-і рр., розчищено шахту і гільзоскиди артилерійського оголовку № 112а. В результаті була знайдена ліва гармата оголовку № 112а, гільзи від бойової роботи гарнізону оголовку та інші цікаві артефакти, що передані в Могилів-Подільський музей. На жаль, провести остаточну ревіталізацію об'єкта не вдалось попри те, що він відомий як пам'ятка і біля нього ще в радянські часи встановлено меморіал з вічним вогнем та відповідно облаштовано територію. Це яскравий приклад того, коли в місцевої влади відсутній інтерес до такого туристично привабливого об'єкта [11, с. 23]. Тут також вбачається за доцільне провести відповідні роботи та створити 3D модель, особливо враховуючи аварійний стан ділянки, відкритої у 2009 р., та можливий її обвал.

Рис. 4. Внутрішнє приміщення міни № 84

Недалеко від Серебрійської міни, вверх за течією Дністра, розташована ще одна міна № 84. Єдиний оголовок цієї міни знищений, але за винятком вхідного блоку досить добре збереглись підземні приміщення (Рис. 4), які власне і мають бути розчищені та музеєфіковані. Головною загрозою для цього об'єкта є затікання води

через пошкоджений вхідний блок, який призводить до поступового замулювання міни. Вхід знаходиться у віддаленні від села, на схилі в досить незручному місці, що не дозволить створити тут додаткову територію. Разом з тим, це буде досить цікавий об'єкт для відвідування в поєднанні зі скельним монастирем у сусідньому с. Лядова та старовинним кладовищем у селі Кремінне, через яке власне і можливо потрапити до міни. Створення 3D моделі також додасть популярності цьому місцю. Будучи включеним до єдиного туристичного маршруту, міна буде дуже цікавим пунктом [5].

Наступні цікаві для відвідування об'єкти знаходяться в с. Яруга, де розташована міна № 266 а-в на два оголовки (артилерійський та кулеметний) та артилерійський напівкапонір № 268 а з підземною частиною на протилежному боці від села. Тут слід зазначити, що саме село, розташоване на березі Дністра має багату історію, цікаве для відвідування і знаходиться поряд з дорогою на с. Буша, де туристична інфраструктура досить розвинена. На обох об'єктах необхідно провести роботи з розчищення шахт та оголовків, які повністю знищені, в міні № 266 укріпити потерни в районі знищеного вхідного блоку та створити 3D моделі підземних приміщень. Самі підземні приміщення слід музеєфікувати, розмістивши там, зокрема, матеріали з історії села. Враховуючи те, що обидва об'єкти розташовані за межами населеного пункту, територію навколо них також можливо використовувати для туристичних стоянок.

Рис. 5. Оголовок міни № 208 а

Аналогічний об'єкт на два оголовки з підземною частиною знаходиться в м. Ямпіль. Це міна № 208 а-б. Її підземна частина до 1990-х рр. використовувалась як склад вибухівки. Вхід до міни досить зручний – через потерну, пробиту з приміщення колишнього туалету. Оголовки міни також знищені (Рис. 5), але доступні шахти, по яким до них можна було потрапити. Поряд розташоване старовинне єврейське кладовище. Туристично привабливим цей об'єкт робить близькість до міста Ямпіль та до Дністра. Доповнити цей об'єкт пропонується підземними вузлами зв'язку та укриттями № 228, 232 та маскетою № 219, які повністю збереглись. У цьому районі це єдині уцілілі споруди. Додатково можливо створити меморіал біля міни 208, оскільки достеменно відомо про долю бійців гарнізону, які загинули в 1941 р. Меморіалізувати також слід низку інших знищених об'єктів, про перебіг штурму яких є достовірні відомості та фотографії (207, 214, 216, 212, 226, 234, 218, 222, 234). Для цього необхідно розчистити їх від сміття, забезпечити вільний доступ, догляд та відповідне маркування маршруту [9, с. 45].

Нижче за течією Дністра від Ямполя, біля с. Цекинівка, знаходиться ще один цікавий об'єкт – артилерійський напівкапонір з підземною частиною. Оголовок, як і у решти пам'яток, підірвано, але є доступ до підземної частини через зруйновану шахту. На сьогодні це дуже небезпечний шлях, який для вільного відвідання необхідно облаштувати. Цікавою особливістю цієї міни є лаз аварійного виходу, влаштований з туалету. Цей об'єкт розташований недалеко від траси Ямпіль–Цекинівка, де працює паромна переправа до м. Сороки (Молдова), тобто буде цікавим

і для туристів сусідньої держави. Тим більш, що в Сороках успішно функціонує фортифікаційний об'єкт Сорокська фортеця.

Тепер розглянемо потенціал уцілілих споруд без підземної частини. Вони, як зазначалось раніше, зосереджені головним чином на правому фланзі укріпрайону, в районі с. Муровані Курилівці. Ці споруди необхідно розкрити, тобто очистити їх від дикої рослинності, почистити від сміття та вирішити питання доступу, адже більшість з них розташована на полях (650, 652, 582, 554 у, 566 у). Тут також є сенс застосувати методику фотограметрії чи лазерного сканування для створення 3D моделей споруд. У результаті з'явиться ціла колекція, яку можна буде оглянути віртуально та реально, особливо в комплексі з наявним у Мурованих Курилівцях палацом та парком [10].

Дуже цікавий цілий об'єкт знаходиться також в самому центрі Могилів-Подільського. Це, як зазначалось раніше, двоповерховий ДОТ № 106 типу «Б», розташований на території промислового підприємства, через дорогу від місцевого краєзнавчого музею. З огляду на його стан та розташування, він має бути переданий громаді міста і музею для музеєфікації та організації в ньому експозиції. Звісно, це можливо лише в разі зацікавлення з боку місцевої влади.

Зруйновані об'єкти також мають бути інвентаризовані, прибрані від сміття та позначені на туристичних путівниках, адже без них неможливо буде створити повне та цілісне уявлення про укріплений район.

Всі виявлені об'єкти, згідно з законодавством України, мають бути поставлені на державний облік як пам'ятки, адже вони безпосередньо пов'язані з історичними подіями і є складовими частинами унікального фортифікаційного комплексу – Могилів-Ямпільського укріпленого району, одного з тих, що входив до так званої «Лінії Сталіна» і відіграв значну роль на початковому етапі Другої світової війни [12, с. 131]

Район розташування УР, вздовж Дністра, досить відомий туристичним фірмам, але жодним чином не використовується саме в контексті військово-історичного туризму, попри величезний потенціал. Тут великий вплив має досить велика віддаленість від столиці та центральних магістралей. Об'єкти МЯУР залишаються маловідомими для більшості туроператорів, на відміну від скажімо об'єктів КиУР. Більшість об'єктів жодним чином не пристосовані для туристичного відвідування. Також дуже перспективним вбачається включення в існуючі туристичні маршрути (до скельного монастиря в с. Лядова, с. Буші, с. Муровані Курилівці, Могилів-Подільського та ін.) зазначених пам'яток МЯУР, які органічно доповнять одне одного. Також можливо розробити пішохідні та водні маршрути по лінії укріплень УР [13, с. 67].

Виходячи з наведеного вище матеріалу, очевидним є те, що колишні об'єкти Могилів-Ямпільського УР мають унікальний та колосальний потенціал для розвитку військово-історичного туризму в депресивних регіонах. Для цього потрібна, в першу чергу, зацікавленість місцевої влади в розвитку інфраструктури та якості надання послуг. Необхідно також привести пам'ятки в безпечний та комфортний стан для відвідування. Самі ж пам'ятки необхідно належним чином дослідити та поставити на державний облік з метою збереження їх від знищення. Саме тут мають відігравати роль місцеві громади, які повинні взяти на баланс щойно виявлені пам'ятки, створювати умови для їх відвідування та розміщення туристів. Тоді той потенціал, що мають об'єкти «Лінії Сталіна», буде використано на користь суспільства.

Джерела та література

1. Аніпко Н. П. Військово-історичний туризм в середньовічних замках і фортецях України. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Географія, 2015. С. 83-85.
2. Аніпко Н. П. Середньовічні замки і фортеці. Рекреаційно-туристське використання. *Краєзнавство, географія, туризм*. 2011. Вип. 20. С. 15-18.
3. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. Київ, 2001.
4. Військовий туризм. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 05.05.2019)
5. Euronews 2017. Захист культурної спадщини за допомогою 3D технологій. URL: <https://ua.euronews.com/2017/05/08/3d-in-the-air/> (дата звернення: 10.05.2019)
6. Жердьов А., Притков В. Фортифікаційні споруди у системі об'єктів туристсько-рекреаційної діяльності. *Географія та туризм*. 2012. Вип. 19. С. 43-149.
7. Жукова О. В. Про охорону пам'яток фортифікаційного будівництва України на початку ХХІ ст. *Культура та інформаційне суспільство ХХІ ст.* Харків, 2006. С. 62-63.
8. Клапчук В. М., Клапчук О. О., Клапчук М. В. Методика оцінки туристично-рекреаційних ресурсів адміністративних районів Івано-Франківської області для стратегічних потреб розвитку туристично-рекреаційної діяльності. *Карпатський край*. 2013. Вип. 1(3). С. 119-132.
9. Клапчук О. О. Туристично-рекреаційні ресурси Львівської області: територіальна диференціація, оцінка, напрямки використання: автореф. дис. ... канд. геогр. наук. 11.00.02. Львів, 2011. 248 арк.
10. Косташук І. І. Методика оцінки сакральних туристичних ресурсів регіону (на прикладі Чернівецької області). *Науковий вісник ЧНУ*. Географія. 2010. С. 81-86.
11. Кравців В. С., Гринів Л. С., Копач М. В., Кузик С. П. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери. Львів, 1999. 78 с.
12. Хоменко П. П. Лисогірський форт Київської фортеці. *Українська некрополістика в контексті сучасного історіографічного процесу*: матер. Третіх наук. чит., м. Глухів, 24-25 жовтня 2019 р. Ніжин, 2019. 132 с.
13. Шиндлярська Н. П., Дем'яненко С. О. Оцінка туристичного потенціалу замкових споруд Тернопільської області та їх використання в туризмі. *Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів*. 2014. Вип. 10 (4). С. 66-82.

Hennadii MARCHENKO
(*Vinnytsia*)

Tourist potential of historical fortification buildings and their place in the monumental protection system of Vinnytsa region

The article, based on the analysis of the condition of specific objects of Mohyliv-Yampil fortified district, considers their tourist potential and prospects of museification. The author proposes to draw more attention of scientists and general population to the fortifications of the first half of the twentieth century and to use them more actively in tourism.

Key words: *fortification, fortified areas, "Stalin Line", mine building, museification, tourist potential.*

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОЇ ВИРАЗНОСТІ В ПЕРВІСНОМУ МИСТЕЦТВІ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

У статті дається характеристика образної виразності петрогліфів культової пам'ятки Кам'яна Могила (Північне Приазов'я), застосування художніх засобів для створення петрогліфічних образів як способу реалізації стародавньої міфологічної свідомості, а також дослідження технічних і стилістичних прийомів, що використовувалися стародавніми митцями для втілення складних ідей і уявлень про навколишній світ.

Ключові слова: Кам'яна Могила, петрогліфи, образотворча традиція, образотворчий ряд, стиль.

Петрогліфи є одним з найдавніших видів образотворчої художньої діяльності і одним з перших способів візуальної комунікації. У своєрідній формі вони донесли до наших днів інформацію про те, яке було розуміння нашими далекими предками всесвіту, будови світу, життя і смерті, а також про те, яким було їх просторове мислення, якими засобами вони висловлювали свої думки, емоції, ритуально-магічні уявлення. Петрогліфи мають велике значення для розуміння древньої історії людського суспільства і з'ясування закономірностей розвитку художньої творчості. Досить часто наскельне мистецтво демонструє такі аспекти минулого, які абсолютно не відображені в іншому археологічному матеріалі (поселеннях і могильниках), тому зараз петрогліфи є одним з головних об'єктів вивчення старожитностей.

Петрогліфи, що з'єднують в собі як знаковий, так і образний початок, відображають архаїчний світогляд, синкретичний за своєю природою, тому розгляд найдавніших пам'яток образотворчої діяльності вимагає не стільки аналітичного, скільки синтетичного підходу. Спочатку наскельними малюнками займалися археологи, потім до них підключилися етнографи, історики, мистецтвознавці та інші фахівці.

У цій статті безпосереднім матеріалом для вивчення є петрогліфи культового комплексу Кам'яна Могила (Північне Приазов'я). В гротах і печерах пісковикового пагорба природного походження зберігаються зображення древніх епох, що відображають побут і духовну культуру давніх народів від пізнього палеоліту до середньовіччя (XX тис. до н.е. – XIII ст.). Корпус петрогліфів Кам'яної Могили має великий репертуар, який є різноманітним як за стилістикою, так і за набором образів, які представлені поодинокими і композиційними зображеннями. У наскельному мистецтві Кам'яної Могили відомі фігуративні і абстрактні петрогліфи. Фігуративні, в свою чергу, поділяються на антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні. До абстрактних малюнків відносяться лінійно-геометричні знаки, прості і концентричні кола, ямки-лунки. Для нанесення зображень, поряд з техніками шліфування і гравіювання, використовувалися фарбувальні склади природного походження.

Протягом XIX, XX ст., завдяки дослідженням таких вчених, як М. І. Веселовський, О. М. Бадер, В. М. Даниленко, М. Я. Рудинський, В. М. Гладилін, Б. Д. Ми-

хайлов петрогліфи Кам'яної Могили були введені в науковий обіг, а археологічне вивчення регіону дало додаткові можливості для формування всебічного уявлення про образотворчі пласти петрогліфів, хронологію, стилістичні особливості, їх сюжетні різноманіття.

Загальний вигляд культурної пам'ятки Кам'яна Могила

Місця концентрації петрогліфів Кам'яної Могили використовувалися як культово-обрядові центри. Наскельні малюнки з'являлися не там, де зазвичай жили люди, а в важкодоступних, потаємних місцях: в глибині печери або грота. Ці факти свідчать про те, що такі зображення мали сакральний, релігійний характер. У печерах Кам'яної Могили, перед петрогліфами, виявлені сліди людської діяльності, зображення часто нашаровувалися, на них можна побачити сліди магічного вбивства. Все це свідчить про те, що створення і використання петрогліфів пов'язано з обрядами ініціації, мисливської магії, культом предків. Вибір відповідного місця, зображення, ритуальна церемонія – все це становило єдиний обрядовий процес. Такі місця були священними для творців наскельних образів і були центрами формування світоглядів (ціннісних орієнтирів) в давнину.

Географічні особливості місцезнаходження петрогліфів «Кам'яної Могили» полягають в тому, що пісковиковий пагорб знаходиться біля води (у підніжжя пам'ятки протікає річка Молочна). Така географія тісно пов'язана з релігійною стороною петрогліфів. З давніх часів вважалося, що вода має життєву силу, а височини асоціювалися зі світовою горою. Наскельні малюнки замінювали реальні образи, місце їх зосередження набувало сакрального характеру, зображення ставали божественними. Малюнки висловлювали духовні уявлення в матеріальній формі, невидиме ставало відчутним, незнайомий світ – близьким і зрозумілим. Петрогліфи є кам'яним літописом, в якому відображена найрізноманітніша інформація – тотем і походження племені, міфи і легенди, життєвий досвід предків, сцени повсякденного життя і т. п.

Замальовка композиції «Мамонт, птах, змії» з печери Бізона. Пізній палеоліт. XX–XVI тис. до н.е.

виявляються об'єднаними низкою складних композиційних і смислових зв'язків. Спроби зрозуміти сенс подібних композицій, а також розгляд засобів художньої виразності, стають можливими лише за умови, що дослідник готовий враховувати особливості міфологічної свідомості. Очевидно, що петрогліфи були адресовані не тільки живим людям, але також духам предків або духам-покровителям тієї чи іншої місцевості [1, с. 43].

Кожен період часу формує у людини особливий тип свідомості, що обумовлює вибір древніми людьми певних видів композицій і смислових систем зниклих культур. З точки зору історичної перспективи, кожна епоха має своєрідну образотворчу мову.

Вивчення образів первісного мистецтва, в тому числі і петрогліфів «Кам'яної Могили», включає в себе аналіз композиційних, технічних і стилістичних прийомів, що використовувалися стародавніми майстрами для втілення досить складних ідей і уявлень. Семантика наскельних зображень невіддільна від засобів художньої виразності, які, в свою чергу, тісно пов'язані з рівнем розвитку ремесла, з розумінням простору і часу. У архаїчних митців було своє поняття про простір, побудову композиції, яка пов'язувала між собою елементи в єдине ціле на основі первісного змісту. У творчості древніх майстрів візуальна виразність зображення нерозривно пов'язана з його внутрішньою суттю і розуміння

Дослідження петрогліфів йде завжди в одному ряду з розглядом феномена міфопоетичної психології стародавньої людини. Міф – це своєрідна, найбільш рання форма мислення, спосіб розуміння світу, первісна форма духовної культури, ступінь свідомості, через яку пройшло все людство. Магістральна ідея міфу – єдність природи, нерозчленованість сприйняття первісною людиною світу людей, богів і духів, тварин і рослин. Ця думка допомагає розібратися в суті багатьох петрогліфічних зображень, побачити малюнки такими, якими бачить їх міфопоетична свідомість. Образи повсякденного життя і фантастичні персонажі, зафіксовані первісними художниками, часто

Зображення мамонта з печери Кози. Пізній палеоліт. XX–XVI тис. до н.е.

цього пояснює адекватність використання первісним митцем того чи іншого художнього прийому.

Петрогліфи Північного Приазов'я мають особливу колоритність, яка проявилася як в низці окремих накреслень, так і в цілісних композиціях, а тому є невід'ємною, хоча і маловідомою частиною світового первісного мистецтва. Розгляд творчого почерку петрогліфів «Кам'яної Могили» базується на двох найважливіших аспектах: стилістичному і технічному.

Спираючись на ознаки того чи іншого стилю, можливо датувати зображення і предмети, а також виявляти архетипічні основи міфопоетичних уявлень. Вивчення форм і стилів у наскельному мистецтві дає можливість простежити ті внутрішні закономірності, за якими існувала і розвивалася творчість стародавніх майстрів. Стиль в первісному образотворчому мистецтві ніколи не зводиться до стрункої і логічної системи. Його можна розглядати як стійку асоціацію характеристик, єдність яких обумовлено певною мірою випадковим поєднанням, що утвердилися завдяки контактам і традиціям [6, с. 40].

Петрогліфи «Кам'яної Могили» мають свою художню традицію і технологічні особливості. У кожному місцезнаходженні петрогліфів спостерігаються різні об'єкти зображень, техніка виконання, стилі вираження. Причини цього полягали в різних періодах створення малюнка, громадських ситуаціях і системах господарства. Малюнки Кам'яної Могили формуються в багатофігурні композиції з цілісністю задуму, деякі з них сповнені динаміки, інші статичні, в якихось ми ледь дізнаємося риси реальних тварин, інші, навпаки, дуже життєві.

Композиційне рішення в петрогліфах ніколи не буває фіксованим і систематичним. Воно зумовлене природними умовами – властивостями каменю, а так само тим, яку техніку обирає майстер для втілення свого задуму. У зв'язку з цим увага приділяється детальному розгляду технічних прийомів, завдяки чому можливими стають міркування про засоби художньої виразності в наскельних творах. Площина будь-якого каменю вже задає певні умови, в яких художник розміщує свої малюнки. Отже, в процесі роботи він обов'язково вирішує композиційні завдання, тобто розміри фігур, їх місце, пропорції і т. п. [16, с. 52].

На Кам'яній Могилі можна виділити три типи композицій – окремі фігури, сцени, змішані.

Ритуальна сцена з фігурами, що моляться, відображена в одному з гротів Кам'яної Могили (плита № 22). Фігури з піднятими вгору руками в оточенні змії (символ потойбічного світу) зображені в однакових позах. Такий прийом дозволяє художнику підкреслити важливість того, що відбувається, висловити єдиний ритм, якому підпорядковуються фігури, які прагнуть досягнення гармонії і отримання благословення небес.

У гроті 36 (б) на Кам'яній Могилі знаходяться зображення мамонта, птаці та двох хвилястих ліній (змії). На думку Б. Д. Михайлова, тут представлена типова для епохи пізнього палеоліту композиція, пов'язана з формуванням образу «світового дерева». Чітка тричленна вертикальна схема: птах-мамонт-змії асоціюється з небом, середньою частиною (землею) і підземним світом [9, с. 30].

*Замальовка плити з печери
Кози. Пізній палеоліт.
XX-XVI тис. до н.е.*

Ще одна композиція знаходиться на плиті з печери Кози (№ 60). У центрі знаходиться мамонт зі збільшеним хоботом, а з боків – дві групи малюнків, де добре розрізняються олені, леви, птиця, ведмідь та інші. Другий сюжет з грота Колдуна (№ 52) зображує сцену вбивства мамонтеняти. Над твариною – танцюючі жінки в масках оленя. Обидві композиції пов'язані з тотемно-магічними уявленнями мисливців.

У силу економічних і соціальних факторів поступово відбувається трансформація первісної релігії, яка проявляється в стародавньому образотворчому мистецтві Кам'яної Могили. Якщо в епоху пізнього палеоліту присутній натурреалізм, де головний герой – звір, тварина, то пізніше, в епоху мезонеоліту в малюнках спостерігається різкий сплеск символізму і умовності в образотворчому мистецтві, особливо цей стиль проявить себе в епоху енеоліту [9, с. 72].

Зображення бика з гроту Бика. Енеоліт. Кін. IV – поч. III тис. до н.е.

Одним з цікавих в цьому плані є зображення бика з хоботом (печери № 57, 58), виконане в одному розмашистому стилі, гравіюванням. Пізні подібні зображення є в гроті Бика (№ 9), де тварини виконані вже силуетним стилем з пробиванням площі фігури. Тут простежується еволюція іконографічного образу бика, який з'явився в епоху мезонеоліту і закінчив своє існування в епоху бронзи [9, с. 49]. Малюнки грота Бика є єдиним хронологічним і смисловим вузлом, в якому закладено міфотворче уявлення місцевих племен, засноване на обоженні образу бика. Аналогічні малюнки, відомі на території Євразії, датуються епохою бронзи, і в релігійних уявленнях землеробів були пов'язані з водною стихією, що приносить вологу та благополуччя [9, с. 64].

Деякі «секрети» древніх майстрів стають зрозумілими, коли ми звертаємося до вивчення найважливішого елемента їх творчого методу – технічним прийомам. За різноманітністю способів нанесення на скельну поверхню петрогліфи Кам'яної Могили дають багатий образотворчий матеріал. Гравірування, шліфування, мальовничі малюнки – усіма цими способами користувалися творці наскельних зображень. Через вивчення технічних прийомів древніх майстрів відкривається

можливість осягнення їхнього внутрішнього світу. Способи нанесення малюнка використовувалися продумано, обиралися в залежності від того, яким емоційним і семантичним змістом художник хотів наділити створюваний ним образ. На плитах Кам'яної Могили майстри використовували вибивання і шліфування, зображуючи виїмки, лунки і геометричні фігури. Малюнки пагорба представляють собою цілу галерею різних образів, багатофігурні композиції петрогліфів вражають різноманіттям формальних прийомів. Сама по собі форма твору мистецтва несе величезний інформаційний потенціал, без аналізу форми неможливо проникнути в зміст твору. Таким чином, формальна сторона перетворюється в джерело нових знань

*Скульптура Дракона - вешапа з грота №55.
Бронза. Кін.ІІІ – поч ІІ тис. до н.е.*

про стародавню людину і його світогляді [6, с. 35].

Аналіз технічних способів не дає нам можливості встановити, коли петрогліфи створювалися, але дозволяє розглянути особливості образної виразності наскельного мистецтва. Складніше за все піддаються сприйняттю та аналізу зображення геометричних фігур і знаків. Знак у первісному мистецтві не тільки фіксує певний зміст, а ще й породжує ряд асоціацій. Наскельні геометричні фігури одночасно є і знаками, і образами, тобто мають як інформативну, так і художню цінність.

Підтвердженням цього є скульптура голови дракона-вешапа (ІІІ–ІІ тис. до н.е., грот № 55). Виступ пісковика був оброблений старо-

давнім художником, а потім на поверхні голови дракона з'явилися лінійно-геометричні зображення і малюнок людського сліду. Найбільш близька аналогія скульптурі відома в гімнах Рігведи, де описаний дракон Вритру, безплічний, безрукий, безногий, якого вбив Індра і породив сонце, небо, ранкову зорю. Накреслення прямих і ламаних ліній на голові змієподібної істоти можна співвіднести з громом, блискавкою, землею, водою, тобто ці символи близькі міфологічному призначенню образу дракона-вешапа [9, с. 51]. А вертикальні лінії, об'єднані в групи, можливо, відображають календарні цикли. Таким чином, в скульптурі злилися і міфологічні уявлення, і повсякденні спостереження, і сакральна значимість, і ритуальний зміст.

Деякі технічні засоби побудови композицій наскельних малюнків обумовлені необхідністю створити в зображеному просторі своєрідне середовище для магічного впливу, тобто передати відчуття пов'язаності всього з усім, нерозривної взаємодії всіх елементів всесвіту, і втілити в зв'язку з цим світовий закон буття, яким його уявляли творці наскельних малюнків, носії міфопоетичної свідомості. Структура художнього простору петрогліфів відрізняється однорідністю і відсутністю фіксованої глибини. У наскельної образотворчої поверхні немає центру і периферії, верхньої та нижньої частини [11, с. 21]. Так, на «кінських» плитах Кам'яної Могили,

де відтворені численні фігури коней, немає символічної лінії землі. Можливо, це свідчить про астральний зміст малюнків – в міфології коні, як правило, зв'язувалися з космічними уявленнями. З ними ж пов'язані і фрагментарні зображення тіла коня, де голова позначала ранкову зорю, очі – сонце, тулуб тварини – рік, копита – землю, передня частина тулуба – сонце, що сходить, задня частина – сонце, що заходить.

Зображення коней на Кінських плитах. Бронза. Кін. II – поч. I тис. до н.е

Отже, майстер, який створив зображення, повторював своєю дією акт створення світу і в розглянутих знаках ми бачимо вираз найдавніших космогонічних ідей. А значить можна говорити, що це – примітивні спроби передачі тієї чи іншої інформації.

Петрогліфи Кам'яної Могили – повноцінні за своєю художньою виразністю твори мистецтва. Особливості технічних прийомів зумовлені завданнями, що ставив перед собою художник.

Майстер, працюючи з образотворчої поверхнею, наділяв її особливими властивостями, надавав їй певний характер, йому важливо було відчутти і підкреслити природну виразність самого матеріалу. Наприклад, лунки, вибиті на плитах Кам'яної Могили (плита № 25), нагадують виїмки, що утворюються в результаті попадання сильних потоків дощу або граду, а в поєднанні з лініями канавок створюють відчуття рухливості фактури каменю. Ці зображення могли асоціюватися з рухом будь-яких природних стихій і геометричні фігури увічнювали певні знання і дію, а не об'єкт. Художник ніби вступав у співтворчість з природною стихією, вся поверхня плити сприймалася ним і як цілісний художній образ, і як об'єкт природи, органічна частина навколишнього пейзажу.

У давнину людина пізнавала світ не за допомогою понять, а шляхом дій, не шляхом логічних міркувань, а шляхом почуттів. Так і первісний художник, виби-

ваючи зображення, що нагадують результат впливу природних явищ, можливо, хотів сам випробувати ті емоції, що, за його уявленнями, були притаманні природній стихії. Акт створення петрогліфів, швидше за все, сам по собі був ритуальним, спрямованим на встановлення зв'язку між життям людського соціуму і буттям Всесвіту. Тому не дивно, що художник обирав саме такі технічні прийоми, які дозволяли йому уподібнити створене зображення природним особливостям поверхні матеріалу.

Петрогліфи Кам'яної Могили

Технічна манера майстрів з Північного Приазов'я свідчить про їхнє бажання надати зображенням значущість, виділивши їх на поверхні каменю. Виразність петрогліфів Кам'яної Могили полягає в їх графічній лаконічності, в геометричній умовності форм і в особливому ритмічному малюнку.

Так, ми бачимо, що розгляд особливостей техніки виконання стародавніх творів мистецтва дозволяє повною мірою усвідомити образну виразність твору, наблизитися до розуміння його внутрішнього змісту.

Підсумовуючи все вищевикладене, можна сказати наступне. Протягом тривалого часу на пам'ятці древньої культури Кам'яна Могила відбувався поступовий процес змін об'єктів і стилів зображень. Диких тварин змінювали свійські, прості знаряддя перетворювалися на складні, з'являлися нові персонажі, удосконалювалися технічні прийоми і інструменти створення петрогліфів. Відбувалася зміна ідей людини, що знайшло відображення в наскельному мистецтві Кам'яної Могили.

Вивчення техніки виконання наскельних зображень, композиційних рішень, засобів художньої виразності, стилістичних рис – все це повинно допомогти наблизитися до розуміння потужної сили емоційного впливу, закладеного в петрогліфах, до всебічного погляду на твори первісних творців, які жили в гармонії з навколишньою природою і повною мірою відчували себе частиною світобудови.

Джерела та література

1. Батраков С. П. Искусство и Миф. Москва, 2002. 215 с.
2. Даниленко В. М. Кам'яна Могила. Київ, 1986. 151 с.
3. Евзлин М. Космогония и ритуал. Москва, 1993. 337 с.
4. Кабо В. Р. Синкретизм первобытного искусства (по материалам австралийского изобразительного искусства). *Ранние формы искусства: сборник статей*. Москва, 1972. С. 275-299.
5. Кашина Т. И. Петроглифы Лунных гор (о древнем искусстве кочевников-скотоводов Внутренней Монголии). *Первобытное искусство. Пластика и рисунки древних культур*. Новосибирск, 1983. С. 79-85.
6. Кузин-Лосев В. И. Композиционные основы древнего изобразительного искусства степной Евразии. *Изобразительное искусство в археологическом наследии: сборник статей*. Донецк, 2010. С. 35-77.
7. Мириманов В. Б. Искусство и миф. Центральный образ картины мира. Москва, 1997. 328 с.
8. Михайлов Б. Д. Петроглифи Кам'яної Могили. Семантика. Хронологія. Інтерпретація. Київ, 2005. 296 с.
9. Михайлов Б. Д. Кам'яна Могила – підземний «ермітаж» Приазов'я. Запоріжжя, 2018. 160 с.
10. Окладникова Е. А. Модель вселенной в системе образов наскального искусства тихоокеанского побережья Северной Америки. Санкт-Петербург, 1995. 333 с.
11. Подольский М. Л. Овладение бесконечностью. *Окуневский сборник*. Кемерово, 1997. С. 170-174.
12. Подольский М. Л. О композиционной цельности наскального искусства. *International Prehistoric Art Conference. Vol. II*. Кемерово, 2000. С. 20-23.
13. Рудинський М. Я. Кам'яна Могила. Київ, 1961. 140 с.
14. Семёнов В. А. Памятники наскального искусства Южной Кореи (Взгляд из Центральной Азии). *Проблемы развития зарубежного искусства: материалы научной конференции памяти М. В. Доброклонского*. Санкт-Петербург, 2002. С. 6-9.
15. Стриженый В. А. Начала мифологии. Санкт-Петербург, 2003. 213 с.
16. Чжан Со Хо Наскальные изображения Центральной и Восточной Азии (культурно-историческое развитие и вопросы интерпретации). Санкт-Петербург, 1999. 187 с.
17. Шер Я. А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. Москва, 1980. 321 с.

Yaroslav MYKHAILOV
Olha ZAMATAIEVA
(Zaporizhzhia)

The Features of Artistic Expression in Primitive Art of the Stone Grave

The article describes the figurative expressiveness of the petroglyphs of the cult monument Stone Grave (Northern Azov), the usage of artistic means to create petroglyphic images as a way of realizing ancient mythological consciousness, as well as the study of technical and stylistic techniques used by ancient artists to embody complex ideas and ideas about the world around.

Key words: *the Stone Grave, petroglyphs, fine arts tradition, fine arts, style.*

МОНІТОРИНГ ТЕМПЕРАТУРНО-ВОЛОГІСНОГО РЕЖИМУ ІЛЛІНСЬКОЇ БРАМИ ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена моніторингу температурно-вологісного режиму Іллінської брами Троїцько-Іллінського монастиря у м. Чернігові як одного із засобів, необхідних для збереження пам'ятки. Охарактеризовано комплекс заходів, що сприяють нормалізації мікроклімату у споруді.

Ключові слова: Іллінська брама Троїцько-Іллінського монастиря, температура і відносна вологість повітря, регулювання і нормалізація мікроклімату та моніторинг.

Іллінська брама (інша назва – Друкарня) входить до комплексу пам'яток архітектури Троїцько-Іллінського монастиря, який розташований в південно-західному напрямку від території стародавнього Дитинця. Споруду треба розглядати в контексті будівництва мурів Троїцького монастиря. На початку XVIII ст. вона була вбудована в східну частину огорожі та слугувала в'їзною брамою між двома монастирями: Троїцьким та Іллінським.

Тривалий час у краєзнавчій літературі панувала думка, що на першому етапі свого існування монастирська друкарня розміщувалася у двоповерховій цегляній прибудові до Іллінської брами, на східній стіні якої був укріплений охоронний знак. Але таке твердження помилкове, про що свідчать дослідження відомої архітекторки М. М. Говденко, які проводились у 80-х роках XX ст. [1, арк. 11-14]. До того ж, архієпископ Філарет Гумілевський в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии» (1873 р.) зазначав: «типографский двор монастиря, с разными помещениями для типографской работы и рабочих с садом...находился ...за оградой монастиря на северной стороне его...» [2, с. 10]. Ця друкарня, влаштована у 1679 році, проіснувала «... до 1820 г. после чего ее деятельность прекратилась, а машины и литеры в 1846 г. были проданы» [3, с. 20]. Сучасні дослідники також визначають згадану споруду як Іллінську браму.

Спочатку Іллінська брама використовувалась за призначенням. У теперішній час – для господарських потреб Троїцького монастиря. Це цегляна, потинькована та пофарбована двоповерхова споруда, прямокутна у плані з двома бічними приміщеннями обабіч напівкруглого отвору, який зараз замуровано. Коли було закладено цей отвір невідомо, але за дослідженнями архітекторів М. М. Говденко та В. І. Маркіза, він мурований сучасною цеглою [4, арк. 2].

Фасади споруди прикрашає декоративне оздоблення: лопатки-пілястри, профільований карниз, цегляні тяги на пілястрах, плоскі ніші тощо. Загальна площа приміщень будівлі становить 53,5 кв. м, площа забудови – 97,6 кв. м, будівельний об'єм – 572 куб. м, товщина стін будівлі – 0,9 м [5, арк. 4, 19].

Протягом століть проводились перебудови та ремонти Іллінської брами. У 1980 р. інститутом «Укрпроектреставрація» м. Києва було проведено детальне дослідження пам'ятки та розроблено проектні заходи по реставрації споруди під керівництвом головної архітекторки проекту М. М. Говденко та автора проекту В. М. Маркіза.

В основу проєкту було покладено принцип консервації пам'ятки з відновленням виявлених натурними дослідженнями первісних елементів споруди та збереження найбільш цінних пізніших нашарувань [6 арк. 1-25]. Але ремонтні роботи були виконані не в повному обсязі. У середині 80-х років ХХ ст. проводились лише часткові зовнішні ремонтно-реставраційні роботи, внаслідок чого пам'ятка набула сучасного вигляду.

Враховуючи унікальність пам'ятки, яка входить до цілісного майнового комплексу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», здійснення моніторингу температурно-вологісного режиму набуло особливої актуальності. На державному рівні питаннями утримання стабільного мікроклімату в пам'ятках архітектури на науково обґрунтованій основі почали займатися лише наприкінці ХХ ст. Це було зумовлено необхідністю збереження автентичності пам'яток під час ремонтно-реставраційних робіт. Вивчалися питання нормалізації вологісного стану архітектурно-конструктивних елементів пам'яток, було розроблено методикку оцінки температурно-вологісного стану конструкцій. Дослідження проводились у двох напрямках: з одного боку вивчалися зміни температури та вологості, з іншого – методи та засоби їхньої стабілізації. Перші нормативи температурно-вологісного режиму було опубліковано у 1931 р. у Санкт-Петербурзі. Цим питанням присвячені також роботи М. В. Фармаковського, Ю. А. Алмазова, Є. В. Кудрявцева та А. Н. Лужецької [7, с. 1-25].

Упродовж 40–60-х рр. ХХ ст. було зроблено перші спроби наукового обґрунтування температурно-вологісного режиму, з'ясовано важливість підтримання відповідної вологості та температури, недопущення великих коливань цих значень, оскільки останні значно прискорюють руйнівні процеси [8, с. 1-51].

У подальшому (80–90-ті рр. ХХ ст.) дослідження були спрямовані на утримання стабільного мікроклімату в пам'ятках архітектури, а не в класичних музеях. Розроблено нову інструкцію з обліку та зберігання музейних цінностей, в якій особливу увагу звернено на дотримання температурно-вологісного режиму в приміщеннях музеїв та пам'ятках архітектури [9, с. 1-151].

У 1987 р. вийшли друком методичні рекомендації «Средства создания оптимального микроклимата в музейных зданиях и зданиях-памятниках архитектуры». Ці рекомендації й до сьогодні є найбільш вдалим методичним виданням з питань нормалізації мікроклімату в пам'ятках архітектури. На сучасному етапі питаннями моніторингу температурно-вологісного режиму пам'яток архітектури займаються досвідчені фахівці І. Я. Марченко, О. І. Комаренко, І. Г. Лушпійенко, В. Б. Довгальок та П. С. Лисак [10, с. 148-154].

Потреби музейної практики актуалізували створення в 2001 р. у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України спеціального підрозділу – єдиного існуючого на сьогодні наукового відділу кліматології, який займається питаннями комплексного вивчення умов зберігання й експонування художніх цінностей. Відділ співпрацює з Київським університетом будівництва та архітектури та науково-виробничим комплексом «Клімат».

Оскільки Іллінська брама – пам'ятка архітектури національного значення, вона знаходиться під охороною держави та має охоронний № 819/8. Задля охорони та збереження споруди систематично здійснюється моніторинг температурно-вологісного режиму приміщень за допомогою цифрового термогігрометра Testo 605-N1. Щодня фіксується температура й вологість, а показники реєструються у спеціальному журналі. Здійснюється щоденна фіксація і погодних умов, аби мати можливість

проаналізувати вплив як зовнішніх, так і внутрішніх факторів стану температурно-вологісного режиму.

Щодо мікроклімату Іллінської брами, то споруда не опалюється, електричні мережі в ній відсутні. Вона використовується виключно для внутрішніх господарських потреб Троїцького монастиря, має природну вентиляцію крізь вентиляційний отвір у стелі, яка здійснюється за рахунок різниці гравітаційних сил внутрішнього та зовнішнього повітря. Повітрообмін здійснюється за рахунок провітрювання через відчинені двері та кватирки в теплий період року.

Задля регулювання мікроклімату неопалювальної споруди потрібно здійснити низку заходів, необхідних для його нормалізації природними засобами: своєчасно підготувати споруду до осінньо-зимового періоду (ущільнити вікна, двері тощо), проводити провітрювання приміщень згідно зі спеціально розробленою Національним архітектурно-історичним заповідником «Чернігів стародавній» інструкцією [11, арк. 1-2]. У разі недотримання визначених заходів у споруді спостерігається погіршення повітряних та кліматичних параметрів, збільшується залежність внутрішнього мікроклімату від зовнішніх факторів (швидкості осіннього «остигання» внутрішнього повітря та захисних конструкцій, зниження температури повітря у холодну пору року, уповільнення процесів прогрівання й просихання споруди у весняний перехідний період [12, с. 326-330, 539]. Аби запобігти конденсації вологи, у приміщеннях пам'ятки проводиться провітрювання у сухі дні, коли температура у споруді і надворі близька за своїми показниками. У спекотні дні провітрювання не рекомендується. Коливання температури під час провітрювання не перевищує 3–5°C [11, арк. 1-2].

Як показали спостереження за температурно-вологісним режимом 2020–2021 р., мікроклімат Іллінської брами має свої характерні особливості, які пов'язані, насамперед, з відсутністю мереж теплопостачання та загальним технічним станом пам'ятки. На сьогодні стан зовнішніх архітектурно-конструктивних елементів пам'ятки незадовільний. На фасадах спостерігається значне відшарування тиньку, аж до оголення цегляної кладки, мають місце поверхневі тріщини. Мощення з боку східного та західного фасадів відсутнє, прилегла територія поросла зеленими насадженнями, коренева система яких руйнує цегляну кладку. В нижній частині стін візуально спостерігається підвищена вологість цегляної кладки та біоураження. В середині приміщень пам'ятки на локальних ділянках спостерігається деструкція цегляної кладки, значне відшарування тиньку та тріщини.

Важливою умовою для збереження та довговічної експлуатації пам'ятки є вологісний стан кладки стін, а саме кладки стін «огороджувальних» конструкцій. За умови незадовільного вологісного стану кладки неможливо уникнути прогресуючого процесу розповсюдження таких негативних чинників, як висоли, мікологічного ураження штукатурного оздоблення та глибинної деструкції будівельних матеріалів [8, с. 35-41]. Оптимізація температурно-вологісного стану внутрішніх приміщень пам'ятки напряму залежить від стану «огороджувальних» конструкцій будівлі – вологісного стану кладки стін.

На сьогодні нижня частина стін будівлі по всьому периметру знаходиться у зволоженому стані. Аналізуючи характер розподілу вологи по висоті кладки можна дійти висновку, що основне джерело замокання – підсмоктування вологи з ґрунту по капілярному механізму [8, с. 9-12]. Така ситуація склалася внаслідок незадовільного водовідведення від стін споруди та затікання дощових і талих вод під фундамент Іллінської брами, які після сезонного промерзання ґрунту (під час значних морозів)

руйнують несучі конструктивні елементи та штукатурний шар нижньої частини стін пам'ятки, а також внаслідок відсутності гідроізоляції фундаментів споруди. Таким чином, усі ці чинники призводять до зниження теплозахисних та морозостійких властивостей «огороджувальних» конструкцій та впливають на мікроклімат споруди загалом.

Враховуючи всі вищезазначені чинники, моніторинг температурно-вологісного режиму Іллінської брами показав наступні результати. У зимовий період у споруді (з середини листопада – до початку грудня) встановлюється «негативна» температура мінус 1–2°C. Пік «негативної» температури припадає на кінець січня – початок лютого та складає мінус 3–6°C і має пряму залежність від погодних умов. Протягом зими відбувається «остигання» захисних конструкцій споруди. З кінця лютого – початку березня в споруді стає прохолодніше, ніж ззовні. Негативна температура тримається до кінця березня та становить 0–2°C. Як показали спостереження, в середньому період утримання «негативних» температур внутрішнього повітря в приміщеннях Іллінської брами складає 40–45% протягом року з незначними відхиленнями.

Зміна відносної вологості повітря в приміщеннях пам'ятки має пряму залежність від стану зовнішнього повітря: чим вища вологість ззовні, тим вища вона всередині споруди. В морозну погоду вологість знижується до 45% (норма 55–60%), у період потепління підіймається до 80%, тому всередині пам'ятки створюються умови для випадання конденсату (інею). Разом з промерзанням захисних конструкцій це явище негативно впливає на загальний технічний стан будівлі. На стінах споруди, як ззовні, так і всередині, спостерігаються поверхневі тріщини, відшарування тиньку та деструкція цегляної кладки.

У весняний перехідний період, коли починається прогрівання споруди, вологісний режим стає також несприятливим, переважає вологість 75–80%. У цей період тепле зовнішнє повітря з високою відносною вологістю і вмістом вологи, проникаючи всередину приміщень, внаслідок природної фільтрації, крізь погано підігнані віконні та дверні (арочні) прорізи, викликають приріст відносної вологості та вмісту вологи у внутрішньому повітрі. Тому з початку березня у споруді знову складаються умови для випадання конденсату. Нормалізувати мікроклімат можливо тільки за допомогою провітрювання, але враховуючи функціональне використання споруди як складського приміщення, воно здійснюється не регулярно, переважно стихійно через відчинені двері. В квітні-травні внутрішнє повітря повільно прогрівається, що зумовлено погодними умовами.

У теплий період року, в липні-серпні, коли підвищуються температурні показники зовнішнього повітря спостерігається загальна тенденція зниження відносної вологості всередині споруди до 50–55%, при цьому температура повітря тримається в межах +25+28°C. За результатами досліджень, враховуючи аномальні температурні показники влітку, найбільш сприятливий температурно-вологісний режим у приміщеннях пам'ятки спостерігався у липні–вересні. З кінця вересня до початку жовтня зниження температури внутрішнього повітря супроводжується поступовим підвищенням відносної вологості.

Отже, проведений моніторинг дозволяє зробити висновки, що загалом температурно-вологісний режим пам'ятки архітектури національного значення «Іллінська брама» більш-менш сприятливий тільки протягом липня-вересня. Основною причиною, що дестабілізує мікроклімат споруди, є незадовільний технічний стан пам'ятки та відсутність інженерного захисту прилеглої території. Також на мікроклімат споруди значно впливають метеорологічні умови, чому сприяє

незадовільний стан «огороджувальних» конструкцій. За результатами моніторингу, розроблено відповідні заходи, а саме проведення комплексу ремонтно-реставраційних робіт та робіт з інженерного захисту прилеглої території, що надасть можливість нормалізувати температурно-вологісний режим пам'ятки.

Джерела та література

1. Говденко М. М., Маркиз В. И. Памятник архитектуры XVII в. Типография Троицко-Ильинского монастыря в г. Чернигове. Т. 1. Киев, 1981. Предварительные работы // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Арк. 11-14.
2. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Кн. 2. С. 10-11.
3. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. 1069–1911. Чернигов, 1911. С. 20.
4. Говденко М. М. Памятник архитектуры XVII в. Типография Троицко-Ильинского монастыря в г. Чернигове. Киев, 1983. Заключение по инженерному обследованию // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Арк. 2.
5. Троицкий монастырь. Чернігів, 2013 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № 21516. Арк. 4, 19.
6. Говденко М. М. Памятник архитектуры XVII–XVIII ст. Типография – Ильинские ворота Троицко-Ильинского монастыря в г. Чернигове. Киев, 1982. Т. V. Проект реставрации // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-1997/15. 25 арк.
7. Арнольд-Алябьев В. И. Краткое руководство по наблюдению за физическим состоянием воздуха в музеях и библиотеках. *Материалы по археологической технологии*. Москва, 1931. Вып. 13. С. 1-25.
8. Кроллау Е. К. Температурно-влажностный режим музейных зданий. Москва, [ГБЛ], 1977. 51 с.
9. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. Москва, 1984. 151 с.
10. Комаренко О. І. Моніторинг температурно-вологісного режиму приміщень деяких музеїв м. Києва. *Наукові доповіді IX Міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 27–31 травня 2013 р.). Київ, 2013. С. 148-154.
11. Внутрішньомузейна інструкція по провітрюванню приміщень в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» [Рукопис]. [Чернігів], 2014 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. [3] арк.
12. Вайдахер Ф. Загальна музеологія : посібник [пер. з нім. В. Лозинський та ін.]. Львів: Літопис, 2005. С. 326-330, 539.

Natalia MYKHEIENKO
(Chernihiv)

The Monitoring of Temperature and Humidity Conditions of St Elias Gate the Holy Trinity Monastery of St Elias in Chernihiv

This article deals with the monitoring of temperature and humidity conditions in St Elias Gate in Chernihiv, which is performed in order to preserve the monument. The article also describes a set of measures designed to control the microclimate of the building.

Key words: *St Elias Gate, air temperature, air humidity and monitoring.*

ПЕТРОГЛІФІЧНИЙ КОМПЛЕКС «КАМ'ЯНА МОГИЛА»: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОВТОРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті проведено аналіз сучасного стану пам'ятки первісного мистецтва Кам'яна Могила, зроблено огляд факторів, що впливають на її збереженість, та визначені перспективні напрямки подальших досліджень.

Ключові слова: *наскельне мистецтво, Кам'яна Могила, руйнівні фактори, цифрові технології.*

Серед численних пам'яток наскельного мистецтва на теренах Євразії особливе місце займає петрогліфічний комплекс Кам'яна Могила, розташований в Мелітопольському районі Запорізької області, поблизу смт. Мирне (Рис. 1). Пам'ятка являє собою високий (до 12 м) пісковиковий пагорб, у гротах і печерах якого сконцентроване доісторичне наскельне мистецтво, датування якого охоплює проміжок часу від пізнього палеоліту до середньовіччя.

За даними геології, пагорб складений з глиб пісковіку так званого сарматського ярусу третинного періоду. Це єдиний в межах азовсько-чорноморської западини останець сарматських покладів з виходами пісковиків, що залишився серед заплави р. Молочної в процесі вироблення її долини [17, с. 5]. Імовірно, спочатку ці плити були пісковиковим монолітом, який з часом під дією води та вітру розколовся, а його уламки сповзли по піску і утворили своєрідний кам'яний пагорб із гротами та печерами, які виявилися дуже зручними для проведення культових обрядів. Про це свідчить і велика кількість виявлених у гротах різночасових наскельних зображень (Рис. 2, 3, 4), і відсутність у них будь-яких слідів культурного шару [7, с. 78].

Рис 1. Загальний вигляд пагорбу Кам'яної Могили

Комплекс петрогліфів, виявлених на пам'ятці, перевищує тисячу і відзначається різноманітністю образів і стилів їх виконання, адже фактично кожна історична спільність, яка мешкала у Північному Причорномор'ї, мала свою власну ідеологію та мистецьку традицію [12, с. 226].

На сьогоднішній день пагорб Кам'яна Могила має округлу форму і займає площу близько 1,6 га (Рис. 5). Гроти являють собою в основному невеликі (до 5–8 м), невисокі (1,2–1,5 м) скельні розколини з плоскими (або близькими до них) стельовими плитами, значна частина яких заповнена піском (законсервована) для забезпечення збереження давніх петрогліфів.

Рис. 2. Кінські плити. Плита №26

інженерні мережі та обладнання [1, с. 1].

Пагорб Кам'яна Могила утворився внаслідок ерозійних процесів, які продовжуються і сьогодні, адже пісковик є досить нетривким матеріалом. Великі плити повільно сповзають до землі в міру вивітрювання шарів пористого пісковика, що загрожує збереженню гротів і печер із унікальними зразками прадавньої культури. Особливо прискорюється руйнування неоднорідної шаруватої субстанції каменю (в умовах зволоження і промерзання) від проникнення атмосферних опадів у середину пагорба [16, с. 6]. Для запобігання розвитку руйнівних процесів на пам'ятці у 2012 році була розроблена «Програма комплексного обстеження і консервації пам'ятки культурної спадщини Кам'яна Могила, яка складалася з трьох етапів:

Етап I. Науково-технологічне обстеження та розробка технології консервації поверхні каменю в комплексі пагорба Кам'яна Могила.

Етап II. Розчищення р. Молочної та її староріччя Секіз, біологічне кріплення берегів р. Молочної.

Етап III. Інженерний захист для закріплення окремих об'єктів Кам'яної Могили.

На жаль, через відсутність повноцінного фінансування вдалось частково реалізувати тільки перший етап, результатом якого було проведення детального науково-технологічного обстеження стану пагорбу Кам'яна Могила і прилеглої до нього території, вивчення властивості субстрату пісковика, отримання геохімічних і фізичних параметрів порід, а також визначення основних факторів, що загрожують збереженню петрогліфів. На основі цих даних було проведено підбір консерваційних матеріалів для захисту поверхні каменю від руйнування, закладені експериментальні ділянки, які були оброблені укріплюючими, біоцидними та водовідштовхуючими засобами. Розроблено шість технологічних схем для укріплення

За топографічними умовами Кам'яна Могила складається з двох частин:

- Центральна – представлена пагорбом овальної форми з майже пласкою вершиною, рослинність відсутня.

- Підошва – складається з окремо розташованих плит, які розміщені в підніжжі пагорба, рослинність представлена чагарниками.

На пам'ятці немає сучасних будівель, споруд, малих архітектурних форм та елементів. На території об'єкта відсутні

Рис.3. Рисунки тварин у печері «Чаклуна». XXII–XVI тис. до н.е.

і консервації різних варіантів поверхні пісковика в залежності від його стану та виду руйнувань.

Вивчення системи тріщин пісковикових плит, динамічного впливу на них водних потоків і ґрунтових вод, вивітрювання і дії біологічних чинників на поверхні з петрогліфами дозволило визначити механізм природного руйнування субстрату, посиленого негативними наслідками діяльності людини. Ці дослідження стали основою для вироблення подальшої стратегії консервації пам'ятки.

Аналіз щорічних обстежень технічного стану пам'ятки показав, що діяльність природних та антропогенних факторів поступово веде до зміни зовнішнього виду пам'ятки та загрожує його цілісності та збереженості.

У результаті ерозійних процесів (діяльність атмосферних опадів, фізичне вивітрювання та еолові процеси) в деяких пунктах на схилах пагорба відбувається просідання ґрунту, а також вимивання та видування піску з-під пісковикових брил. Все це призводить до розтріскування пісковикових блоків, виникнення розщелин між плитами, зміщення деяких плит, що лежать на схилах пагорба, а в деяких випадках призводить до виникнення аварійних ситуацій. Упродовж останніх п'яти років ці процеси стали більш інтенсивними, в результаті чого з'явилося декілька аварійних ділянок.

Руйнівну дію кліматичних факторів підсилює розвиток біообростань. В багатьох обстежених гротах та печерах зафіксовано високий рівень вологи, внаслідок чого відбувається біообростання грибками, мохами та лишайниками. В процесі життєдіяльності ці рослини виділяють хімічно агресивні речовини, в тому числі органічні кислоти, які вступають у взаємодію з компонентами каменю, переводячи їх у розчинну форму.

*Рис. 4. Зображення з грота «Бика».
Кінець IV – поч. III тис. до н.е.*

Таким чином, відбувається біохімічна корозія, яка сприяє деструкції кам'яної породи. Слід зазначити, що поверхні дослідних ділянок, які були закладені в 2012 році під час підбору методики консервації поверхні каменю, на сьогодні залишаються сухими, щільними, рецидиви біообростань відсутні.

Що стосується антропогенних факторів, то їх вплив на сьогодні є мінімальним. Якщо в минулому пагорб страждав від місцевих жителів (неконтрольоване відвідування, виїмка піску, нанесення графіті), то після утворення заповідника така діяльність була припинена. Територія заповідника має огорожу і цілодобову охорону, що унеможливорює неконтрольоване її відвідування. Однак туристи мають можливість відвідувати Кам'яну Могилу не тільки у складі екскурсійних груп, а і самотійно. На жаль, самотійне відвідування пам'ятки подекуди призводить до актів побутового вандалізму (виконання сучасних графіті, засмічування гротів та навісів тощо).

Антропогенне втручання в структуру самого пагорбу сьогодні відбувається лише під час здійснення археологічних розкопок і торкається, в першу чергу, цілісності археологічного культурного шару. З іншого боку, в умовах Кам'яної Могили

нанесення зображень відбувалося переважно на стелях гротів-навісів, які були зруйновані ще в давнину і частково занесені піском. Завдяки цьому факту зображення збереглися до нашого часу з мінімальними втратами, але також це визначило специфіку методу дослідження малюнків: шляхом підкопування під поверхню плит. Заходи з консервації, до яких вдавалися у попередні роки дослідження пам'ятки, передбачали, що після завершення розчистки та фіксації виявлених зображень підкопи знов засипалися піском. Вочевидь це могло сприяти прискоренню розповзання пісковикових плит.

Впродовж близько 100 років вивчення Кам'яної Могили було здійснено вибіркові розкопки більшої частини гротів пам'ятки, виявлено 68 місцезнаходжень з петрогліфами, досліджено залишки стоянок, поселень та могильників в околицях пагорбу. У результаті цих досліджень окреслились основні методологічні принципи стратиграфічного і стилістико-типологічного аналізу, пов'язаного зі співвіднесенням в часі петрогліфів Кам'яної Могили і матеріальної культури поселень і поховальних комплексів, розташованих навколо пагорба, що дозволило вирішити питання хронології, інтерпретації, етнографічної приналежності багатьох зображень [13, с. 9].

Рис. 5. Вигляд Кам'яної Могили (аерофотознімок)

Кам'яній Могилі присвячений значний науковий матеріал [2-11; 13-15; 17-22], серед якого монографії М. Я. Рудинського (1961), В. М. Даниленка (1986), Б. Д. Михайлова (1992, 1999). Введення в науковий обіг цілої серії наскельних зображень Кам'яної Могили важко переоцінити, хоча деякі малюнки, їх інтерпретація та особливо хронологічна атрибуція досі залишаються предметом гострих дискусій. Часто як джерельна база продовжують використовуватися матеріали перших публікацій, тоді як методи документування, копіювання та наступного аналізу пам'яток наскельного мистецтва за минулі десятиліття перейшли на якісно новий рівень.

Сьогодні представлення зображень Кам'яної Могили у вигляді чорно-білих прорисовок – іноді досить узагальнених, іноді занадто зменшених, дуже часто без композиційного контексту – не дозволяє виявити необхідні для дослідження деталі (послідовність перекривання, відмінності або схожість в техніці, іконографічні та

стилістичні особливості, композиційні зв'язки і т. д.). В деяких публікаціях подані неточні копії рисунків, часом видані в дзеркальному відображенні чи з відсутністю фрагментів, а інколи цілих груп зображень. Також лишається невідомою загальна топографія та стратиграфія культурного шару в межах пагорбу, здебільшого розвідково вивчені археологічні об'єкти найближчого оточення Кам'яної Могили. Тому необхідні нові дані: як накопичення фактичного матеріалу, так і його дослідження.

Сучасні можливості документування та представлення наскельного мистецтва, а також міждисциплінарний підхід до його аналізу, відкривають, на наш погляд, нові перспективи для вивчення і атрибуції зображень Кам'яної Могили.

Основні завдання польових і камеральних досліджень на даному етапі представляються нам наступним чином: виявлення нових раніше невідомих місцезнаходжень петрогліфів на скельних плитах, які можуть бути розташовані в підніжжі пагорбу і нині перекриті намулами; здійснення повторної розчистки гротів та плит із петрогліфами для уточнення опублікованих копій (для збережених об'єктів) та залучення архівних даних (для втрачених); реконструкція втрачених, але відомих по музейним колекціям і архівним матеріалам зображень; створення повної бази даних по всіх місцезнаходженнях (фотографії, графічні відтворення та ін. види документації); систематизація і класифікація матеріалу, порівняльний стилістичний аналіз; дослідження технологічних особливостей нанесення зображень; проведення археологічних розкопок поселень та стоянок навколо скельного пагорбу тощо.

Поповнення і верифікацію джерельної бази необхідно проводити за двома основними напрямками: збір, оцифрування та систематизація матеріалів музейних колекцій і фотоархівів із метою реконструкції втрачених зображень; польові дослідження (виявлення нових зображень, повторна розчистка місцезнаходжень з петрогліфами, археологічні розкопки поселень та стоянок) і документування із застосуванням спеціальної фототехніки, що дозволяє отримувати зображення з високим розширенням для подальшої камеральної обробки.

Основними музейно-архівними джерелами для вивчення та реконструкції зображень Кам'яної Могили є матеріали із фондів інституту археології НАН України та Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила», а саме: польові звіти про розкопки гротів та поселень в околицях Кам'яної Могили, зарисовки, негативи, фотографії, матриці зображень, які були зроблені археологами за останні 90 років. Крім оцифрування та систематизації архівних матеріалів необхідно провести повторну розчистку та документування раніше виявлених петрогліфів за допомогою сучасних цифрових технологій (фотограмметрія та 3-D сканування), що дозволить істотно підвищити ступінь деталізації і точності їх графічних відтворень. Оцифровка колекцій петрогліфів та археологічного матеріалу стануть основою для створення електронної бази даних всіх петрогліфів та знахідок із гротів та поселень, яка дозволить скласти типологію матеріалів та послужить підставою для культурного та хронологічного визначення петрогліфів Кам'яної Могили.

Вивчення технологічних особливостей – один із найважливіших напрямків у дослідженні зображень Кам'яної Могили. Зрозуміло, в першу чергу, нас цікавить питання, чи виконані вони тільки кам'яними інструментами, або ж є сліди використання металевих. Звичайно, повністю проблему датування це не вирішить, оскільки кам'яні інструменти цілком могли використовуватися для вибивання зображень на скелях і в епоху палеометалу, а в разі виявлення одиничних слідів металевих знарядь не можна виключати можливість відновлювання з їх допомогою

зображень кам'яного віку в більш пізні епохи. Проте, вивчення слідів інструментів абсолютно необхідно для повноцінного вивчення наскельного мистецтва ранніх етапів, але воно повинно бути систематичним і спиратися на дуже представницькі серії зразків, причому з різних місцезнаходжень.

Треба відзначити, що можливості дослідження технологічних особливостей нанесення зображень пов'язані не тільки з визначенням матеріалу знаряддя. Вони можуть допомогти, наприклад, порівняти, чи однакові або принципово різні технічні прийоми використовувалися для створення зображень, які перекривають один одного, або стилістично подібних зображень з різних місцезнаходжень, або зображень, нанесених на одну площину і які здаються нам єдиною композицією тощо.

Виявлення і активне вивчення древніх поселень, розташованих поблизу Кам'яної Могили, зіставлення з мистецтвом малих форм (скульптурки з каменю, кістки) і орнаментальними фігурами на глиняних посудинах, систематизація та образотворчий аналіз самого петрогліфічного матеріалу під таким кутом зору, спеціальні палеографічні дослідження – все це дає опорні точки для розробки хронології. Але основний шлях – виявлення більш надійного і чіткого зв'язку малюнків із оточуючими поселеннями. Саме стоянки дають зразки для радіокарбонного аналізу C-14, які допомагають встановити і абсолютний вік наскельних малюнків. Іншими словами, вивчення та аналіз крем'яної індустрії з гротів Кам'яної Могили і поселень поблизу неї дозволить зв'язати культурний шар із гротів із культурними шарами поселень і може допомогти в хронологічній і культурній атрибуції петрогліфів.

Для розуміння пам'ятки і правильної її інтерпретації важливо також установити етапи руйнування вершини Кам'яної Могили та її навісів. Однак для цього на сьогоднішній день не має достатніх даних. В зв'язку з цим необхідно провести спеціальні палеогеографічні та геологічні дослідження, результати яких можуть бути цілком успішно застосовані для підтвердження або заперечення того чи іншого датування наскельних зображень, отриманого археологічними методами, особливо коли мова йде про тисячоліття. Цілком ймовірно, що з часом з'являться і інші можливості.

Отже, вирішення комплексу проблем, які існують на пам'ятці, потребують розробки комплексної програми археологічних досліджень (здебільшого, з повторної розчистки), реалізації існуючої Програми комплексного обстеження і консервації пам'ятки культурної спадщини «Кам'яна Могила», а також впровадження відповідної системи моніторингу стану об'єкта.

Джерела та література

1. Акт 1 технічного обстеження сучасного стану пам'ятки археології «Культовий комплекс Кам'яна Могила №080011-Н» від 26 квітня 2021 р. // Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила». 6 арк.
2. Бадер О. Н. Древнейшие изображения на потолках гротов в Северном Приазовье. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва-Ленинград, 1941. № 1. С. 127-139.
3. Бадер О. М. Петрогліфи Кам'яної Могили. *Палеоліт і неоліт України*. Київ, 1947. С. 297-313.
4. Бадер О. Н. Очерк работ Азово-Черноморской экспедиции. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва-Ленинград, 1950. Вып. XXXI. С. 174-180.

5. Бадер О. Н. Об изображении мамонта с Каменной Могилой. *Кавказ и Восточная Европа в древности: посвящ. памяти Е. И. Крупнова* / отв. ред.: Р. М. Мунчаев, В. И. Марковин. Москва: Наука, 1973. С. 26-32.
6. Гладилін В. М. До питання про вік наскельних рисунків Кам'яної Могили. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 1964. Т. XVI. С. 82-88.
7. Даниленко В. М. Про наскельні зображення Кам'яної Могили. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 1950. Т. IV. С. 78-90.
8. Даниленко В. М. Приазовська експедиція 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1952. Т. IV. С.67-69.
9. Даниленко В. Н. Неолит України. Київ: Наук. думка, 1969. 258 с.
10. Даниленко В. М. Кам'яна Могила. Київ: Наук. думка, 1986. 151 с.
11. Земляков Б. Ф. Об изображении мамонта из «мамонтового грота» Каменной Могилы на Мелитопольщине. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва-Ленинград, 1939. Вып. 2. С. 33-36.
12. Історико-культурні заповідники: Номінаційне досьє об'єктів культурної спадщини, що запропоновані Україною для занесення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО / [за ред. Т. Бобровського; відп. за вип. А. І. Звіряка]. Київ: Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, 2014. 280 с.
13. Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам'яної Могили. Семантика. Хронологія. Інтерпретація. Київ: МАУП, 2005. 296 с.
14. Михайлов Б. Д. Кам'яна Могила – підземний «Ермітаж» Приазов'я. 3-є вид. Київ: Такі справи, 2007. 160 с., іл.
15. Михайлов Б. Д. Кам'яна Могила і її околиці: зб. наук. статей / Б. Д. Михайлов. Запоріжжя: Дике Поле, 2008. 253 с.
16. Програма комплексного обстеження і консервації пам'ятки культурної спадщини Кам'яна Могила. Т. 2, книга 1. Науково-технологічне обстеження та розробка технології консервації поверхні каменю в комплексі пагорба. Київ: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2012. 53 с.
17. Рудинський М. Я. Кам'яна Могила. Київ: АН УРСР, 1961. 141 с.
18. Рудинский М. Я. Каменная Могила. *Краткие сообщения Института археологи АН УССР*. Киев, 1952. Вып. 1. С. 21–31.
19. Рудинский М. Я. Каменная Могила. *Краткие сообщения Института археологи АН УССР*. Киев, 1953. Вып. 2. С. 69–71.
20. Рудинский М. Я. К вопросу о наскальных изображениях Каменной Могилы. *Краткие сообщения Института археологи АН УССР*. Киев, 1955. Вып. 5. С. 64–70.
21. Рудинский М. Я. Петроглифичный комплекс Каменной Могилы. *Краткие сообщения Института археологи АН УССР*. Киев, 1957. Вып. 7. С. 29–31.
22. Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. Москва: Наука, 1969. 254 с.

Olga PENYOVA
(Zaporizhzhia)

Petroglyphic complex "Stone Tomb": current state and prospects of re-examination

The article analyzes the current state of the monument of primitive art «Stone Tomb», reviews the factors influencing its preservation and identifies promising areas for further research.

Keywords: rock art, Stone Tomb, destructive factors, digital technologies.

МОНУМЕНТ НА ОЗНАМЕНУВАННЯ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО – ПАМ'ЯТКА МОНУМЕНТАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»

На підставі історичних джерел та архівних документів досліджено пам'ятку монументального мистецтва «Монумент на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького», що входить до «Переліку об'єктів культурної спадщини» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Пам'ятник вважається візитівкою першої гетьманської столиці Української козацької держави Війська Запорізького.

Ключові слова: Чигирин, Б. Хмельницький, пам'ятка монументального мистецтва, пам'ятки культурної спадщини, УКД Війська Запорізького, НІКЗ «Чигирин».

Чигиринщина на своїх теренах має 493 пам'ятки культурної спадщини [1, с. 10]. Три з них присвячені засновникові Української козацької держави – Війська Запорізького – Б. Хмельницькому, серед яких чільне місце належить «Монументові на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» – пам'ятці монументального мистецтва, що знаходиться на території комплексної пам'ятки ландшафту, історії й архітектури національного значення – «Замкова гора» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (далі – НІКЗ «Чигирин») (постанова КМУ від 10.10.2012 р. № 929).

Замкова гора вперше була зображена на «Справжньому і точному іхнографічному плані міста і замку Чигирин на Україні...» у серпні 1677 р., який зберігається в дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції у Парижі та на малюнку з Літопису Самійла Величка, що висвітлює події 1677 р., а також на плані Чигиринської фортеці у «Щоденнику 1677–1678» П. Гордона 1678 р. [2, с. 63].

Аналізуючи ці документи, приходимо до висновку, що у другій половині XVII ст. на місці сучасного пам'ятника Б. Хмельницькому знаходилися «мури заламаної мисової частини з гарматними отворами» [3, с. 36] Чигиринського замку. У 1781 р. від них залишилася лише велика кам'яна брила, яку зобразив Йоган Генріх (Жан-Андрі) Мюнц на малюнку «Гора. Чигирин» (перо, акварель, 199×312 мм). На думку художника, архітектора, військового інженера Йогана Генріха Мюнца «Ця велика вертикально стояча кам'яна плита опинилася у цьому положенні на вершині гори, викинута вибухом складу пороху, при влучанні бомби. Зліва видно, ще сліди турецьких окопів, насипаних з метою здобуття вершини. Укріплення дуже нерегулярні». Майже через два століття Т. Г. Шевченко написав акварель «Чигирин з Суботівського шляху» (1845), де на дальньому плані – Замкова гора. Мисову частину зруйнованої фортеці увінчує хрест, який добре видно і на малюнку К. Пржичиховського (1865). Наприкінці квітня 1858 р. хрест був «окований

жестю» [4, с. 101], на ньому не було «...и имени Хмельницкого» [4, с. 101]. «...заблистал передо мной крест, поставленный на Чигиринской горе; еще две версты и я в Чигирине...», – так згадує поїздку до Чигирин історик, письменник, етнограф Митрофан Александрович. З його історико-красознавчої розвідки «Из Канева в Чигирин и обратно» дізнаємося, що хрест був встановлений «уездным Землемером» [4, с. 101] на честь гетьмана Української козацької держави (далі – УКД) Війська Запорізького Б. Хмельницького. Факт встановлення хреста на «польській горі» в Чигирині польський історик та письменник Ф. Равіта-Гавронський в додатку до «Газети Львівської» (№ 29 за 1901 р.) коментує так: «...стояв колись хрест камінний в пам'ять, що з цього місця син Хмельницького стріляв до Суботова, до батька, і збив хрест на суботівській церкві камінній» [5, с. 166]. Найімовірніше, хрест витесали з кам'яної плити, зображеної на малюнку Мюнца, робітники чигиринської каменоломні, яку на Замковій горі майже століття орендувала родина єврея Нахмана Ейзика.

На зламі ХІХ–ХХ ст. на місці кам'яного хреста була «складена з колод» [5, с. 198] «башта пожежна – каланча» [6, с. 60], що нагадувала давні вежі козацькі. Була це, можливо, єдина згадка про козаків, гетьманство і козащину» [5, с. 198]. Відомий історик Д. Дорошенко, який в 1913 р. побував у Чигирині, згадує у «Подорожніх враженнях і замітках «По рідному краю»: «А на горі, на краєчку, що гострим кінцем навис над Чигирином, стоїть деревляна пожежна будка-башта невеличка» [4, с. 101]. Архівні джерела, датовані 1923 р., інформують: «На північно-західному боці гори стоїть каланча, побудована заходами чигиринського гор[оцького] голови українця Підгородецького, на якій мається дата заснування міста в 1512 році відомим лицарем Байдою» [6, с. 60]. Згадану тут каланчу також добре видно на 8-ми листівках власника «Издание фотографии, книжного и писчебумажного магазина М. Сквирского, Софиевская ул. 28» [7, с. 11], які датуються початком ХХ ст.

Упродовж століть Замкова гора була місцем проведення урочистостей. Цей факт підтверджують дві листівки М. Сквирського та А. Кагана «Юрьевский парад на горе» (кінець ХІХ – початок ХХ ст.), а також «Спогади й пам'ятки про козацькі часи в Чигирині [20 рр. ХХ ст.] Івана Лютого». Мандрівник І. Лютий пише «...Про гору дід Грицько Лопатченко (Грицик) розказує: «на горі обирали гетьмана. На горі ж щовесни на Юрія козаки святили свою зброю... На згадку останніх подій чигиринці ще недавно весною, 23 квітня справляли «Юрія». В цей день після урочистої служби в церквах все населення йшло хресним ходом з усіх 4 (церков) правили там молебінь, трапезували, а потім справляли гулянки. Стріляли з рушниць, а надвечір палили смолу в перерізах; обмотували колеса соломною, вмочали в смолу, запальовали й котили з гори в Тясмин. Молодь гуляла до пізньої ночі. Тільки після розрухів 1905 р. занепав цей звичай» [8, арк. 3-4].

У 20–30-х роках ХХ ст. черговий пожежник на каланчі не лише спостерігав за надзвичайними ситуаціями, що відбувалися у селищі Чигирин (1926–1954 рр.) і прилеглих до нього територіях, а й сповіщав жителів впродовж дня котра година. За допомогою церковного дзвона мешканцям повідомляли не лише про стихійні лиха чи пожежі, але в такий спосіб скликали й на урочистості, що традиційно відбувалися на Замковій горі.

Під час німецько-фашистської окупації (7.08.1941–12.12.1943 рр.) пожежна вежа не функціонувала. Вночі 12 грудня 1943 р. солдати 4-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту (під командуванням генерала-лейтенанта І. В. Галаніна) на

каланчі встановили червоний прапор. Його, як і камінь із написом «Чигиринь оснований в 1512 г. князем Дм. Вишневецким Байда», що знаходився на північній стіні каланчі, добре видно у документальному фільмі «У стародавньому Чигирині» (кінооператор Є. Єфімов, січень 1944 р.).

У 50–60-ті рр. ХХ ст. каланча була улюбленим місцем відпочинку молоді. В горобину ніч 1965 р. сильний вітер зніс дах пожежної вежі [9].

Постанова РМ УРСР від 25.08.1965 р. «Про організацію республіканського добровільного товариства охорони пам'ятників історії і культури» (УТОПК) відіграла значну роль у відродженні пам'яток культурної спадщини Чигиринщини. Виконком районної ради на виконання цієї постанови ухвалив рішення №134 від 18.03.1966 р., згідно з яким було створено комісію «По виявленню та взяттю на облік пам'ятників історії та археології на території району», котру очолив керівник райвідділу культури В. П. Заїченко [10, с. 123].

У час, коли в СРСР готувалися до святкування 50-річчя встановлення радянської влади, у Чигирині також виконувались роботи з благоустрою: будівництво і ремонт шляхів, тротуарів, озеленення Замкової гори. На Чигиринщині, відповідно до постанов Ради Міністрів від 28.08.1965 р. і 28.03.1966 р. та рішення виконкому обласної ради депутатів трудящих № 66 від 12.10.1966 р. у листопаді 1966 р. було сформовано Районне товариство пам'ятників історії і культури. Товариство провело значну роботу зі створення матеріальної бази, здійснило ряд практичних заходів з відтворення об'єктів культурної спадщини краю. Завдяки його плідній роботі обласне керівництво ухвалило низку важливих рішень. Так, у 1966 р. виконком Черкаської облради затвердив постанову «Про заходи по впорядкуванню історичних місць, пов'язаних з життям і діяльністю Б. Хмельницького». Нею передбачалось встановлення пам'ятника Б. Хмельницькому, а також складання проекту благоустрою Богданової гори у Чигирині. Керуючись постановою, Обласна організація УТОПК замовила у республіканських майстернях Держбуду УРСР скульптурну фігуру Б. Хмельницького [11, с. 124]. На кошти районної організації УТОПК було проведено роботи з благоустрою Богданової гори на суму 8732 крб.

За проектом, розробленим районним архітектором С. Гненним, основою постаменту пам'ятника слугував перший ярус пожежної вежі, з північного боку якого були викарбувані слова про засновника міста. Фундамент каланчі був такий міцний, що його зривали вибухівкою. Залишки будівельного матеріалу з каланчі використали для побудови постаменту, на якому встановили фігуру Б. Хмельницького. Фігуру гетьмана повернули лицем до архітектурного ландшафту міста. Гетьманська булава, що знаходилась «у правій руці вказувала на північний схід, у бік Росії, а в лівій – розгорнута грамота про возз'єднання цих двох держав» [12, с. 1]. Скульптура була виготовлена з нестійкого матеріалу (склобетону). Її висота – 8 м, а висота постаменту – 7 м [12, с. 1]. Монументальну дошку з написом вмонтували в східну стіну постаменту. Автори пам'ятника – народні художники УРСР М. Вронський та О. Олійник. 4 серпня 1967 р. бюро райкому партії та виконком районної Ради депутатів трудящих, постановили: «1. Провести урочисте відкриття скульптурної фігури Б. Хмельницького на території колишньої резиденції в Чигирині... 2. Затвердити план підготовки до проведення відкриття у місті Чигирині скульптурної фігури Б. Хмельницького. 3. Просити обком Компартії України дозволити відкриття у місті Чигирині скульптурної фігури Б. Хмельницького. Скульптори М. К. Вронський

та О. П. Олійник» [11, с. 124]. Роботи з благоустрою Богданової гори проводились швидкими темпами.

13.10.1967 р. на Богдановій горі відбулося урочисте відкриття пам'ятника гетьманові Б. Хмельницькому. Через два роки після його встановлення, під впливом природних факторів, скульптура була частково зруйнована і потребувала відновлення. 10.07.1969 р. обласна влада ухвалила постанову № 522, згідно з якою розпочалася необхідна робота. 18.07.1969 р. виконком районної Ради депутатів трудящих рішенням № 233 ухвалив: «1. Затвердити проектне завдання на благоустрій Богданової гори. 2. Зобов'язати комбінат комунальних підприємств негайно дати замовлення Черкаському відділу інституту «Укржилпромпроект» на виготовлення робочих креслень для благоустрою Богданової гори 1-черги» [10, с. 123]. Друга черга запланованого обсягу робіт з упорядкування історичних місць та пам'ятників старовини і культури розпочалася в червні 1970 р. Виконком райради депутатів трудящих ухвалив: «Просити обласне товариство по охороні пам'ятників історії та культури виділити для цієї мети 15000 крб. Контроль за якістю і кількістю виконаних робіт покласти на райархітектора тов. Гненного С. І., а за правильність витрачання коштів на зав. відділом культури тов. Заїченка В. П.» [10, с. 123].

Станом на 1971 р. проектно-кошторисна документація не була виготовлена, фінансування на будівництво пам'ятника не відкрито. Тільки наприкінці 1971 р. виконком районної Ради депутатів трудящих затвердив проектно-кошторисну документацію на суму 2658 крб. для проведення ремонтно-реставраційних робіт пам'ятника Б. Хмельницькому в місті Чигирині.

Черкаська обласна Рада депутатів трудящих дозволила обласній організації УТОПІК виділити кошти на проведення ремонтно-реставраційних робіт пам'ятки, а також зобов'язала начальника рембуддільниці Бабія Г. С. до 7.12.1971 р. установавати риштування для виконання реставраційних робіт на пам'ятнику Б. Хмельницькому. Роботи з демонтажу пам'ятника проводились робітниками рембуддільниці та Київських виробничих майстерень. Скульптуру було розрізано на горизонтальні частини та відвезено до міжобласних спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень столиці УРСР. Кошторисна вартість ремонтно-реставраційних робіт становила 3419 крб.

З листа, надісланого 9 березня 1972 р. начальником обласного управління культури Б. Біликом директору Київського живописно-скульптурного комбінату Т. Борковському, дізнаємося, що на Богдановій горі «...геологія не проводилась...» [13, с. 5] у зв'язку з тим «... что гора состоит из гранита...» [13, с. 5]. Проводили тільки «...топосъёмку территории около памятника Б. Хмельницкого в городе Чигирине» [13, с. 6].

15.07.1972 р. виконком районної Ради депутатів трудящих просив президію правління Черкаської обласної організації УТОПІК про виділення 2000 крб. для виготовлення проектно-кошторисної документації на реставрацію пам'ятника Б. Хмельницькому. І вже 25.08.1972 р. Чигиринський райвиконком прийняв рішення № 369, згідно з яким реконструкцію пам'ятника Б. Хмельницькому мали проводити у дві черги: «а) відлити фігуру пам'ятника в бронзі; б) встановити дві фігурні композиції: «національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр., возз'єднання України з Росією» [10, с. 123].

Фінансування робіт, пов'язаних із реконструкцією пам'ятника, було покладено на УТОПІК. Кошти президія товариства змогла виділити тільки у другій половині

1973 р., завдяки тому, що залучення індивідуальних і колективних членів до нього було виконано на 100 %. Роботи з реконструкції розпочалися після Постанови Ради Міністрів УРСР від 29.06.1973 р. № 3603/77, яка була ухвалена до 320-річчя Переяславської Ради. На першу чергу районне товариство охорони пам'ятників виділило понад 70 тис. крб. Відповідальність за проведення робіт з реконструкції пам'ятника та благоустрою Замкової гори в м. Чигирин була покладена на групу науковців та будівельників. Керував будівельними роботами київський архітектор В. Гнезділов та районний – Ф. Столяров. Згідно з рішенням виконкому міської Ради депутатів трудящих кожен робітник, службовець, учень повинен був відпрацювати чотири робочих дні задля благоустрою Замкової гори [14].

Роботи з монтажу пам'ятника та благоустрою запроєктованого майданчика наприкінці 1973 р. виконувалися дуже інтенсивно, у зв'язку з відзначенням у січні 1974 р. 320-річчя Переяславської Ради. Заплановане на 8 січня 1974 р. відкриття пам'ятника Б. Хмельницькому в Чигирині не відбулося, оскільки виділених коштів для завершення будівельних робіт I черги реконструкції не вистачило. Також кліматичні умови не відповідали стандартам будівельних технологічних процесів. Архітектор В. Гнезділов, за згодою районного та обласного керівництва, призупинив будівельні роботи до весни 1974 р. [15]. А вже 26.03.1974 р. виконком районної Ради депутатів трудящих виділив 24 тис. крб. на благоустрій площі довкола пам'ятника Б. Хмельницькому за рахунок надпланових прибутків районного бюджету. Пленум ЦК Компартії України в травні 1974 р. постановив: «Проводити і далі роботу по збереженню культурної спадщини, увічненню визначних революційних та інших історичних подій у житті нашого народу».

Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури у 70-х роках ХХ ст. відіграло значну роль в охороні, вивченні та популяризації пам'яток культурної спадщини. На першу чергу реставрації пам'ятника гетьманові (травень 1974 р.) організація витратила 79618 крб. – коштів, отриманих з індивідуальних та колективних членських внесків.

Робота на Замковій горі в цей час ще тривала. Бронзову фігуру гетьмана привезли у травні 1974 р. Понад тиждень вона знаходилася у дворі Чигиринського районного відділу внутрішніх справ [16].

І тільки 25.05.1974 року було піднято майже 7-метрову фігуру гетьмана на 30 м над Замковою горою. 11-тонну бронзову скульптуру було встановлено на 12-метровий гранітний постамент. Обласне та районне керівництво планувало у травні–червні 1974 р. урочисто відкрити пам'ятник. Однак, Рада Міністрів УРСР не дала дозволу на урочисті заходи з тієї причини, що заплановані роботи першої черги реконструкції не були закінчені до ювілейного свята – 320-річчя Переяславської Ради. Керівництво вирішило, що згідно із постановою обкому КП України і облвиконкому №522 від 18.07.1969 р. проводилась реконструкція пам'ятника Б. Хмельницького, а не встановлювався новий.

З пояснюючої записки «Технорабочего проекта реконструкции памятника Богдана Хмельницкого в г. Чигирине, Черкасской области» дізнаємося, що «размер статуи – 6,5 м, высота постамента – 12,6 м, высота скульптурных групп – 3,8–4,2 м. Общая высота памятника – 18,5 м. Фундамент и сердечник памятника железобетонные. Памятник устанавливается на месте существующего на Богдановой горе, главным фасадом ориентирован на город. Около памятника запроектирована площадка, к которой подходит основная аллея и лестница. Площадка благоустраивается.

Директор живописно-скульптурного комбіната – В. Борковский; Главный художник В. Гнездилов; Авторы: Народные художники УССР скульпторы – М. Вронський, А. Олейник; Главный конструктор – Викторов; Копировщик – Куценко. Нач. ск. Цеха – Костомаха» [13, с. 7, с. 9]. У 1972 р. Київське обласне відділення Художфонду УРСР розробило Генеральний план міста Чигирина. За основу було взято план Чигирина, виконаний райархітектором Ф. Столяровим. «Техноробочий проект реконструкції пам'ятника Богдана Хмельницького» дав змогу зробити розрахунки розмірів булави. Довжина булави (символу гетьманської влади) дорівнювала 1,50 м.

УТОПІК витратив на будівництво, пов'язане з реконструкцією монументальної споруди, 100 тис. крб. Вартість робіт з благоустрою Замкової гори становила майже 200 тис. крб. Пам'ятник Б. Хмельницькому було взято на державний облік, згідно з Постановою Черкаського обласного виконавчого комітету Ради депутатів трудящих № 554 від 28.07.1973 р. До Держаного реєстру він увійшов під охоронним зобов'язанням № 61 від 15.07.1972 р. 18.03.1975 р. паспорт «Пам'ятник Б. Хмельницькому» склали керівник відділу охорони Черкаського обласного краєзнавчого музею І. Я. Солдаткін та інспектор з охорони пам'яток Л. Д. Шемшур [17, с. 2].

Впродовж десятої п'ятирічки (1976–1980 рр.) президія районної організації УТОПІК планувала нарешті виконати роботи другої черги. Зокрема, у 1979 р., коли Україна відзначатиме 325-річчя Переяславської Ради, планували встановити фігурні композиції (присвячені національно-визвольній війні українського народу 1648–1654 рр., а також возз'єднанню України з Росією). У зв'язку з підготовкою до свята виконавчий комітет Чигиринської районної Ради народних депутатів 12.12.1978 р. постановив: «Провести ремонт та благоустрій видової площадки на Замковій горі» та «Побудувати другу чергу пам'ятника Б. Хмельницького в м. Чигирині» [11, с. 124]. Виконавцями було визначено: міську раду, комбінат комунальних підприємств, міжколгоспбуд, Київське об'єднання «Художник». Упродовж 1979 р. роботи другої черги реставрації пам'ятника не проводились.

У травні 1980 р., згідно з рішенням виконавчого комітету Чигиринського району від 22.04.1980 р. № 129 «Про створення комісії по визначенню охоронних зон навколо пам'ятників», були виконані роботи з визначення охоронної зони та виконання технічного огляду пам'ятника Б. Хмельницькому на Замковій горі.

До 60-річчя утворення СРСР, керуючись рішенням IV з'їзду УТОПІК, районне товариство активізувало свою роботу. Фінансування другої черги реставрації пам'ятника здійснювалось через обласний відділ культури. І вже у 1982 р. біля підніжжя постаменту пам'ятника Б. Хмельницькому були встановлені три бронзові скульптури – символи возз'єднання України з Росією. Відповідали за виконання робіт скульптор М. Вронський та архітектор В. Гнездилов. Підготовка і встановлення однієї з фігурних композицій тривала майже два тижні. У листопаді 1984 р. постали фігури двох козаків із скульптурної композиції «Національно-визвольна війна 1648–1654 рр.» [18, арк. 44].

У 1986 р. пам'ятник Б. Хмельницькому увійшов до анотованих списків тому «Зводу пам'ятників історії та культури Української РСР по Чигиринському району» [18, арк. 44]. Матеріали до видання готували наукові співробітники «Научно-исследовательского института теории, истории и перспективных проблем Советской архитектуры в г. Киеве (КиевНИИТИ)». Зокрема, молодший науковий співробітник В. В. Вечерський, архітектор С. В. Косенко, старший науковий співробітник В. А. Ленченко, молодший науковий співробітник Н. Г. Логвин.

Згідно з перспективним планом на XII п'ятирічку, УТОПК запланувало здійснити низку конкретних заходів зі спорудження, заміни та реставрації пам'ятників у Чигирині. Так, у квітні 1987 р. було придбано фігури композиції «Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.», а 27.04.1987 р. директор КиївНПТІ В. Дахно затвердив своїм підписом «Научные рекомендации к опорному плану г. Чигирин Черкасской области», згідно з якими були визначені охоронні зони та територія пам'ятника Б. Хмельницькому.

Семифігурну композицію «Національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 рр.» встановили влітку 1988 р. Аналізуючи композицію скульптурних фігур «Монумента на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» приходимо до висновку, що в XVII ст. Б. Хмельницький у військових обов'язках зумів з'єднати селянина з найвищими верствами населення. Тому його вважають творцем національного війська. Левиною часткою якого були мало вишколені повстанці, озброєні сокирами, ціпами, косами. З початку боротьби вони дезорганізували польське життя та поширили повстання по всій Україні. Щодо цього Б. Хмельницький казав: «Чернь – права рука наша» [19, с. 17]. Саме їх показали скульптори в семифігурній композиції «Монумента на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького», але перемагати польське військо в боях могли тільки запорожці, реєстрові козаки та добре озброєні добірні повстанські групи [19, с. 17]. Тобто, досвідчені і обізнані з війною вояки, зокрема вершники. В XVII ст. тільки козацька кіннота могла протистояти польським крилатим гусарам, а в «Монументі на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» козацтво представлене лише двома фігурами [17, с. 5]. В ті роки радянські скульптори не мали можливості популяризувати козацьчину. Важливу роль в цьому відіграла комуністична ідеологія, що панувала в республіках СРСР.

На північно-східному фасаді постаменту пам'ятника розмістили бронзовий картуш із написом: «Богдан Хмельницький. 1595–1657 рр.». На південно-західному – табличку з текстом: «Споруджено за рахунок місцевого бюджету, дольової участі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, комітетів Червоного Хреста РРФСР та УРСР» [17, с. 3].

У зв'язку з підготовкою до святкування 175-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка у грудні 1988 р. була завершена реконструкція майданчика біля пам'ятника Б. Хмельницькому. Обласна організація УТОПК, обласне управління культури та інші обласні й республіканські громадські та добровільні товариства на третю чергу пам'ятника виділили 7575 крб. Всього на 12 бронзових фігур композиції «Національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 рр., возз'єднання України з Росією» було використано близько 60 тис. крб.

07.03.1989 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи міста Чигирин, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником». Згідно з Генеральною схемою зон охорони, розробленою у 1991 р. Науково-дослідним інститутом історії архітектури та містобудування, Замкова гора увійшла до складу об'єктів заповідника. У 1994 р. згідно з розпорядженням представника Президента України в області щодо підготовки тому «Черкаська область. Звод пам'яток історії та культури України» (Рішення № 131 Кабінету Міністрів України від 14.03.1992 р.) [20, арк. 86] наукові співробітники закладу

надали текстові та ілюстративні матеріали, зокрема й стосовно пам'ятника Б. Хмельницькому на Замковій горі, районній редакційній колегії.

Згідно з наказом Міністра культури УРСР від 06.03.1990 р. № 74 державна приймальна комісія у складі 18 осіб підписала «Акт прийняття пам'ятника Богдану Хмельницькому в м. Чигирин Черкаської області». Комісію очолили: Єфременко Олег Макарович – заступник Міністра культури УРСР, Дубовий Олексій Мусійович – заступник голови виконкому Черкаської обласної Ради народних депутатів. Із «Акту прийняття пам'ятника Богдану Хмельницького» дізнаємося, що «Вартість спорудження пам'ятника за кошторисно-фінансовим розрахунком, експертиза якого проведена Держбудом УРСР, становить 535,5 тис. крб.» [1, арк. 35].

На початку 90-х рр. ХХ ст. бронзовий картуш пам'ятника гетьманові був пошкоджений і потребував заміни. Дирекція заповідника замовила його у Київських міжобласних спеціальних науково-реставраційних майстернях. Картуш встановили навесні 1995 р. напередодні ювілею – 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького.

У 2001 р. Державним комітетом України у справах містобудування і архітектури, Державним науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури та містобудування було розроблено науково-проектну документацію Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», згідно з якою територія монумента є частиною території пам'ятки Замкова гора. У 2002 р. затверджено Генеральний план розвитку заповідника. В експлікації II тому вміщено і пам'ятник Б. Хмельницькому. У 2002 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Комплексну програму паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 рр.». Наприкінці 2002 р. у переліку пам'яток НІКЗ «Чигирин» пам'ятник Б. Хмельницькому на Замковій горі був визначений як пам'ятка історії під назвою «Монумент на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького».

У листопаді 2005 р. були виготовлені паспорти на об'єкти культурної спадщини НІКЗ «Чигирин». Рішенням обласного виконавчого комітету від 19 березня 1976 р. під № 177 «Монумент на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» був узятий на державний облік та визначено категорію пам'ятки. Охоронними договорами від 15 грудня 1973 р. № 61 та 15 січня 2004 р. № 2 пам'ятці був наданий охоронний № 1574, а «Територія об'єкту є частиною території пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення Замкова гора» [17, с. 2]. В Паспорті об'єкта культурної спадщини «Монумент на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» дається опис: «Монумент увінчує гору, добре проглядається з далеких під'їздів до міста і значною мірою формує його ландшафт. Монумент складається з бронзової скульптури гетьмана в повний зріст, у шапці, з шаблею на поясі, поверх жупана накидка. Висота скульптури – 6,6 м. У високо піднятій правій руці Б. Хмельницький держить булаву – символ влади, у лівій – розгорнутий лист паперу. Постамент – восьмигранник по формі. В його основі прямокутник, виготовлений зі 120-ти гранітних блоків Старо-Бабанського кар'єру Черкаської обл., оброблений під бучарду і фінську оковку. Загальна висота монумента – 18,6 м. Автори проекту: О. Олійник, В. Гнезділов, М. Вронський. Робота по переводу фігури в бронзу виконала Київська міжобласна спеціальна науково-реставраційна виробнича майстерня Держбуду УРСР» [17, с. 1]. «Територія об'єкта: площа 120 м². Територія пам'ятного знаку є частина території пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення Замкова гора. В цілому об'єкт знаходиться

в задовільному технічному стані. Схили пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення Замкова гора потребують постійного укріплення» [17, с. 5].

Завдяки Державній програмі «Золота підкова Черкащини», затвердженій Кабінетом Міністрів України 15.05.2006 р., Чигирин отримав субвенцію на збереження історичної спадщини. В жовтні 2006 р. на майданчику біля «Монументу на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» розпочалися роботи з благоустрою. Кошторисна вартість робіт становила 180 тис. грн. [21, с. 20].

21.01.2009 р. Президент України В. Ющенко підписав Указ «Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних зі створенням Української козацької держави зі столицею в місті Чигирин». Реалізація плану святкових заходів передбачалася на жовтень 2009 року у місті Чигирині Черкаської обл., частина з них планувалася на Замковій горі.

Відповідно до Наказу Міністерства культури і туризму України від 18.02.2009 р. «Про затвердження меж і режимів використання зон охорони пам'яток та занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» (Додаток 3 до наказу МКТ України від 18.02.2009 р. № 100/09) «Монумент на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» увійшов до «Переліку об'єктів культурної спадщини НІКЗ «Чигирин» Черкаської обл., що заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення, як пам'ятка монументального мистецтва (рішення Черкаського обласного виконавчого комітету від 19.03.1976 р. № 177, охор. № 1574-ЧК).

У жовтні 2016 р. за ініціативи Генерального директора НІКЗ «Чигирин» Полтавця В. І. розпочалася робота по освітленню «Монумента на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького». За кошти міської ради були відновлені електричні комунікації 70-х рр. ХХ ст. та прокладені нові. Адміністрація НІКЗ «Чигирин» закупила прожектори, які в нічний час освітлюють гранітний постамент, фігурні композиції та бронзову скульптуру Б. Хмельницького. У 2019 р. на північно-західній частині «Монумента на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» встановили пам'ятну дошку, на якій зазначається, що цей пам'ятник вважається пам'яткою монументального мистецтва НІКЗ «Чигирин».

На сьогодні пам'ятник Б. Хмельницькому вважається візитівкою Чигирини і відіграє значну роль в архітектурному ландшафті першої гетьманської столиці УКД Війська Запорізького.

Джерела та література

1. Науковий архів відділу культури Чигиринської РДА. Арк. 510.
2. Патрік Гордон «Дневник» 1677–1678 рр. Москва, 2005. 234 с.
3. Бажанова Т. Малюнок Чигирини з Літопису Самійла Величка: Спроба історико-містобудівної інтерпретації. *Пам'ятки України: історія та культура*, 2002. № 2. С. 33-39.
4. Кукса Н., Діденко Я. Наддніпрянська минувшина XVIII–XX століття. Черкаси, 2018. 299 с.
5. Діденко Я. Чигирин в мандрівках історично-археологічних по Україні Ф. Равіти-Гавронського. *Чигиринщина: історія і сьогодення*. Черкаси, 2011. С. 163-177.
6. Кривенко С. Розриті могили. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2002. № 2. С. 58-63.

7. Інвентарна книга «Плакати і листівки» // Фонди НКЗ «Чигирин». 55 с.
8. Архівний відділ Чигиринської РДА. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 209. Арк. 560.
9. МПДА (Матеріали польових досліджень автора): Записано від Капшитар О. В., 1960 р. н., м. Чигирин.
10. Фонди НКЗ «Чигирин». ТЗ – 1293 / 123.
11. Фонди НКЗ «Чигирин». ТЗ – 1293 / 124.
12. Перша Державна історико-туристична програма «Золота підкова Черкащини». Черкаси, 2006. 48 с.
13. Борковський В., Гнездилов В., Вронский М., Олейник А. Технорабочий проект реконструкции памятника Богдана Хмельницкого в г. Чигирине, Черкасской области. Киев, 1972. Ч. I, 21 с. (Архів родини Столярових).
14. МПДА: Записано від Писаренко І., 1936 р. н., м. Чигирин.
15. МПДА: Записано від Столярова Ф., 1947 р. н., м. Чигирин.
16. МПДА: Записано від Чепурного І., 1937 р. н., с. Красносілля Чигиринського р-ну.
17. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Монумент на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького». ПП Ларо, Черкаси, 2005 // Архів НКЗ «Чигирин». С. 1-8.
18. АВ ЧРДА (Архівний відділ Чигиринської РДА). Ф. 2. Оп. 3. Спр. 209. Арк. 598.
19. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. Мюнхен, 1954. 184 с.
20. ЦНБ НАНУ. Інститут рукопису. Ф. Х. 11692. (Історико-географічна комісія АН УРСР. Лютий Іван. Спогади й пам'ятки про козацькі часи в Чигирині). (20-рр. XX ст.) F0. 8 арк.
21. Чигирин. *Молодь Черкащини*. 1967. № 123. С. 1.

Alla PEREPELITSA
(Chyhyryn)

Monument to Commemorate the Struggle of the Ukrainian People Under the Leadership of Bohdan Khmelnytskyi — the Sight of the Monumental art of National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn»

On the basis of the historical sources and archive documents the sight of the monumental art «Monument to commemorate the struggle of the Ukrainian people under the leadership of Bohdan Khmelnytskyi» has been researched. It belongs to “The enumeration of the objects of the cultural heritage” of NHCR «Chyhyryn». This monument is considered a visit card of the first hetman capital in the Ukrainian Cossack state of Zaporizhian army.

Key words: Chyhyryn, Bohdan Khmelnytskyi, a sight of the monumental art, the sights of the cultural heritage, Ukrainian Cossack State of Zaporizhian army (UCS), the NHCR «Chyhyryn».

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ НА ПРИКЛАДІ «ІСТОРИЧНОЇ МАЙСТЕРНІ МУЕЮ СКОРОПАДСЬКИХ»

Суспільно-політичні процеси, які нині відбуваються в Україні і навколо неї, надзвичайно актуалізували й загострили проблему формування та збереження нашої національної ідентичності як ключового чинника досягнення консолідації, успішності державотворення та результативного осмислення впливу глобалізації на становлення української національної ідентичності. Метою роботи є обґрунтування моделі державного управління з формування національної ідентичності в Україні на прикладі відділу Шосткинського краєзнавчого музею «Історичної майстерні музею Скоропадських» як підготовчої платформи для створення Державного історико-архітектурного заповідника «Гетьманщина». За результатами проведеного дослідження сформульовано низку висновків, пропозицій і рекомендацій, спрямованих на досягнення поставленої мети: визначено структуру і сутність базових понять дослідження; систематизовано наукові погляди на проблему формування національної ідентичності, класифіковано чинники становлення національної ідентичності на основі результатів, проведених авторами соціологічних досліджень за допомогою соціальної мережі «Facebook»; серед депутатів різного рівня обґрунтовано й розроблено модель формування національної ідентичності в Україні на прикладі «Історичної майстерні музею Скоропадських», запропоновано рекомендації суб'єктам державного управління щодо вироблення успішної стратегії консолідації української нації в умовах глобалізаційних викликів.

Ключові слова: *нація, ідентичність, національна ідентичність, суб'єкти державного управління, формування національної ідентичності, історична майстерня.*

Актуальність теми. Україна, насамперед через її геополітичне розташування, є об'єктом інтересів багатьох держав, тому на неї чинився, чиниться і буде чинитися тиск з метою просування власних національних інтересів у політичній, економічній, військовій та інших сферах. Сформована національна ідентичність є критерієм становлення будь-якої нації, а її відсутність несе в собі велику загрозу втрати державності, здійснення повномасштабної економічної, соціальної і політичної модернізації. Без усталеної власної національної ідентичності, розвиненої національної самосвідомості українське суспільство не буде достатньо внутрішньо інтегрованим і стійким, здатним відповідати на численні виклики сучасного глобалізованого світу, який тяжіє до процесів розчинення національної ідентичності.

Недостатній рівень загальнонаціональної ідентичності створює ситуацію, коли громадяни України різних регіонів ідентифікують себе не з українською нацією, а з народами сусідніх держав. Коли значна частина українців ототожнює себе з різними культурами чи системами цінностей, демонструючи подвійну ідентичність, що особливо гостро проявляється нині в Україні, це інколи підштовхує владні кола цих державних утворень до розроблення сценаріїв так званого «захисту» своїх

«співвітчизників» на території України. Наочним прикладом чого стала політика Російської Федерації щодо Криму і події на сході нашої країни. Ще однією з перешкод, що гальмують процес становлення української загальнонаціональної ідентичності, є регіональні відмінності в Україні, які мають різне походження і різну природу. У зв'язку з цим вивчення особливостей формування національної ідентичності як феномену, що виконує найважливішу адаптивно-захисну функцію в розвитку нації і держави в сучасну епоху глобалізації та аналіз найефективніших шляхів формування національної ідентичності в державницько-управлінському контексті, набувають особливої значущості.

Починаючи з ХХ ст. з'являються фундаментальні праці західних дослідників з проблем формування національної ідентичності: «Уявлені спільноти» Бенедик та Андерсона [1], «Соціальні передумови національного відродження у Європі» М. Гроха, «Національна ідентичність» Е. Сміта [4]. Зокрема, в працях О. Картунова, І. Кресіної, Л. Нагорної, Ю. Римаренка, А. Толстоухова, Л. Шкляра, М. Шульги, Т. Яблонської переосмислено традиційні уявлення щодо тлумачення низки понять етнополітологічної науки. Розробляються нові підходи щодо визначення місця і ролі етнічного, національного в політичних процесах [24, 40, 41, 58, 62, 71], [62, с. 193]. Г. В. Атаманчук, К. О. Ващенко, Р. В. Войтович, В. А. Гошовської, Л. А. Пашко, Ю. Г. Кальниша, Л. С. Савчук [11–14] та ін. вчені наголошують на тому, що процес утвердження національної самоідентифікації в Україні стримується певним конфліктом ідентичностей, що спричинений низкою чинників: проблемами у формуванні вітчизняної національної самосвідомості, пов'язаними з переходом від етнічного до соціально-політичного принципу її утвердження; наявністю елементів пострадянської ідентичності та досить сильними позиціями регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти. Тому існує ще великий пласт малодосліджених проблем існування, перетворення і прийняття нових форм та змісту поняття національної ідентичності, а також формування національної ідентичності в Україні.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є обґрунтування моделі державного управління з формування національної ідентичності в Україні (на прикладі відділу Шосткинського краєзнавчого музею «Історичної майстерні музею Скоропадських» як підготовчої платформи для створення Державного історико-архітектурного заповідника «Гетьманщина» та надання практичних рекомендацій органам державної влади і місцевого самоврядування щодо її застосування.

Для досягнення мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- визначити структуру і сутність базових понять дослідження: «ідентичність», «нація», «національна ідентичність», «формування національної ідентичності»;
- систематизувати наукові підходи щодо формування національної ідентичності;
- обґрунтувати й розробити модель формування національної ідентичності в Україні через мережу національних та державних заповідників України як креативну складову державницько-управлінського впливу;
- розробити та обґрунтувати ефективність застосування проектного управління у формуванні національної ідентичності на прикладі відділу Шосткинського краєзнавчого музею «Історичної майстерні музею Скоропадських» як підготовчої платформи для створення Державного історико-архітектурного заповідника «Гетьманщина»;

- запропонувати рекомендації суб'єктам державного управління щодо вироблення успішної стратегії консолідації української нації в умовах глобалізаційних викликів.

Об'єкт дослідження – формування національної ідентичності.

Предмет дослідження – історичний та державно-управлінський аспект формування національної ідентичності в Україні.

Практичне значення отриманих результатів полягає в обґрунтуванні формування національної ідентичності в Україні на прикладі відділу Шосткинського краєзнавчого музею «Історичної майстерні музею Скоропадських» як підготовчої платформи для створення Державного історико-архітектурного заповідника «Гетьманщина» та розробленні практичних рекомендацій суб'єктам державного управління щодо вироблення успішної стратегії консолідації української нації в умовах глобалізаційних викликів.

Дослідженню проблеми формування національної ідентичності на сьогодні приділяється достатня увага з боку провідних науковців у різних галузях наук: історичній, філософській, психологічній, соціальній, політичній, економічній, політологічній, геополітичній, теорії державного управління та ін. Розгалужені підходи до вивчення цієї проблеми досліджували наступні зарубіжні та вітчизняні вчені: Г. В. Атаманчук, К. О. Ващенко, Р. В. Войтович, В. А. Гошовська, Ю. Г. Кальниш, Л. А. Пашко, Р. В. Каламаж, А. Б. Коваленко, К. В. Коростеліна, Л. С. Савчук, Т. М. Яблонська, А. Ватерман, В. Джеймс, Р. Джекінс, Е. Еріксон, Дж. Колеман, Дж. Марсія, Д. Маттесон, Дж. Мід, Г. Таджфел, З. Фройд [11-14, 68] та ін. У ході цих та інших наукових джерел нами уточнено такі поняття:

- ідентичність: (від лат. «indenticus» – утотожнений, однаковий) – соціалізована частина «Я», самоутотожнення людини із значущими особистостями, за взірцем яких вона свідомо чи підсвідомо хотіла діяти.

- нація – сукупність людей, що вирізняються своєю назвою, власною історичною територією, спільними міфами, історичною пам'яттю, масовою громадською культурою, економікою, однаковими для всіх юридичними правами й обов'язками;

- національна ідентичність – широкий комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей з певною нацією як самобутною спільнотою, що має свою віру, історію, територію, мову, історичну пам'ять, культуру, міфи, традиції, національну ідею.

- формування національної ідентичності: тривалий процес, складова державної політики, завданням якого є формування найбільш сприятливих умов для самовизначення кожної людини та етнонаціональної спільноти, досягнення єдності української нації, її подальшого розвитку й розквіту, детермінований як чинниками соціоісторичного буття, так і зміною самоідентифікації еліти, який складається з виникнення емпатії щодо етнонаціональної групи, усвідомлення, прийняття та становлення ситуативної ідентичності, що виникає на основі емпатії, в якості особистісної національної ідентичності.

Систематизовано наукові погляди на проблему формування національної ідентичності: філософський, психологічний, соціальний, управлінський аспекти. Встановлено, що українська державність до незалежності не існувала як необхідний атрибут життєдіяльності нації, тому етатистський (державний) ідеал став однією з базових соціокультурних цінностей, на реалізацію якої має бути спрямовано весь

духовний потенціал політично активної частини народу як у межах України, так і в діаспорі. Охарактеризовано стадії та умови формування національної ідентичності.

Класифіковано чинники формування національної ідентичності: подолання бідності, підвищення добробуту громадян; подолання стану «травмованої історичної пам'яті»; утвердження в суспільстві соціального оптимізму; утвердження загальноживаної мови спілкування; утвердження довіри громадян до влади.

За даними соціологічного моніторингу, проведеного нами серед депутатів територіальних громад та міст обласного й районного значень протягом 2021 року через соціальну мережу, спостерігається неоднозначна картина щодо самоідентифікацій та національної ідентичності. Шляхом добровільного онлайн-голосування через соціальну мережу Facebook було опитано 250 депутатів територіальних громад та міст обласного й районного значень. Анкетування передбачало відповіді на наступні запитання:

1. Ким Ви себе вважаєте: громадянином України, громадянином колишнього Радянського Союзу, громадянином Європи, громадянином світу?

2. Ким Ви себе вважаєте: мешканцем територіальної громади, міста, селища, села?

3. Як часто Ви відвідуєте впродовж року культурні установи: театри, бібліотеки, виставки живопису, концерти класичної музики, історико-культурні заповідники, музеї тощо?

4. Перелічіть заняття, до яких ви долучались принаймні раз упродовж останніх 7 днів у вільний від основної та домашньої роботи час (перегляд телепередач, читання газет, заняття за комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм), читання художньої літератури тощо).

5. З яким саме предикатом Ви асоціюєте «українське» (з мовою, землею, кухнею (стравами), культурою і т.д.

6. Яку мову, окрім української (російську, англійську, іншу), на Вашу думку, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах?

7. Охарактеризуйте, будь ласка, Ваше уявлення про українську культуру, за 5-бальною шкалою, визначивши наближеність характеристики до того чи іншого пояснення до Вашого розуміння української культури.

Відповіді на два ключових питання, які характеризують процеси індивідуальної і колективної самоідентифікації примушують замислитися над її незрілістю. На запитання: «Ким Ви себе передусім вважаєте: громадянином України, громадянином колишнього Радянського Союзу, громадянином Європи, громадянином світу?» були отримані наступні відповіді (%):

1. громадянином України – 56%;

2. громадянином колишнього Радянського Союзу – 16%;

3. громадянином Європи – 27%;

4. громадянином світу – 1% (див. Додаток).

На наступне запитання: «Ким Ви себе передусім вважаєте: мешканцем територіальної громади, міста, селища, села?» були отримані наступні відповіді (%):

1. мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете – 47%;

2. громадянами України – 25%;

3. представником свого етносу, нації – 7%;

4. європейцем – 21%.

Результати соціологічного моніторингу переконливо демонструють, що хоча 25% респондентів вважають себе громадянами України, лише незначний відсоток опитаних ідентифікує себе з українським етносом та з нацією – 7%. Європейськість, належність до європейського простору, а отже і до європейської культури, як ідентифікаційна ознака, значно більше акцентована в усвідомленні свого «я» депутатами – 21%.

Зважаючи на такий стан суспільної свідомості, гуманітарне наукове середовище, в тому числі мережа закладів сфери збереження національної спадщини, має спрямовувати зусилля на утвердження довіри громадян до влади, з одного боку, а з іншого – на налагодження комунікації між владою та суспільством, між творчими та національними дієздатними сегментами самого суспільства.

Відсоток респондентів, які вказали оцінки від 5 до 7 балів (див. Додаток). Отже, актуальною проблемою сьогодення в Україні виступає дефіцит затребуваності суспільством культурних цінностей, що веде до інтелектуальної обмеженості, неспроможності критично мислити, створює підґрунтя для маніпуляцій свідомістю. О. Дзюблик [16] відзначав, що «поза окремими яскравими, але не такими вже й численними винятками, в нас не вироблено потягу до культурної універсальності, а то й просто потреби в мистецькій самоосвіті, не кажучи про усвідомлення себе як частки цілості української культури, за яку ти відповідаєш і від рівня якої сам залежиш у своїй творчій долі». Відтоді ситуація розвивалась у напрямку погіршення і попит на «культурний продукт» низької якості став ознакою часу. Хоча існує тверде переконання у тому, що культура, зокрема національна, являє собою систему складносполучених посудин, де пониження рівня в одній з них так чи інакше позначається й на інших.

Аналізуючи дані проведеного опитування депутатів, можна стверджувати, що відвідування ними впродовж року культурних установ: театрів, бібліотек, виставок живопису, концертів класичної музики, історико-культурних заповідників та заповідних-музеїв є катастрофічно малим:

- дискотеки, бари, ресторани – двічі на тиждень;
- виставки живопису – двічі на місяць;
- історико-культурні заповідники – двічі на місяць,
- музеї – двічі на місяць;
- театри, концерти класичної музики – один раз на місяць,
- бібліотеки – тричі на рік (див. додаток).

Аналізуючи відповіді на наступне запитання, можна відзначити, що більшість депутатів витрачає вільний час на перегляд ТВ, продукція якого наразі навряд чи може претендувати на включення до простору культури. На рис. 1.4. (див. Додаток) наведено перелік занять депутатів, до яких вони долучались принаймні раз упродовж останніх 7 днів: заняття за комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм і т.д.); перегляд телепередач (тощо).

Отже, для більшості депутатів, культура як явище ототожнюється з розвагою – щораз простішою, примітивнішою, чому сприяють засоби масової інформації, телебачення, шоу-бізнес. Дані соціологічного моніторингу багато в чому корелюються з філософською парадигмою Жиля Дельоза, який звертав увагу не стільки на убогість так званих «бідних» на культуру часів, скільки на небезпеку пихи, гордині, зарозумілості тих людей, що наповнюють ці часи. Водночас для більшості населення базові культурні «блага» є цілком доступними. Соціологи стверджують, що

можливість спілкування з мистецтвом у пересічного громадянина значно зросла. Він сам у змозі обирати вид мистецтва, бажаний художній твір, дивитися фільми, відвідувати віртуальні галереї, театральні вистави, користуватися віртуальними турами, подорожувати історичними та культурними місцями світу тощо. Всі ці послуги вже почали створюватись у Інтернет-просторі. Така ситуація стала можливою завдяки здобуткам технічного прогресу, доступності аудіо-візуальної техніки. До того ж практика культурного життя останнього століття переконливо довела, що прогнози щодо зникнення якогось виду мистецтва не справдилися. Жоден вид мистецтва не тільки не зник, а й продовжив подальший поступ, яскравим підтвердженням чого є театр, який існує від античних часів.

Соціологічні дослідження, проведені за допомогою соціальної мережі «Facebook» серед депутатів різного рівня, підтвердили переконання українців у тому, що країну може об'єднати достойний рівень життя для кожного. Відтак, реалізація консолідаційного потенціалу нації прямо залежить від подолання бідності в Україні. Визначальною передумовою національної консолідації є розвиток горизонтальних та вертикальних комунікативних процесів суспільства, в тому числі міжетнічних. Особливо актуальною є проблема комунікації влади і громадянського суспільства, розвиток якої, окрім реалізації її консолідаційного потенціалу, сприятиме подоланню тотальної недовіри громадян до влади. В сучасних умовах цей процес має спиратися на концепцію нації, основними компонентами якої є: наявність історичної території, політико-юридичної рівності громадян, спільної культури та ідеології. В руслі цієї концепції нація є спільністю людей, яких об'єднує не стільки минуле – спільність походження і мови – (вони, зазвичай, є не причиною, а наслідком об'єднання в єдину державу), скільки майбутнє – проект власного існування та воля до його реалізації. В цьому контексті слід максимально звільнити духовну сферу (історію, мову, культуру) від політичних оцінок, що переходять у політичну спекуляцію і таврування. Особлива складність і неоднорідність українського поліетнічного соціуму, що складається із титульного етносу (українців) та близько 130 етнічних груп, значно ускладнюють процес формування національної ідентичності. Підґрунтям формування національної ідентичності має виступати високий рівень політичної культури і національної свідомості, що досягається завдяки цілеспрямованій послідовній державній політиці у культурній, економічній, соціальній сферах.

Відповідно до соціологічних досліджень, проведених за допомогою соціальної мережі «Facebook» серед депутатів різного рівня, актуальною є проблема комунікації влади і громадянського суспільства, існування недовіри громадян до влади, недостатня актуалізація власної історії, мови та культури, що значно ускладнюють процес формування національної ідентичності.

Зауважимо, що культурні чинники національної пам'яті потенційно спрямовані на консолідацію нації, етносу, узгодження суперечливих підходів у соціумі щодо оцінки історичного минулого. Тому владі України важливо вибудовувати збалансовану державну політику формування національної ідентичності через подолання стану «травмованої історичної пам'яті», що має значення для нашого дослідження.

На базі комплексів (ансамблів) пам'яток, що мають особливу культурну, історичну і наукову цінність або справили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, або безпосередньо пов'язані з видатними історичними подіями, діє 65 історико-культурних заповідників, 21 з них мають статус національного. Їх завдання полягає в збереженні й недоторканності не тільки архі-

тектурних, археологічних або меморіальних пам'яток, а й навколишніх територій як цілісних історико-культурних і природних комплексів, зокрема унікальних культурних і природних ландшафтів. Заповідникам належить ключове місце в соціокультурному житті населених місць, вони відіграють важливу роль у формуванні їх привабливого образу, оскільки є об'єктами відвідування та забезпечують ефективне використання історико-культурного потенціалу.

За останні роки було створено лише 3 об'єкти: «Державотворці Сіверщини» в с. Гамаліївка Шосткинського району (2019 р.). У 2021 р. уряд скасував Постанову про створення заповідника, посилаючись на таку, «яка не реалізована» [57]; «Давній Пліснеськ» у м. Львів (2015 р.) та «Посулля» (Роменський та Недригайлівський райони Сумської обл. у 2006 р.).

Не зважаючи на те, що розширення мережі історико-культурних заповідників і музеїв-заповідників здійснюється повільними темпами, ця система, як інституція держави, має достатній ресурс для вивчення пріоритетних проблем культурного простору, серед яких провідним є питання формування національної ідентичності українців

Отже, аналіз дослідження засвідчив беззаперечне суспільне значення досліджуваної проблеми. Процес формування національної ідентичності в Україні має за мету консолідацію нації, яка в результаті призведе до національної самоідентифікації громадян. У свою чергу саме суспільство буде здійснювати беззаперечний вплив на формування національної ідентичності в цілому, формуватиме національну еліту, акцентуючи увагу на пріоритетах та обмеженнях, законодавчо та адміністративно заохочуючи або навпаки – пригнічуючи ті чи інші процеси формування національної ідентичності.

Нами розроблено модель формування національної ідентичності, яка передбачає державницько-управлінський вплив через суб'єкти державного управління (Верховну Раду, Кабінет Міністрів України, Міністерство України з питань тимчасово окупованих територій, Міністерство юстиції України, Національну академію наук України, Міністерство культури та інформаційної політики України, місцеве самоврядування, національні, державні та місцевого значення історико-культурні заповідники) через застосування механізмів впливу (духовно-ціннісного, інституційного, правового, економічного, організаційного, політичного, інформаційного) на чинники формування національної ідентичності (подолання бідності та підвищення добробуту громадян, утвердження загальноживаної мови спілкування, зміцнення рівня довіри громадян до влади, подолання стану «травмованої» історичної пам'яті, утвердження соціального оптимізму) з метою консолідації нації.

Зважаючи на те, що саме культура є креативною складовою ефективного державницько-управлінського впливу на більшість чинників формування національної ідентичності, розвиток національної ідентичності в Україні може бути здійснений через діючий державний контент історико-культурних та історико-архітектурних заповідників.

Рис. 1.1. Модель формування національної ідентичності в Україні

Історична майстерня музею Скоропадських є освітньо-дослідницьким центром – відділом Комунального закладу «Шосткинський краєзнавчий музей», в якому ведеться планомірна і системна робота щодо формування національної ідентичності українців за темами державотворчого спадку: гетьманського роду Скоропадських, Шосткинського порохового заводу та Пантелеймона Куліша. Майстерня є першим

підготовчим етапом створення Державного історико-архітектурного заповідника «Гетьманщина».

Майбутні музеї заповідника («Музей Скоропадських», «Музей історії монастиря – усипальниці», «Музей пороху», «Музей Пантелеймона Куліша») мають бути все більше орієнтованими на інтерактивні способи подачі інформації, повинні бути готовими до експериментів щодо вибору ефективних інтерактивних способів історичного навчання. В «Історичній майстерні музею Скоропадських» вже впроваджуються авторські учасницькі практики, коли музейний працівник має розуміти, що він лише медіатор між музейною колекцією і відвідувачем. Тобто він має вміти професійно допомогти в якості цікавого співрозмовника – модератора діалогу, але він не має бути вчителем, який продукує готову думку або оцінку, зокрема, історичної події.

«Історична майстерня музею Скоропадських» пропагує філософію учасництва – коли відвідувач сприймає музей як повноцінну інтерактивну культурну базу даних, яка є спільною національною власністю. Музеї майбутнього Державного історико-архітектурного заповідника мають не просто відображати історичні події через виставки експонатів, а, скоріше, започатковувати діалог і дискусію навколо них. «Історична майстерня музею Скоропадських» вже зараз пропонує різні точки зору, і в майбутніх музеях будуть представлені різні артефакти, які підтвердять різні факти історії або культури, щоб навколо них завжди міг відбуватися суспільний діалог або дискусія замість конфлікту. «Історична майстерня музею Скоропадських» готує суспільство до того, що музеї сьогодення можуть бути і такими, які мають не тільки прийняти відвідувачів, вони повинні бути голосом в сучасному суспільстві, відстоювати певні інтереси, пропонувати певні цінності. Люди можуть не ходити до музею, але вони знатимуть, що саме цей музей зберігає і пропонує те, що цінне саме для них.

Команда майстерні прагне перемістити вивчення минулого з академічних кордонів до громадської та особистісної платформи, яка буде зрозумілою, доступною та цікавою для широкого кола людей. Сукупність заходів діяльності «Історичної майстерні Скоропадських» полягає в перетворенні історичних досліджень на важливу та спільну справу всіх українців, зберігаючи водночас свою прихильність до формування вміння сприймати історичний матеріал «з середини» через створення власного кута бачення, налагодження діалогу поколінь, формування історичного матеріалу і його ревіталізації.

Головна мета діяльності «Історичної майстерні Скоропадських»: зміцнення національної ідентичності українців, сприяння критичному осмисленню минулого через дослідження, збереження, відновлення і ревіталізацію історичної спадщини, зокрема, гетьманського спадку роду Скоропадських.

«Історична майстерня музею Скоропадських» пропонує надання:

- платформи для проведення заходів на історичну тематику,
- комфортних умов роботи з історичним архівом та бібліотекою,
- авторських навчальних та дослідницьких матеріалів,
- супроводу у проведенні семінарів, екскурсій, конференцій,
- організації подорожей місцями, пов'язаними зі Скоропадськими,
- співпраці з іншими історичними, музейними, культурними та науковими закладами, установами України та світу за відповідними тематичними напрямками.

Діяльність «Історичної майстерні музею Скоропадських» орієнтована на широкий загал українців: навчальні матеріали, проекти зі зміцнення національної ідентичності розраховані на дітей дошкільного та шкільного віку, студентство, дорослих та людей поважного віку.

«Історична майстерня музею Скоропадських» співпрацює з різними державними і громадськими організаціями, релігійними громадами, музеями, меморіалами, освітніми установами України та інших країн світу. Команда «Історичної майстерні музею Скоропадських» спільно з фахівцями історичної, архітектурної, культурної та етнографічної сфери організовує зустрічі, проекти, майстер-класи, презентації, професійні дослідження нових експонатів, розроблення екскурсій та багато інших видів діяльності, які потребують присутності широкого кола професійної команди з різних сфер пам'яткоохоронної діяльності.

«Історична майстерня музею Скоропадських» спільно з учнями Шосткинської гімназії співпрацює за наступними напрямками:

1. Проект «Слухаючи історію: роль усних експонатів у виставковій колекції музею Скоропадських». Усні історії – це записані на сучасні носії роботи з інформацією історії свідків минулих подій, жителів тих місць, поруч з якими розташовані пам'ятки історії, культури та архітектури. Такі усні історії суттєво підвищують ефективність використання ресурсів експонатів. Найпоширенішим варіантом застосування фрагментів інтерв'ю в музейних експозиціях є текстовий супровід на стінах музею, які стосуються експонованих об'єктів. Поява iPad та інших «розумних» планшетів дозволила відвідувачам слухати та бачити ці усні історії, подорожуючи виставковим залом. «Історична майстерня музею Скоропадських» прагне відповісти на запитання: чи можемо ми зробити ще більше, щоб занурити відвідувачів у певну історичну епоху?

Використовуючи досвід університету «Темпл» у Філадельфії, який запустив The Philadelphia Public History Truck, «Історична майстерня музею Скоропадських», спільно з учнями Шосткинської гімназії, працює над створенням мобільних експозицій музеїв з місією ділитися історіями, створювати та передавати історії, щоб об'єднувати громади та розповідати культурну історію гетьманського спадку. «Усні експонати майбутніх музеїв заповідника «Гетьманщина» – це інтерактивна інструкція, яка включає в себе кілька екранів, на яких відтворюються відео інтерв'ю, які школярі відзняли спільно з фахівцями Майстерні зі свідками історичних подій в рамках тематики Заповідника, які оформлені так, ніби респонденти розмовляють з відвідувачами. Окрім цього «Історична майстерня музею Скоропадських» працює над туром «Гетьманські стежки», який використовуватиме усні історії чоловіків і жінок, які працювали над проектом, щоб вести відвідувачів місцями, пов'язаними зі Скоропадськими. Технологія, яка поширює звук на 360 градусів, дозволяє відвідувачам повністю зануритися в усну історію, наче інтерв'юований розмовляє безпосередньо з ними. Ці проекти представляють лише частину нових можливостей для інтеграції інтерв'ю у фізичні простори майбутніх музеїв історико-архітектурного заповідника. Отже, включення аудіо- та візуальних компонентів до експонатів може створити більш постійний та інтерактивний музейний простір для відвідувачів.

2. Проект ««Гетьманщина» History Workshop Online» – цифрова платформа Історико-архітектурного заповідника «Гетьманщина», який прагне працювати в дусі «Історичної майстерні музею Скоропадських», публікуючи доступні та захоплюючі статті, які поглиблюють розуміння минулого істориків та громадськості, роз-

міркуюють про проблеми сьогодення та закликають до змін у світі, де ми живемо, а також матеріали відео-журналу «Літопис Гамаліївського монастиря». History Workshop Online «Гетьманщина» підтримується редакційним колективом «Історичної майстерні музею Скоропадських» та прагне доповнити і ревіталізувати формальний підхід до вивчення історії у традиційний академічний спосіб. Водночас на цифровій платформі Майстерні відведено вагоме місце для публікацій істориків. Поруч з ними розміщуються наукові праці фахівців, які тільки починають заглиблення у вивчення історичного матеріалу, авторські статті докторантів, архіваріусів, кураторів та фахівців у галузі збереження історичної спадщини. Важливе місце на цифровій платформі відводиться роботам студентів, школярів та, навіть, дошкільнят, щоб всі вони могли поділитися власними думками про історію і мати доступ до простору, де можна спільно з фахівцями в сфері історії та збереження національної пам'яті поміркувати над ефективним використанням досвіду минулого заради сьогодення та майбутнього. Майстерня заохочує до участі у таких формах діалогу громадські організації, творчі групи, істориків, фахівців у сфері музеєзнавства, пам'ятко-збереження та всіх зацікавлених представників суспільства, щоб пов'язати історію із соціальними, політичними та культурними тенденціями сьогодення.

Отже, заповідники зберігають національну і культурну спадщину та досвід поколінь, забезпечують збереження, використання культурних надбань, додаючи сучасне трактування культури та здійснюють свідому культурну політику. Потребують активізації наукові дослідження й аналітичні розробки з проблем функціонування національної пам'яті та механізмів впливу на культурно-освітній і державницький розвиток України. Необхідно приділяти належну увагу розвитку гуманітарної сфери та культури, а також, забезпечити належний освітньо-культурний рівень населення. Також потрібно налагодити громадянську неконфронтаційну відповідальну історичну освіту на всіх рівнях фахової освіти в Україні. Потребує активізації обстоювання історичної складової у заходах щодо захисту інформаційної безпеки України від зовнішніх деструктивних впливів, що несуть загрозу реальному суверенітету і територіальній цілісності України. Проте, у разі вироблення єдиної культурної політики для мережі заповідників, варто зважати, що основна стратегія національного відродження і входження в інформаційне суспільство полягає у знаннях та запобіганні ризикам та викликам, які несе нам інформаційно-глобалізаційне суспільство. Одним із найбільших викликів є примітивізація культури, яка з наступом інформаційних технологій вже є наявною. Запобігання примітивізації культури та неповазі до засад національної ідентичності є одним із найважливіших інструментів формування національної ідентичності: вироблення спільних цінностей, спільної історичної пам'яті і зближення поглядів на минуле.

ДОДАТКИ

Рис. 1. Відповіді депутатів на запитання «Ким Ви себе передусім вважаєте: громадянином України, громадянином колишнього Радянського Союзу, громадянином Європи, громадянином світу» (%)?

Рис. 2. Відповіді депутатів на запитання «Ким Ви себе передусім вважаєте: громадянином України, європейцем або мешканцем світу» (%)

Рис. 3. Частота відвідувань депутатами культурних закладів

Рис. 4. Перелік культурних занять депутатів, до яких вони долучались принаймні раз упродовж останніх 7 днів (%)

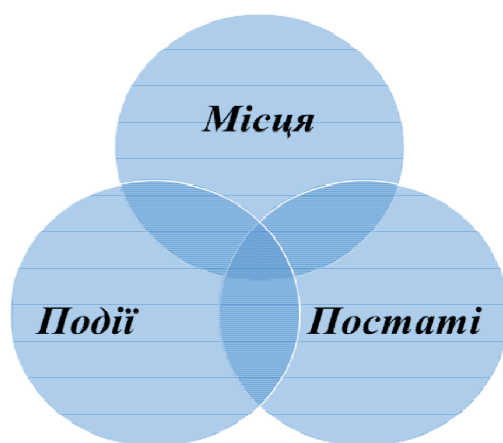

Рис. 5. Цілісний культурний простір символів формування національної ідентичності в Україні через колективну пам'ять

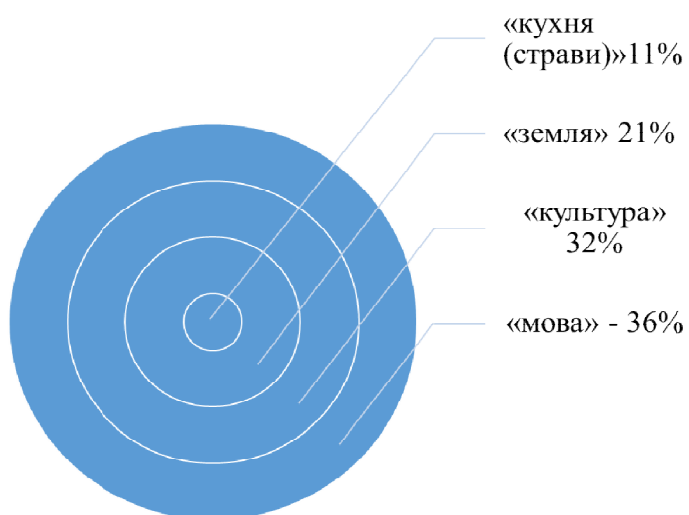

Рис. 6. Аналіз відповідей депутатів стосовно асоціацій щодо поняття «українське»

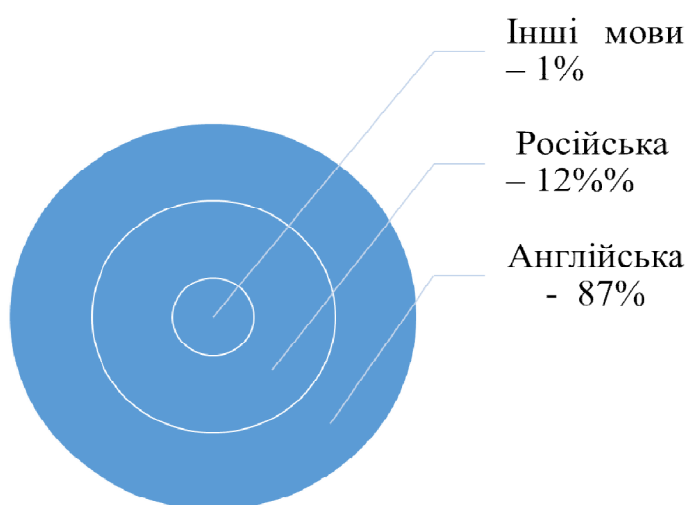

Рис. 7. Аналіз відповідей депутатів на запитання: «Яку мову, окрім української (російську, англійську, іншу), на Вашу думку, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах?»

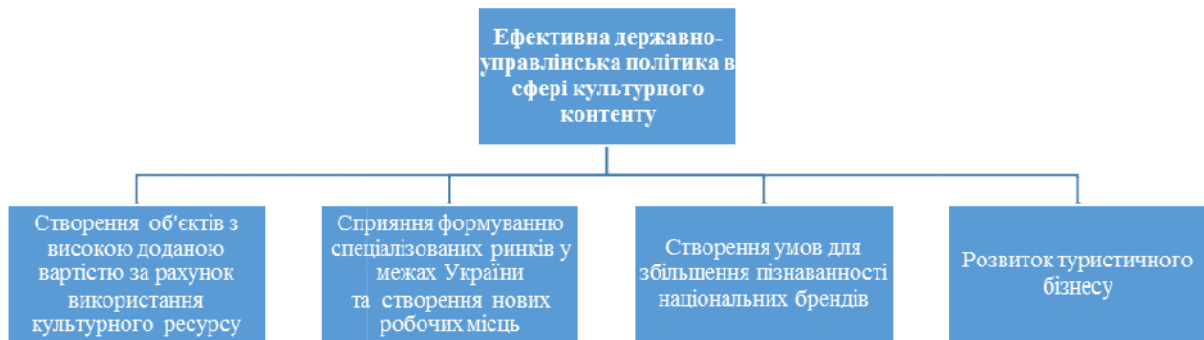

Рис. 8. Ефективне використання державою культурного контенту

■ **Пропозиції Історичної майстерні Скоропадських орієнтовані на всіх українців без жодних обмежень:** навчальні матеріали зі зміцнення національної ідентичності розраховані на дітей дошкільного та шкільного віку, студентство та доросле населення; на фахівців історичної, архітектурної, культурної та етнографічної сфери; на базі майстерні відбуваються зустрічі, народжуються нові проекти, майстер-класи, презентації, дослідження нових експонатів, розробка екскурсій та багато інших проектів, які потребують присутності професійної команди з різних сфер діяльності.

■ **Головна мета діяльності Історичної майстерні** – зміцнення національної ідентичності українців шляхом збереження і ревіталізація національної спадщини, налагодження мосту поколінь, формування процесу історичного навчання, осмислення минулого, практичною роботою з історичним матеріалом.

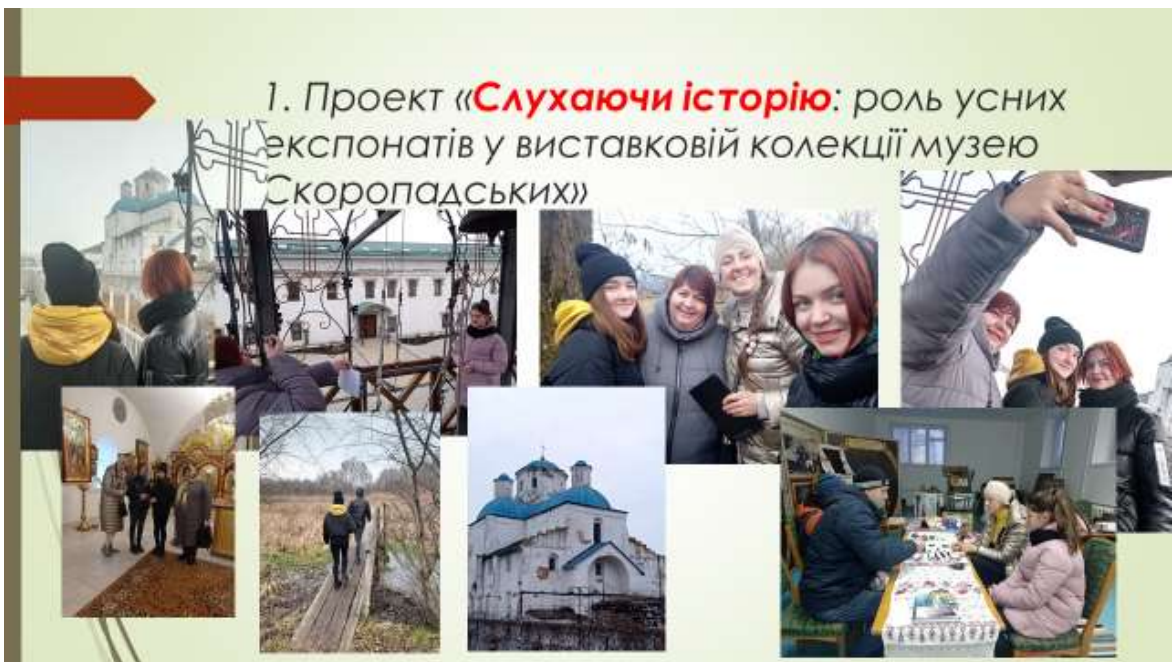
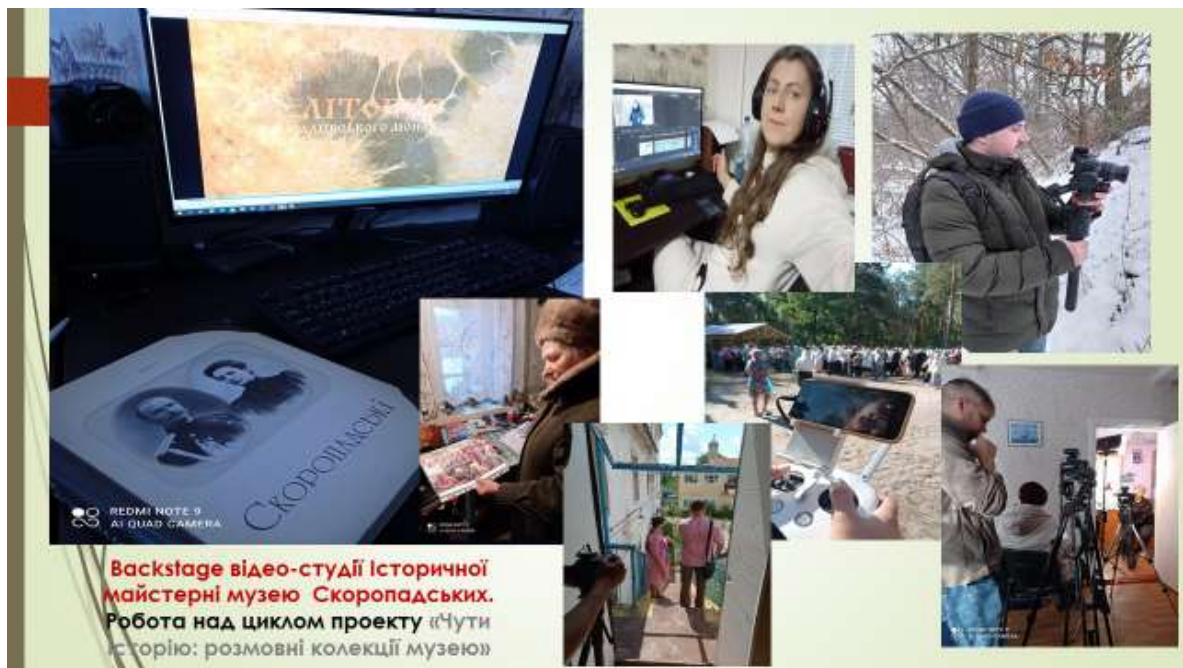

Рис. 9. Формування національної ідентичності на прикладі «Історичної майстерні музею Скоропадських»

Джерела та література

1. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Формування наукової концепції історії України періоду Другої світової війни і проблеми гуманітарної безпеки держави. *Державна безпека України*. 2010. № 18-19. С. 146.
2. Гошовська В. А., Савчук Л. С. Національні пріоритети соціально-гуманітарного розвитку в контексті асоціації України в ЄС: навч.-метод. матеріали. Київ, 2015. 58 с.
3. Гошовська В. А. Європейський досвід діяльності політичної опозиції як конструктив: навч.-метод. матеріали. Київ, 2015. 58 с.
4. Гібернау М. Ідентичність націй. Київ, 2012. 304 с.

5. Дзюблюк О. Глобалізаційні процеси та участь іноземного капіталу у розвитку вітчизняної банківської системи. *Банків. справа*. 2008. № 2. С. 37-46.
6. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю. Етносоціологія: терміни та поняття: навч. посіб. Київ, 2003. 280 с.
7. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ, 2011. Т. 1. 748 с.
8. Етнічний довідник: поняття та терміни. Етносоціологія: терміни та поняття / [Є. Б. Євтух, В. П. Трощинський та ін.]. Київ, 2003. 280 с. URL: <http://etno.uaweb.org/glossary/index.html/>
9. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / передм. В. Лісовий. Київ, 1999. 352 с.
10. Картунов О. В. Західні етнонаціональні та етнополітичні концепції: теоретико-методологічний аналіз: автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.2002. Київ, 1996. 41 с.
11. Козловець М. А., Павлун Ю. І. Теоретичні засади дослідження формування української національної ідентичності. *Філософія*. 2012. № 2 (82). С. 44-48.
12. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): монографія. Київ, 1998. 392 с.
13. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир, 2009. С. 498.
14. Культура та індивідуальний час буття. *Культурологічна думка*. Щорічник Інституту культурології Академії мистецтв України. «Гранма». 2011. № 3. 192 с.
15. Руденко Л. Г., Поливач К. А., Чабанюк В. С. Культурна спадщина в Атласній геоінформаційній системі сталого розвитку України: та ін. / за ред. Л. Г. Руденка. 2018. 172 с.
16. Левченкова О. Б. Ціннісно-символічна картина соціальної дійсності у філософії П. Д. Юркевича: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2001.
17. Ляпіна Л. А. Етнічна і національна ідентичності: характеристика теоретико-методологічних підходів. *Політичні науки*: зб. наук пр. Київ, 2004. Вип. 20. С. 78-81.
18. Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся. Дрогобич, 1998. 293 с.
19. Нагорна Л. Рекombінація ідентичностей і нове структурування українського соціуму. *Наукові записки*. Серія «Політологія і етнологія». Київ, 2000. Вип. 12. С. 74.
20. Нагорна Л. Категорія «національна ідентичність» в сучасній етнополітології. *Наукові записки*. Серія «Політологія і етнологія». Київ, 2012. Вип. 5. С. 3-11.
21. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ, 2002. 272 с.
22. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / В. Б. Фадєєв та ін. Київ, 2005. 328 с.
23. Носова Г. Ю. Національна ідея як фактор становлення ідентичності нації. «Міфічність» національної ідеї. *Національна ідея і соціальні трансформації в Україні* / М. В. Попович, А. М. Єрмоленко, В. Б. Фадєєв та ін. Київ, 2005. С. 79-119.
24. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність у контексті формування української нації: автореф. дис. ... д-ра. політ. наук : 23.00.02. Київ, 1999. С. 2.
25. Основи вітчизняного парламентаризму: підр. для вищих навч. закл.: у 2 т. / за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ, 2012. Т. 1. 408 с.
26. Про затвердження списку історичних населених місць України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF/>
27. Про створення Державного історико-архітектурного заповідника «Державотворці Сіверщини». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2019-%D0%BF/>
28. Сміт Е. Національна ідентичність / перекл. з англ. П. Таращука. Київ, 1994. 224 с.
29. Теорія державного управління / наук.-ред. колегія : В. М. Князєв, І. В. Розпугенко та ін. 2011. 748 с.
30. Трощинський В. П., Ситнік П. К., Скуратівський В. А. Державна політика в соціо-гуманітарній сфері: навч. посіб. Київ, 2007. 96 с.

31. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціальнополітичне явище / відп. ред. В. Б. Євтух. Київ, 1994. 260 с.; Фрейд З. Психологія мас і аналіз человеческого «Я» / пер. с нем. Москва, 2005. 189 с.
32. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ. 2018. Вип. 5 (19). С. 198; 429; 433.
33. Фрейд З. Психологія бессознательного. Москва, 1989. 448 с.
34. Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: монографія. Київ, 2003. 496 с.
35. Ващенко К. О., Гошовська В. А., Пашко Л. А. Цінності, стандарти, компетентність у парламентській діяльності: навч. посіб. / за заг. ред. проф. В. А. Гошовської. 2-ге вид., розшир. Київ, 2018. 176 с.
36. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. Киев, 1996. 199 с.
37. Щербина В. Культурна політика України: на зламі тисячоліть. *Об'єктивізація культуротворення в добу цивілізаційної глобалізації*: наук. збірка. Інститут культурології НАМ України, 2012.
38. Held D., Brighouse H. Principles of Cosmopolitan Order. *Polity Press*: Cambridge.
39. Hobsbaum E. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality, Cambridge, 1990.
40. Freud Sigmund. Massenpsychologie und Ich Analyse. *International Psychoanalytic Publishing House*. Vienna, 1921. 140 p.
41. World Happiness Report. URL: <https://worldhappiness.report/download/> URL: <http://razumkov.org.ua/>
42. URL: https://gazeta.ua/ru/articles/sogodennya/_na-kakom-yazyke-govoryat-v-ukraine-statistika/89153.

Olena CHANTSEVA-KOVAIENKO
(Shostka)

The Formation of National Identity in Ukraine on the Example of the «Historical Workshop Museum of the Skoropadskys»

Socio-political processes currently taking place in and around Ukraine have extremely highlighted and exacerbated the problem of forming and preserving our national identity as a key factor in achieving consolidation, successful state-building and effective understanding of the impact of globalization on Ukrainian national identity. The aim of the work is to substantiate the model of public administration for the formation of national identity in Ukraine on the example of the Shostka Museum of Local Lore «Historical Workshop Museum of the Skoropadskys» as a preparatory platform for the State Historical and Architectural Reserve «Hetmanate». Based on the results of the study, a number of conclusions, proposals and recommendations aimed at achieving this goal were formulated: the structure and essence of the basic concepts of the study were determined; scientific views on the problem of national identity formation are systematized, factors of national identity formation are classified, based on the results of sociological research conducted by authors on Facebook, deputies of different levels substantiate and develop a model of national identity formation in Ukraine recommendations are offered to subjects of public administration on development of successful strategy of consolidation of the Ukrainian nation in the conditions of globalization challenges

Key words: nation, identity, national identity, subjects of public administration, formation of national identity, historical workshop.

МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК

УДК 75.052.046:27-312.47:[726:27-523.41(477.51)]

Ірина Бугера
(Чернігів)

ОБРАЗ БОГОРОДИЦІ У СТІНОПИСІ XIX ст. НА СКЛЕПІННІ ПІВНІЧНОГО ТРАНСЕПТУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ

Метою даної публікації є дослідження розписів на склепінні північної частини трансепту Троїцького собору м. Чернігова в плані зображальної типології, з точки зору іконографії сюжетів, їх стилістики та колористики. Композиції північної частини трансепту собору, виконані у техніці олійного стінопису, є значним комплексом, що ілюструє євангельську історію Пріснодіви, літургійні піснеспіви на честь Діви Марії та сюжети прославлення Богородиці та її покровительства над людством.

Проаналізувавши зображальні засоби, стилістику, іконографію стінопису північного трансепту Троїцького собору, можна зробити висновки, що більша частина створених у другій половині XIX ст композицій є рецепцією католицького мистецтва Заходу, їх похідними у вигляді відтворень академічних оригіналів. Означений стінопис створювався під впливом різних художніх стилів та мистецьких уподобань: найбільш яскраво відбилися на ньому стилістичні риси західно-європейського живопису та російському академізму XIX ст., значний вплив на них справив стиль бароко, в деяких випадках художники лишаються вірними візантійській іконографії і створюють композиції, наближені до ікон давньоруського періоду.

Ключові слова: Троїцький собор, склепіння, стінопис, іконографія, Богоматір, зображення.

Стінопис чернігівського Троїцького собору, що на сьогодні можемо бачити у храмі, створювався протягом XVII–XX ст., є досить різноманітним за стилістикою, кольоровими рішеннями, ступенем збереження. Найбільш чисельну його частину складає настінний живопис XIX століття, що створювався у першій третині століття та поновлювався у 70-ті роки XIX ст. Він вкриває стіни у вівтарній частині собору, над склепіннями та у арках центрального нефу і трансепту, на західній стіні собору, у арках навколо північного, південного, західного вікон, на склепінні та у барабані центрального куполу. Це надзвичайно цікавий живописний комплекс, різноманітний за складом сюжетів, смисловим навантаженням, стилістичним наповненням. Програма цих розписів побудована на багаточастинному ілюструванні основних

молитов, а особливо тих, з яких складається літургія. Вивчення та опис всіх наявних на стінах собору композицій – досить тривалий процес, для подолання якого доцільним є поділ його на окремі етапи. Так, дана публікація покликана розпочати дослідження розписів на склепінні північної частини трансепту Троїцького собору.

Вивчення стінопису собору та його описи стали можливими після проведення у Троїцькому соборі у 1970-х рр. дослідницьких та реставраційних робіт бригадою художника-реставратора В. Бабюка Київської спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні. У 1973–1977 рр. було виконано великий обсяг робіт по консервації та реставрації стінопису Троїцького собору.

Результати роботи бригади художника-реставратори В. Бабюка, викладені у архівних документах, лягли в основу публікацій чернігівського історика, мистецтвознавця А. Адруга [1; 2, с. 9-37], досліджень історії розписів Троїцького собору XVII–XX ст. та їх систематизації за часом створення чернігівської дослідниці, історика, співробітниці Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» А. Доценко [3]. Історичний аспект створення живописних композицій храму досліджувався також і Т. Миколайко [4; 5; 6]. Проте в плані зображальної типології, з точки зору іконографії сюжетів, їх стилістики та колористики, живопис досі лишився не дослідженим.

*Склепіння північної частини трансепту Троїцького собору.
Сучасний вигляд. Фото Т. Сердюк*

У своїй основі настінні розписи у північному трансепті, що ілюструють історичний цикл життя Богородиці та її уславлення, створювались у першій третині та поновлювались у 70-ті роки XIX століття [7], досить добре збереглися з того часу з деякими доповненнями та виправленнями. Велике склепіння, що перекриває північну

частину трансепту, ліпним декором розділене на три частини. З півночі і півдня його оточують арки, на кожній містяться по 5 зображень у прямокутних рамах. Центральна частина склепіння зайнята композицією «Взяття Богородиці на небо». У західній частині склепіння розміщено композицію «Різдво Богородиці», у східній – «Введення до храму».

Східна частина північного склепіння собору була ушкоджена в результаті тривалого замокання через відсутність даху над собором у повоєнний час [8, арк. 87]. В результаті були повністю втрачені фарба разом із левкасом та тиньком у східному трикутнику склепіння [9, арк. 37]. На цій ділянці стіни композиція «Введення до храму» була написана художниками-реставраторами на заміну втраченої. На противагу їй композиція «Різдво Богородиці» лишилася збереженою в повній мірі з часу свого створення у ХІХ ст. Написана вона у теплих тонах, зображені предмети інтер'єру (альков зі світло-сірої тканини, стіл із глеком на передньому плані) умовно вказують на перебування діючих осіб сцени у приміщенні. Використані кольори вказують на те, що на ложі в центрі, загорнутою у білу тканину, на блакитному простирадлі та вкритою червоною ковдрою, зображено новонароджену Діву Марію. Судячи з прокладених на композиції тіней, вона є джерелом світла. Праворуч від ліжка сидить її мати, одягнена у білу туніку та зелений мафорій. Ліворуч стоїть сивий батько у світло-блакитній туніці, свій плащ він тримає перекинутим через лікоть правої руки.

Зображення на композиціях центральної частини склепіння виконані у реалістичній манері, із м'яко прокладеними тінями, пластично змальованими складками одягу, живописно переданою плановістю. Риси обличчя досить м'які, плавні, передають спокій та умиротворення. Композиції вдало вписані у відведені для них частини склепіння.

Не можна не відзначити композиційне почуття майстрів, що виконували розписи і на тимпані західної стіни та на північній стіні навколо хрещатого вікна собору. Ці складні багатофігурні сцени досить вдало закомпановані у архітектурні конструктивні частини собору.

У північній стіні на другому ярусі трансепта зроблено арковий проріз із вікном хрещатої форми. Над аркою по формі склепіння створено композицію «Покров Пресвятої Богородиці». Верхня частина площини стіни зайнята зображенням хмарного неба, з-поміж хмар блакитно-сірого відтінку визирають голівки херувимів групами по двоє, троє, та поодинокі. Зверху, посередині над аркою, бачимо зображення постаті чоловіка із коричневою бородою та волоссям, у рожевій туніці та блакитному плащі, що сидить на хмарині. За іконографією постать схожа на зображення Ісуса Христа, хоча зазвичай у композиціях «Покрови Богоматері» його не малювали, в даному випадку, на нашу думку, його поява зумовлена великою площею стіни, її несиметричністю та необхідністю заповнити простір. Лівише та трохи нижче, теж на хмарах, зображено Богоматір. Одягнена у блакитну туніку, вона тримає на колінах червоний мафорій. Обличчям Богоматір звернена праворуч, до зображення Ісуса у хмарах, ліворуч від неї стоїть група святих, обличчя їх обернені до Діви Марії. На передньому плані, найближче до Богоматері, зображено кілька постатей у різноманітному одязі. Внизу під нею зображено у центрі на амвоні – молодого проповідника у рожевому, розшитому золотом, одязі з сувоєм у лівій руці. Сувій розгорнутий перед групою людей праворуч, на передньому плані якої зображено бородатого чоловіка у багатому вбранні, горностаєвій мантії та короною на голові. Він вказує однією рукою на текст сувою, іншою – на самого проповідника.

Ліву руку з орарем у ній проповідник простягає до іншої групи людей, зображеної ліворуч, на чолі якої стоїть, судячи з одягу, священнослужитель. У руці він тримає посох, роздвоєний на вершині, тож, скоріше за все, це постать архієрея.

Отже, згідно із традицією, в нижній частині композиції зображено представників світської влади з одного боку та церковної – з іншого. Проте, композиція розташована високо, у незручному для спостереження та фотофіксації місці, тож більш точно стверджувати, кого саме тут зображено, на жаль, неможливо.

На західній стіні північного трансепту, над другою аркою хорів собору художниками XIX ст. створено цікаву багатофігурну композицію «О, Всехвальна Мати». По центру простінку, у хмарах, що клубочаться, сидить Богородиця у синьому хітоні та червоному мафорії, який подібно хмарам окутує, підтримує і майже повністю приховує її. На колінах на лівій руці вона тримає свого Сина у світлій туніці, він простягнув руки до Матері та поклав її на груди. На голові Богородиці бачимо корону, від неї промінням розходить ся світло. Хмари, на яких сидить Діва Марія, ніби освітлюються тим світлом, що вона випромінює, їх нижня частина – досить темна. Правою рукою мати закриває ніжки Ісуса, і її голова схилена праворуч, погляд звернений вниз, до людей. У нижній частині композиції зображено дві групи людей у одязі різного кольору, обличчя яких звернені у більшості до Богородиці. Найближчі до центру постаті з обох боків – в уклінних позах, решта людей стоїть, всі з жестами, що показують благоговійне преклоніння та молитовне звернення. Серед постатей ліворуч звертає на себе увагу священнослужитель у архієрейському облаченні та короні, з сивою бородою, розведеними на рівні плечей руками, що стоїть фронтально, звернений до глядача усією своєю поставою та поглядом.

Таким чином, композиція зображення подібна до традиційної для «Покрови Богородиці», проте посередині дугою, розділяючи верхню та нижню частини, церковнослов'янською мовою у два рядки, зроблено напис: «О, Всехвальна Мати, що породила Найсвятіше Слово! Прийми нині наші приносини і від усякої позбави напасти всіх, і від вічної муки врятуй тих, що співають Тобі: Алілуя, алілуя, алілуя!». Це слова 13-го кондака із акафіста до Пресвятої Богородиці – піснеспіву, що прославляє Божу Матір. Завдяки цьому напису розуміємо, що дана композиція – втілення одного із найдавніших образів Богородиці. За основу композиції взято ікону Арапетську або Аравійську. Про її місце та час появи даних не збереглося, за деякими припущеннями її явлення та прославлення відносять до початку IV ст. (а саме до 301 року), за іншими – до I ст. [10]. Інша назва цього образу – «О, Всехвальна Мати» – пов'язана з тим, що край мафорію Богородиці прикрашений каймою з написом рядків із акафіста. Така іконографія зустрічається з XVII ст. в іконописі Московського царства. Подібність зображення Богоматері на стіні Троїцького собору до описаного образу прослідковується і у її тричетвертному повороті та вінці на голові, і у положенні рук Ісуса на грудях Матері, і у формі та кольорі «хмарного» червоного мафорія. Проте, у випадку з настінним розписом, напис із мафорія перенесений в центр композиції, став гарно видимим, наглядним для парафіян храму.

Крайня із заходу композиція південної арки, над прямокутною рамою якої церковнослов'янською мовою зроблено напис «Захисти Богородице Діво», за іконографією є традиційним для українського іконопису XVIII–XIX ст. зображенням «Покрови Богородиці». У верхній частині композиції бачимо Богоматір, що стоїть на хмарах, оточену золотаво-жовтим світінням, з розведеними в сторону руками. Одягнена у синій хітон, жовту, прикрашену візерунками, туніку довжиною до колін, червоний мафорій, що вкриває плечі і голову Богородиці, поверх нього одягнений

пишний вінець. З-під мафорію видно краї рукавів хітону, оздоблених поручами. З-під краю хітону виглядає край взуття правої ноги, голова Марії схилена трохи праворуч і погляд очей спрямований вниз. Таким чином вся постать ніби звернена до землі, до людей, які зображені у нижній частині композиції. Загалом зображення Богородиці на цій композиції подібне до її образу типу «Козацька Покрова», що створювалися іконописцями Гетьманщини у першій половині XVIII ст. Зокрема, своєю поставою, одягом, оздобами на туніці Богородиця у Троїцькому соборі нагадує зображення на іконі «Покров Богородиці» із зображенням Богдана Хмельницького і архієпископа Лазаря Барановича, що зберігається у фондах Національного художнього музею України (м. Київ) [11]. Спільним для цих образів є і та риса, що у руках Богоматір не тримає омофор, а демонструє свій захист та заступництво лише розведеними руками та оберненими до людей долонями, що ніби обіймають присутніх.

На стінописі, як на більшості ікон «Покрови Богородиці», постать Богоматері вміщено у верхній частині композиції, серед хмар, зверху над натовпом. У нижній частині зображено дві групи людей зі зверненими до Богородиці обличчями, у різноманітному одязі, що свідчить про їх соціальний стан: посередині дві постаті у пишному з оздобами вбранні та коронами на голові, решта натовпу одягнена простіше.

*Західна частина північного трансепту Троїцького собору.
Сучасний вигляд. Фото Т. Сердюк*

Таким чином, із західного боку північного трансепту бачимо поряд низку композицій, що демонструють захист та покровительство Божої Матері та її прославлення родом людським. Навколо арки із північним вікном – композиція «Покрова Богоматері», у тимпані над західною аркою – «О Всехвальна Мати», на західному схилі південної арки – «Захисти Діво Маріє» та на західному схилі північної арки під час реставраційних робіт наприкінці XX ст. художниками на місті утраченої було створено композицію «Богоматір у славі». Незважаючи на різні типи образів, створених на цих ділянках стінописів, всі вони подібні між собою композиційно (у верхній частині зображено Богоматір серед хмар, у нижній – людей різних соціальних прошарків), кольоровою гамою та технікою виконання зображень

елементів одягу, м'яких пластичних складок на ньому, індивідуальних рис облич із м'яким світло-тіньовим моделюванням.

Подібним чином на композиціях, розміщених посередині схилів південної та північної арок бачимо ілюстрацію низки подій, які передували Різду Спасителя та докладно описані у Євангелії від Луки. Так, на західному схилі північної арки створено композицію «Радуйся, Благодатна», в центрі якої бачимо Богородицю у повний зріст, одягнену у червоний хітон та синій мафорій, що покриває її голову, оточену німбом – яскравим сьйвом. Над постаттю – голівки двох херувимів, що ніби визирають із темряви основного тла композиції, із лівого верхнього кута на Богоматір проливається промінням світло. Постать Марії схилена у протилежний від світла бік, вона ніби відвертається від променю, а її руки складені на животі, де зароджується життя благословенної Дитини. Над прямокутною рамою композиції на білому тлі чорними літерами церковнослов'янською мовою виконаний напис рядку із Євангелія від Луки (1:28): «Радій, благодатная». Симетрична їй композиція на західному схилі південної арки «Непорочне зачаття» є майже повністю створеною художниками-реставраторами ХХ ст., тож її стилістичні та зображувальні особливості не є ілюстративними. Зверху над рамою композиції – напис: «Всевишнього сила обгорне тебе», що є частиною рядка із Євангелія від Луки (1:35), де він описує Благовіщення. Ілюстрацією даного сюжету є і композиція на східному схилі південної арки, над якою зроблено напис «Благовіщує Гавриїл Діві радість велику». З точки зору іконографії, композиція є традиційною для зображення сюжету Благовіщення: на передньому плані праворуч стоїть на колінах із благоговійно складеними на грудях руками Діва Марія у червоному хітоні, синьому мафорії, з покритою білим платом трохи схиленою головою. Перед нею стоїть архангел Гавриїл, змальований молодим парубком у зеленій туніці до колін, з крилами за спиною, він простягає Богородиці гілку білої лілії. Зверху по центру у світло-жовтого кольору сьйві ширяє білий голуб. Проте, стилістика первісного зображення порушена реставраційними роботами ХХ ст., втрачена пластика складок драперій та одягу, миловидність облич.

Згідно із Євангелієм від Луки, через кілька днів після Благовіщення Діва Марія відвідала свою родичку Єлисавету. Зустріч сестер змальована на стінописі на східному схилі північної арки склепіння трансепту, над нею напис: «І ввійшла вона в дім Захарія, та й поздоровила Єлисавету» (Лк 1:40). Постаті трьох діючих персонажів описаної зустрічі розміщені у нижній половині композиції: ліворуч сивочолий Захарія, праворуч його вагітна дружина, посередині Марія, яка розмовляє із Єлисаветою. У верхній половині композиції проглядаються елементи інтер'єру, але не деталізовані і досить темних відтінків. На відміну від них, постаті промальовані досить детально: блакитний хітон, світла туніка, підв'язана під грудьми блакитним поясом та червоний плащ-мафорій Єлисавети надзвичайно точно та натуралістично передають всі елементи одягу тогочасних жінок, і м'яко промальовані глибокими відтінками складки тканин вказують на майстерність художників, які виконували настінні розписи.

Стилістично надзвичайно відрізняється від описаних композицій зображення у центральній прямокутній рамі північної арки трансепту. Змальований тут сюжет «Успіння Богоматері» має, на відміну від решти композицій на арках, горизонтальну орієнтацію, на ньому превалює тепла кольорова гама. Для зображення характерне тяжіння до площинності і силуетності, зведення фігур до свого роду орнаментальних знаків без промальовки деталей та індивідуальних рис, а іконографії сюжету – до найпростішої схеми, де сприймається сама її суть.

Над композицією вміщено напис церковнослов'янською мовою: «Всеславне славимо Успіння Твоє» – рядок із тропаря на Успіння Пресвятої Богородиці. Зображення є втіленням візантійської іконографії Успіння Богоматері у своїй канонічній формі, яка склалась наприкінці X ст. [12, с. 213]: в центрі лежить з тілом Богоматері, а навколо апостоли двома групами, по сторонах від нього, позаду лежить Христос зі сповитою душею Діви Марії.

В той час, як православне вчення не уточнює обставини Успіння і вважає, що Ісус Христос прийняв душу Своєї Матері, в основу католицького вчення лягло припущення про вознесіння її тіла на небеса та її коронування. І тому у західноєвропейському світі в різні періоди домінували різноманітні аспекти теми Успіння: власне Успіння, Коронування Марії, Вознесіння Марії, складається і різна її іконографія. На центральній частині склепіння північного трансепту Троїцького собору спостерігаємо їх відображення у стінописі.

На середній композиції південної арки трансепту у XIX ст. створено сюжет «Коронування Богородиці», який притаманний Західній традиції. Згідно із традиційною його іконографією, серед пишних хмар в центрі сидить Діва Марія зі складеними на грудях руками та покійно схиленою головою у рожевій туніці, синьому мафорії та з покритою білим платом головою. Трохи вище обабіч неї зображено Ісуса Христа у червоному гіматії та сивобородого Саваофа у рожевому хітоні та зеленому плащі, які тримають над головою Богоматері золоту корону. Ще вище, над короною – голуб та голівки херувимів по кутах. Одяг усіх зображених постатей вимальовується пишними складками, він ніби огортає, підтримує постаті, розвівається на вітру. Над рамою композиції виконано напис до неї, що є рядком із молитви-величання хвалебної пісні Богородиці «Достойно є...»: «Чеснішу від херувимів і незрівнянно славнішу від серафимів».

Внизу під композицією бачимо напис: «Ангели, Успіння Пречистої бачачи, здивувалися, як то Діва сходить від землі на небо». Це рядок із задостойника свята Успіння Пресвятої Богородиці, він є підписом до центрального зображення склепіння північного трансепту – «Взяття Богородиці на небо».

Більшу частину композиції займає зображення неба із скупченими хмарами: у верхній частині вони світлі та легкі, внизу – темні та важкі. Серед хмар стоїть Богоматір, одягнена в синю туніку та червоний мафорій. Голова Богородиці покрита платом білого кольору, що вітер розвіває за її плечима. Рожевощока миловидна жінка з темним волоссям стоїть впевнено на хмарах, як на землі, спираючись на ліву ногу та трохи виставивши вперед праву. Її під правий бік підтримує один з херувимів, що зображений у вигляді кучерявого хлопчика з крилами та у туніці оливкового кольору. Ще двоє херувимів зображені на рівні лівого стегна Богородиці, проте не повні їх постаті, а лише кучеряві голівки з крилами, ще пара херувимів визирають з-за хмар праворуч від постаті Богоматері. Від голови Діви Марії розходить ся золотавого відтінку проміння, що осяює і херувимів, і хмари у верхній частині.

В нижній частині композиції змальовано смугою досить кам'янистий пейзаж, з невеликими скупченнями рослин по боках. У центрі, на першому плані композиції, стоїть відкрита кам'яна труна, ліворуч від неї складений із прямокутного каміння стовп у вигляді усіченої піраміди. Праворуч над пустою труною стоїть група із чотирьох старців, що заглядають до неї, і один із них, сивий та лисуватий, одягнений у синій хітон та гіматій світло-коричневого кольору, правою рукою дістає з пустої гробниці білу тканину.

Композиція центральної частини склепіння трансепту є відображенням

історичних процесів, що відбувались у церковному мистецтві Європи. Так, з 2-ї половини XV ст. зі сцени Успіння зникає зображення Христа, що приймає душу Богоматері, і акцент робиться на служінні апостолів біля її гробу та оплакуванні (як на картинах Мантенї, Караваджо). Сюжет перетворюється у різновид жанрової картини. Саме така іконографія – західноєвропейська, що асоціюється з живописом європейських художників, розписами католицьких соборів та іконами західного зразка – застосована при розписі трансепту собору.

Таким чином, композиції північної частини трансепту собору є значним комплексом, що ілюструє євангельську історію Пріснодіви, літургійні піснеспіви на честь Діви Марії та сюжети прославлення Богородиці, та її покровительства над людством. Так, у трикутних картинах в центральній частині склепіння створені зображення від початку її життєвого шляху: народження та віддання на виховання до храму. Середні композиції на схилах арок трансепту ілюструють найзначнішу подію, що ознаменувала собою початок спасіння світу від гріхів – Благовіщення та непорочне зачаття Христа. Центральна частина склепіння трансепту присвячена закінченню земного шляху Богородиці та взяттю її до небесної слави. Композиції західної частини північного трансепту та північної стіни навколо арки з вікном присвячені прославленню Богоматері як заступниці за людей, захисниці роду людського та прославляють її рядками з молитов та акафістів.

Означений стінопис створювався під впливом різних художніх стилів та мистецьких уподобань. Найбільш яскраво відбилися на ньому стилістичні риси західно-європейського живопису та російського академізму XIX ст., посередництвом якого світське та релігійне мистецтво Європи сприймалось та відтворювалось художниками-монументалістами на стінах українських храмів. Значний вплив на створення розписів Троїцького собору справив стиль бароко, що прослідковується на композиціях у західній частині склепіння трансепту: і композиційно, і з точки зору їх зображальних засобів більшість їх подібна до образу «Козацької Покрови». Проте, в деяких випадках художники лишаються вірними візантійській іконографії і створюють композиції, наближені до ікон давньоруського періоду, зокрема, «Успіння Богоматері».

Таким чином на прикладі розписів стін та склепінь північної частини трансепту чернігівського Троїцького собору можемо прослідкувати процеси впливів західноєвропейського, російського, українського світського та церковного мистецтва на створення стінописів храмів у другій половині XIX ст. і стверджувати, що м. Чернігів не лишилось у той час осторонь загальноєвропейських процесів Європи, в той же час залишаючись вірним традиціям давньоруського релігійного живопису та перебуваючи під значним впливом стилю козацького бароко.

Джерела та література

1. Адруг А. Нововідкриті розписи 17 ст. в Чернігові. *Образотворче мистецтво*. 1984. № 3. С. 26-27.
2. Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів, 2013. 181 с.
3. Доценко А. До питання про датування стінопису Троїцького собору. *Сіверянський літопис*. 1997. № 5. С. 95-97.
4. Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в XX столітті. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 55-59.

5. Миколайко Т. Живопис першої половини XIX ст. у Троїцькому соборі. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 123-128.
6. Миколайко Т. А. Композиції монументального живопису к. XVIII – п. XIX ст. у Троїцькому соборі Чернігова. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. пр. 2017. Вип. 26. С. 307-311.
7. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1911. № 15. С. 403-404.
8. Иваненко В., Блажиевский И., Дорофиенко И., Нашиванко Е., Бабюк В., Слипченко Н. Проектные предложения по консервации масляной росписи XVIII-XX вв. в памятнике архитектуры XVII в. Троицком соборе в г. Чернигове. Київ, 1972. Т. 1 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-1408/2, ДФ-670. 251 арк.
9. Иваненко В., Блажиевский И., Дорофиенко И., Нашиванко Е., Бабюк В., Слипченко Н. Проектные предложения по консервации масляной росписи XVIII – XX вв. в памятнике архитектуры XVII в. Троицком соборе в г. Чернигове. Київ, 1972. Т. 2 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-1408/1, ДФ-66. 49 арк.
10. Поселянин Е. Богоматерь: Описание Ее земной жизни и чудотворных икон. *Православный журнал «Отдых христианина»*, (2). 2002. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/440305/> (дата звернення: 21.11.2021)
11. Икон «Козацька Покрова» вціліло лише трохи більше десятка. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/ikon-kozatska-pokrova-vtsililo-lishe-trokhi-bilshe-desyatka> (дата звернення: 21.11.2021)
12. Этингоф О. Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI–XIII вв. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 312 с.

Iryna BUHERA
(Chernihiv)

The Image of the Virgin Mary in the Vault Painting of the 19th Century. on the Northern Transept of the Trinity Cathedral in Chernihiv

This publication is aimed at the investigation of the vault paintings in the northern part of the transept of the Trinity Cathedral in Chernihiv in terms of pictorial typology, plot iconography, style and coloristics. The monumental composition in oil fresco technique is dedicated to the gospel story of the Virgin Mary. The mural paintings illustrate hymns in honor of the Mother of God, and the glorification of the Blessed Virgin's patronage over humanity.

The visual means, stylistics and iconography of the transept mural painting of the second half of the 19th century were analysed during the investigation. On the basis of this study most of the painting can be considered as a Western Catholic art derivative, a reproduction of academic originals. The composition apparently was created under the influence of different styles and trends. The most appreciable impact had Russian academicism of 19th century and West European art, especially the Baroque. In certain cases, however, artists remained faithful to Byzantine iconography, creating compositions, very close to Ancient Rus icons.

Key words: *Trinity Cathedral, vault, mural painting, iconography, the Mother of God, illustration.*

ФРЕСКОВІ ОРНАМЕНТИ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА ЯК ХРОНОІНДИКАТОР

В статті публікуються результати натурного дослідження фресок Кирилівської церкви Києва. Залучається класифікація орнаментального опорядження І. Познухової та наводиться власна авторська думка щодо можливостей абсолютного датування розписів пам'ятки. Отримані висновки дають змогу використовувати комплекс орнаментів Кирилівської церкви у якості хроноіндикатора.

Ключові слова: Кирилівська церква, фреска, орнаменти, абсолютне датування, хроноіндикатор.

Орнамент являє собою ритмічно побудоване чергування різноманітних впорядкованих зображень, які бувають великомасштабними і малих розмірів, стилізованими і натуралістичними, геометричними, рослинними або навіть антропоморфними чи зооморфними, але, у будь-якому випадку, всі вони під порядковуються суворим правилам гармонійної симетрії, поглибленої систематизації, певною мірою відображають естетичні ідеали свого творця або замовника, свідчать про його походження чи вказують орієнтацію митця на певне коло пам'яток свого часу тощо.

Комплекси орнаментів храмового опорядження можуть слугувати фундаментальним джерелом для певного розуміння того яскравого та різноманітного художнього середовища, де його мотиви відносно вільно циркулювали, природно втілюючись у стінописний декор з книжкової графіки, прикрашених орнаментом тканин, витворів літургійного та побутового вжитку. Простіше кажучи, синхронні добірки абсолютно датованих ритмічно повторених мотивів можуть послугуватися науковому поспільству у якості надійного хроноіндикатора.

Один з таких комплексів зберігся серед первинного стінопису Кирилівської церкви Києва. Її фрескові орнаменти переважно розміщуються довгими вертикальними вузькими рукавами на бічних гранях хрещатих стовпів та пілонах стін, обрамляють вівтарні апсиди за тим самим принципом, підкреслюючи велич її внутрішнього інтер'єру.

Передачу горизонталі виконують дугоподібні за формою мотиви, що займають простір архівольтів арок, поєднуючи між собою опорядження бічних граней хрещатих стовпів та пілонів стін, а також орнаменти вівтарів, що відділяють верхні регістри настінного розпису від композицій у конхах. Увінчує горизонталь замкнений у коло стрічковий візерунок барабану головної бані.

Загальна функціональність орнаментального опорядження Кирилівської церкви за умовним емпіричним розподілом на структурний (який поділяє) та нейтральний (що заповнює) має тяжіння радше до останнього варіанту, адже він більшою мірою спрямований до прагнення певної єдності внутрішнього храмового простору, надає стрункості та легкості внутрішній архітектурі пам'ятки. Поділ більшою мірою виконують тонкі червоні лінії розгранки.

Комплекс орнаментів Кирилівської церкви Києва збережений фрагментарно, адже з різних причин за час свого існування пам'ятка втратила приблизно дві третини свого первісного фрескового стінопису, а разом з тим й значну частину орнаментального опорядження. Про частку незбережених мотивів можна робити лише приблизні розрахунки, спираючись на характерну їм топографію.

В першу чергу, низка орнаментів повністю втрачена на ділянках бічних граней хрещатих стовпів, а також пілонів стін. Не має жодних сумнівів у тому, що ці площини прописувалися довгими вузькими вертикальними мотивами, адже на аналогічних поверхнях збережені виключно орнаменти. Ширина цих ділянок не давала змоги прописати навіть однофігурні образи святих. Зображення ж процесійних христів на таких ділянках Кирилівської церкви не відомі.

Подекуди рештки збереженого тиньку позбавлені живописного шару. Так прорізи дванадцяти віконних отворів барабану головної бані храму були прикрашені багатими візерунками, про що натякають не стільки топографія та аналогії з синхронних пам'яток, але й слабкі залишки барвистого пігменту на давній тиньковій основі. При візуальному спостереженні за ними з'являється можливість вказати виключно рослинний характер опорядження цієї ділянки без конкретизації його особливостей побудови.

Вкрай скупі відомості маємо про візерункове опорядження екстер'єру пам'ятки. Орнаментальні мотиви виявлені на тиньковій основі півциркульної арки давнього південного трьохступінчатого порталу. Візуально на цій ділянці прослідковуються залишки фрескового пігменту з ритмічно побудованим чергуванням впорядкованих зображень, які являють собою стилізоване виття рослинних стебел, переплетених між собою. На решті ділянок такий декор не зберігся або прихований тинькуванням більш пізнього часу.

Таким чином, якщо загальна іконографічна програма розпису Кирилівської церкви Києва якоюсь мірою реконструйована завдяки стану збереженості фрескових композицій та наявності певного кола аналогій серед синхронних давньоруських пам'яток, то з орнаментальними мотивами маємо певні труднощі, адже вони на деяких ділянках зовсім не збереглися, або дійшли у такому стані, що наразі важко навіть розрізнити характер малюнка або навіть його колористичне рішення.

Можливість достовірної реконструкції всього комплексу орнаментального опорядження пам'ятки, на наш погляд, виглядає примарною, адже системність взаємного розміщення мотивів наразі не прослідковується, а їх строкатість не дає можливості на яке-небудь узагальнення. Між тим, не виключено, що ми маємо можливість оперувати спостереженнями за певними орнаментальними порталами в інтер'єрі храму.

Так, в північній частині нартексу Кирилівської церкви на південних гранях стовпа нартексу та протилежного йому пілону західної стіни у техніці фрески прописано два майже ідентичні візерунка, що ніби обрамляють шлях до цього простору. На обидвох площинах присутній фресковий шар з монохромними орнаментами, що прописані товстими червоними лініями на білому тлі та являють собою плетиво рослинного характеру.

Аналогічний орнаментальний портал спостерігається у просторі середньої кліті південної нави. На західних гранях південно-західного підкупольного стовпа та пілону південної стіни присутні майже ідентичні мотиви. Вони знову-таки репрезентовані монохромними плетеними орнаментами рослинного характеру, що прописані червоними лініями на білому тлі.

Ще один зразок такого явища нами зафіксовано на сусідній ділянці південної нави. На західних гранях південно-східного підкупольного стовпа (південний віттарний стовп) та пілону південної стіни збережено відповідні одне одному мотиви. Щоправда, у цьому випадку фіксується портал з геометричною за характером орнаментикою. На обидвох площинах прописано поліхромний мотив, що складається з «городчастих» або «ступінчастих» хрестів.

Рис. 1 Орнамент ступінчастий або городки

На жаль, помічене нами взаємне розміщення орнаментальних мотивів не дає можливості прослідкувати систему через відсутність значної кількості давнього опорядження. Не виключаємо, що вони можуть бути якимось чином пов'язані з діями літургійної процесії або ж маркувати певні сакральні місця в інтер'єрі стародавнього храму.

Між тим, навіть фрагментарно збережена джерельна база візерункового опорядження Кирилівської церкви привертає увагу дослідників як унікальний синхронний комплекс середньовічної орнаментики. Класифікацію та опис наявних ритмічно побудованих мотивів пам'ятки було розроблено І. Познуховою [17, арк. 30]. На жаль, ця праця та каталог малюнків так і не були опубліковані. Авторський рукопис дослідниці наразі зберігається у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Окремі положення класифікації І. Познухової були нами наведені у оглядовій роботі з кирилівської фрескової орнаментики [5, с. 31-38].

Нагадаємо, що спираючись на методику В. Щепкіна [21, С. 55-86] нею було опрацьовано близько 80 давньоруських мотивів. За характером свого малюнку їх умовно поділено на орнаменти

з елементами рослинного та геометричного походження, що сформували 11 груп з подальшим додатковим внутрішнім розгалуженням серед них.

Первинна класифікація джерельної бази дозволила встановити, що найпоширеніший за характером малюнку є різноманітний орнамент рослинного характеру, але статистично все ж таки у збереженому фресковому стінописі храму домінує сталий мотив, який за В. Лазаревим визначений як «ступенчатий» [12, с. 94], доволі часто його ще називають «городками» [3, с. 85; 4, с. 134] або таким, що складається з «городчастих» або «ромбоподібних» хрестів [10, с. 29].

В Кирилівській церкві його класична форма (Рис. 1) зафіксована на декількох ділянках у вигляді відносно вузьких вертикальних орнаментальних рукавів, що за характером малюнку тотожні між собою. Утворюються вони ритмічно побудованим сюжетом з центральних ромбоподібних хрестів, а на кожному їхньому торці розміщується обрізана навпіл частина ідентичної фігури, яка нагадує піраміду, доповнює своєю геометрією увесь мотив та поєднується по вертикалі із іншими. Виконаний у червоно-коричневій, зеленій та блакитно-сірій гамі, тлом виступає білий пігмент або нефарбована тинькова основа [17, арк. 8-11].

Поза класичним зразком дослідницею виділено ще один доволі поширений його різновид. Побудова його майже ідентична вказаному вище зразку, але центральні ромбічні хрести відсутні, а бічні піраміди розміщені трохи щільніше одна до одної за рахунок відносного свого зміщення, між ними тонка зигзагоподібна лінія. Колористичне рішення червоно-коричневе та зелене [17, арк. 11, 12].

Сам класичний ступінчастий або городчастий сюжет відносно широко розповсюджений у тогочасному художньому середовищі та є поліфункціональним мотивом: зустрічається як у техніці фрески [10, с. 29], так і викладений мозаїкою [12, с. 94], а також в книжковій графіці [13, с. 116], та серед творів декоративно-ужиткового мистецтва [20, с. 232-242].

Також серед стінопису доволі широке розповсюдження отримали мотиви, що складаються зі стилізованих квітів з трьома або чотирма пелюстками. Здебільшого їх виконано зеленим або червоним пігментом на тлі нефарбованої світлішої тинькової основи. Подібного орнаменту І. Познуховою нараховано чотири варіанти, що різняться побудовою, але ідентичні за своїм мотивом [17, арк. 11, 12].

Серед всього буйства сюжетів рослинного походження майстрами фрескістами активно впроваджувався візерунок, який утворюють кола із вписаними стилізованими п'ятипелюстковими квітами (Рис. 2), подекуди форми поєднані між собою діагональними прямими лініями, а зовнішні їх сторони інколи оформлені розкинутим листям [17, арк. 13-18]. Даний мотив настільки широко розповсюджений серед давньоруського та візантійського мистецтва, що навіть досі залишається предметом дискусії між дослідниками стосовно його походження й семантики [8, с. 74-81].

Показово, що детальну увагу всьому комплексіві фрескового опорядження І. Познухова не приділяла, але підкреслила, що його збагачують і численні поодинокі сюжети. Серед таких авторкою згадано мотиви, які утворені колами із вписаними хрестами (Рис. 3); рослинні візерунки, що складають своїми завитками серцеподібні фігури (Рис. 4); художньо довершені мотиви із синкретичним візерунком (Рис. 5), де зигзагоподібна або хвиляста лінія утворює на орнаментальних рукавах трикутники й хвилі з вписаними геометрично-рослинними або квітково-листяними елементами [17, арк. 18-30].

В своїй праці І. Познухова наводить численні різночасові аналогії до ритмічних мотивів Кирилівської церкви, які, на жаль, не дають можливості відповісти на проблему абсолютного датування орнаментів пам'ятки. Між тим, від цього питання прямо залежить подальше використання цього синхронного комплексу в якості сталого хроноіндикатора для досліджень середньовічного художнього середовища тощо.

Рис. 2 Орнамент з п'ятипелюстковою квіткою

*Рис. 3 Орнамент із
вписаними у коло хрестами*

надала перевагу ктиторству князя Всеволода Ольговича [15, с. 257-267; 16, с.151-159]. Але все-таки на її думку, в Кирилівській церкві містяться й докази на користь скромної ктиторської ролі його дружини, княгині Всеволожої [14, с. 262].

Екстравагантні думки І. Марголіної щодо проблеми абсолютного датування пам'ятки, на наше переконання, було спростовано В. Ульяновським, який опублікував у своїх «крамольних заметках историка» нову якісну за станом збереження знахідку печаті Теофано Музалон [19, с. 88-95]. На наше переконання, цією публікацією припущення авторки про тотожність святих образів було знято з повістки, адже на віднайденій печатці присутні постаті Богородиці та святого Миколи, а у фресці Кирилівської церкви прописані образи двох святих мужів.

Що ж до думки про скромну роль княгині в ктиторській справі, то така базується на підставі гіпотетичної персоналізації одного з образів так званої ктиторської

Показово, час побудови та розпису пам'ятки лишаються дискусійними [11, с.9]. Літописи не містять прямих згадок про такі події. Натомість непрямі свідчення дослідники знаходять у текстах літописних князівських некрологів. У них наводяться неоднозначні відомості про особу ктитора храму. Згідно зі згаданими джерелами на таку роль претендують князь Всеволод Ольгович [1, с. 496] або ж його дружина [2, с. 612], що дає доволі широкі хронологічні рамки.

Розбіжність згадок у давніх писемних джерелах за період дослідження храму спричинила появу низки наукових припущень і здогадок, пов'язаних із проблематикою його побудови, які так і не знайшли достовірного наукового підтвердження. Характерно, що їм притаманна однакова стратегія вирішення питання – крізь призму зазначених вище суперечливих відомостей літописних некрологів, подеколи із залученням окремих живописних джерел пам'ятки.

Оригінальною виглядала одна з останніх здогадок, що запропонована дослідницею І. Марголіною. На підставі аналізу погано збереженого зображення святих зі свинцевої вислої печаті-молівдовула Теофано Музалон та залишків нібито ктиторської фрескової композиції південної стіни середньої кліті південної нави храму, підкріпленою аналізом інших писемних та епіграфічних джерел, вона

*Рис. 4 Орнамент плетений з
серцеподібними фігурами*

Рис. 5 Орнамент синкретичний

Ольговича. Створення такого портрету після смерті князя було би абсолютно беззмістовне, що дало змогу доказово схилитися до ранньої дати закладання (1139/1140 р.), побудови (1139/1140-1143/1144 рр.) й розпису пам'ятки (1145/1146 рр.) [6, с. 169-180]. Очевидно, що отримані результати поширюються на весь комплекс первісного фрескового стінопису Кирилівської церкви, але у даній публікації вони звужуються суто до питання абсолютного датування близько 80 мотивів. З комплексом фрескової кирилівської орнаментики можна ознайомитись при натурному спостереженні на пам'ятці або ж скористатись віртуальним туром по Кирилівській церкві на сайті Національного заповідника «Софія Київська».

Тож синхронний комплекс ритмічних мотивів пам'ятки наразі дає можливість використовувати його у якості надійного хроноіндикатору для подальших досліджень середньовічних ритмічних мотивів храмового стінописного декору, книжкової графіки, прикрашених орнаментом тканин, витворів літургійного та побутового вжитку тощо.

Джерела та література

1. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Лаврентьевская летопись. Москва, 2001. Т. 1: 496 с.
2. ПСРЛ. Ипатьевская летопись. Москва, 2001. Т. 2: 648 с.
3. Брюсова В. Г. Вновь открытые фрески церкви архангела Михаила в Смоленске. *Культура и искусство Древней Руси* [Сборник статей в честь профессора М. К. Каргера]. Ленинград, 1967. С. 82-89.

4. Воронин Н. Н. Смоленская живопись 12–13 веков. Москва, 1977. 184 с.
5. Ганшин О. В. До питання про фрескові орнаменти Кирилівської церкви Києва. *Софійський часопис*. Київ, 2017. Вип 1. С. 31-38.
6. Ганшин О. Сакральна організація князівської усипальні Кирилівської церкви Києва та датування її фрескових розписів. *Славістична збірка: зб. наук. пр.* Київ, 2018. Вип. V. С. 169-180.
7. Ганшин О. В. Історіографічний парадокс двох ктиторських композицій у Кирилівській церкві Києва. *Novogardia*. Брянск, 2021. № 1 (9). С. 64-79.
8. Герій О. О. Арниковий цвіт чи виноградна лоза: до питання номінації орнаментальних мотивів. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва*. Харків, 2006. № 6. С. 74-81.
9. Козак Н. Б. Фрагмент ктиторской композиции на западной стене наоса Кирилловской церкви в Киеве / В созвездии Льва. сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица. 2014. С. 198-209.
10. Коренюк Ю., Кот С. Орнаментальні фрески Михайлівського Золотоверхого собору. *Студії мистецтвознавчі*. Київ, 2007. Вип. 1(17). С. 23-45.
11. Корнієнко В. В. Графіті Кирилівської церкви (середина XII – середина XVIII ст.). Київ, 2021. 520 с.
12. Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. Москва, 1960. 214 с.
13. Лихачева В. Д. Искусство Византии IV–XV веков. Ленинград, 1986. 310 с.
14. Марголина И. Ктиторская композиция в Кирилловской церкви Киева. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна: зб. наук. пр.* Київ, 2014. Вип. IV. С. 461-477.
15. Марголіна І., Корнієнко В. Датування кївської Кирилівської церкви в світлі сучасних досліджень її монументального живопису та графіті. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна: зб. наук. пр.* Київ, 2012. Вип. II. С. 257-275.
16. Марголина И. Е., Корниенко В. В. Современные исследования монументальной живописи и граффити Кирилловской церкви в Киеве и ее датировка. *Сугдейский сборник: зб. наук. пр. Киев-Судак*, 2012. Вып. V. С. 151-167.
17. Познухова І. Реферат, присвячений орнаментам Кирилівської церкви // Науковий архів Національний заповідник «Софія Київська». Інв. № КН-6992/1. 30 арк.
18. Преображенский А. С. Ктиторские портреты средневековой Руси. XI – начало XVI века. Москва, 2010. 542 с.
19. Ульяновский В. И. Новая булла Феофано Музалон и загадка «архонтессы Росии»: почти крамольные заметки историка на сфрагистическую тему. *Сфрагистичний щорічник*. 2013. Вип. V. С. 57-87.
20. Хардаев В. М. Грузинские перегородчатые эмали из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины: работа мастеров Грузии или Византии? *Ювелирное искусство и материальная культура: сб. ст.* Санкт-Петербург, 2015. С. 232-242.
21. Щепкин В. Н. Русская палеография. Москва, 1967. 224 с.

Oleksandr GANSHIN
(Kyiv)

The ornaments of the St. Cyril's Church in Kyiv as a chronoidicator

The article publishes the results of a field study of the frescoes of the St. Cyril's Church in Kyiv. The ornamental decoration classification by I. Poznukhova is involved and the author's own opinion on the possibilities of absolute dating of the monument's paintings is given. The obtained conclusions make it possible to use the complex of ornaments of the St. Cyril's Church as a chronoidicator.

Key words: *St. Cyril's Church, fresco, ornaments, absolute dating, chronoidicator.*

ОЛІЙНИЙ ЖИВОПИС ХІХ ст. У ЦЕНТРАЛЬНІЙ НАВІ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ (ХІ ст.) м. ЧЕРНІГОВА

Мета даної публікації – детально розглянути та описати частину монументального живопису, що знаходиться у центральній наві, і зокрема, на західній стіні центральної нави Спасо-Преображенського собору (ХІ ст.) Чернігова – одного з найдавніших храмів Придніпров'я, показати логічний зв'язок композицій даної частини стінопису з іншими частинами та деталями інтер'єру, розкрити сюжетну послідовність, показати цілісність загального художнього задуму, а також вкотре привернути увагу до настінного розпису, створеного у першій чверті ХІХ ст. як важливої складової внутрішнього опорядження древнього храму.

Методи дослідження. Оскільки йдеться про монументальний живопис, передусім використовувалися такі методи дослідження як опис, аналіз та інтерпретація.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше детально описуються і аналізуються композиції, розміщені на західній стіні центральної нави. Встановлено іконографічне джерело композиції «Синайське законодавство», зроблено порівняльний аналіз першоджерела і настінної композиції у Спаському соборі.

Висновки. Розташування композицій визначає їх важливе місце у цілісній системі стінопису Спасо-Преображенського собору, адже вони ще раз підкреслюють зв'язок Старого і Нового Заповітів. Окрім того, дані сюжети є важливими з т. з. християнського виховання, і цей аспект у певній мірі і обумовлює їх розміщення на західній стіні центральної нави. Вони нагадують вірним про Закон, укладений між Всевишнім та людством, про жертвоприношення як спокуту гріхів, про відкуплення гріхів людства Ісусом Христом та про обов'язок християнина щиро і серцем каятися у вчиненні гріхів, спокотувати їх і боротися зі злом.

Ключові слова: композиція, сюжет, Книга Вихід, скрижалі, Книга Левит, жертвоприношення, Спасо-Преображенський собор.

Сучасний інтер'єр Спасо-Преображенського собору, найдавнішого у м. Чернігів і одного з найдавніших храмів лівобережного Придніпров'я, важко уявити без того настінного живопису, котрий нині прикрашає стіни храму. Цей розпис був створений у першій чверті ХІХ ст., після того як попередній стінопис ХVІІІ ст. разом із залишками фрески ХІ ст. був знищений пожежею 1750 р., котра вважається наймасштабнішою за всю історію собору. Ініціював нове розписування стін кафедрального собору тодішній архієпископ чернігівський Михайло (Десницький) [1, с. 72]. За його дорученням настоятель храму о. Іоан (Єленев) склав проєкт розписів [1, с. 72]. Відповідно до плану новий розпис містив «алегорично-символічні паралелі» [2, с. 162]. Ця концепція ґрунтувалася на тому, що власне і сам храм присвячений Преображенню Спасителя [3, с. 6]. На превеликий жаль о. Іоана, коштів на втілення даного проєкту катастрофічно не вистачало, і йому довелося переробляти план, а точніше створити інший проєкт, економніший. Новий проєкт відрізнявся від попереднього за змістом і мав виражений біблійно-богословський характер [1, с. 73].

Цей (другий) план настінного розпису і був затверджений як остаточний уже іншим архієпископом – Лаврентієм (Бакшевським) у березні 1820 р. [3, с. 8]. Роботи розпочалися тієї ж весни. Підрядником був такий собі Аким (Яким) Юрінов, майстер з Воронежа. Слід зауважити, що загалом система стінопису Спасо-Преображенського собору дещо відходить від звичного канону, однак являє собою *логічно* побудовану програму розписів, у якій частини змістовно взаємопов'язані між собою.

В одній з попередніх публікацій, присвячених даному стінопису, авторка висловила припущення стосовно того, що саме надихнуло Іоана Єленева розмістити у північній частині собору старозавітні сюжети, а у південній – євангельські. Першоджерелом ідеї стали, на її думку, зображення у медальйонах царських врат іконостасу, де у північній половині вміщені зображення символів старозавітних, а у південній – євангельських [1, с. 80]. Дана студія є частиною дослідження настінного розпису ХІХ ст., і присвячена тим композиціям, котрі знаходяться у центральній наві древнього храму [1; с. 4].

Безумовно, на розміщення композицій передусім вплинула внутрішня архітектура собору, що збереглася у початковому варіанті від ХІ ст. Певна частина розписів знаходиться у вівтарі, що відділений від основного об'єму собору і візуально (іконостасом), і функціонально. Відокремленим в архітектурному плані є нартекс (західна частина, притвор) храму. Основна ж частина композицій стінопису розташована у бічних навах храму, північній та південній. У центральній наві розписано верхню частину – головну баню, її барабан та підбанний простір, зокрема, паруса підпружних арок і склепіння, тобто те, що символізує небесну твердь. Ці розписи пов'язані із першими розділами Книги Буття [4].

Склепіння центральної нави. Сучасний стан. Фото М. Турчина

На склепінні центральної нави зображено синє небо зі світлими хмарами по краях, у хмарах – херувими. У центрі композиції, де хмари наче розступилися, у світлій прогалині вміщено диск у сонячному сяйві з написом древньоєврейською «Егова». По периметру диска також розміщені зображення херувимів.

Треба віддати належне художнику, адже сонячне світло зображене таким чином, наче воно випромінюється з-під диска. Композиція має глибоке символічне значення, оскільки Іегова – Бог-Отець – є Творцем усього сущого, і сонця також. На межі сонячного саява і синього неба по колу напис «*Буди имя Господне благословенно отныне и до века*». Дана композиція «зв'язує» зображення південної та північної нав, де на склепіннях вміщено написи відповідно «Твой есть день» та «І Твоя есть ночь». Таким чином ще раз підкреслюється символічна сутність верхньої частини храму як тверді небесної.

Як зазначалося вище, основний об'єм храму відділений від нартексу стіною. Відповідно до кожної нави (південної, центральної та північної) у цій стіні з нартексу ведуть три арочні отвори. З боку центральної нави згадана стіна є *західню*. Центральна її частина, що відділяє власне простір нави від нартексу, обмежена з боку північної та південної нав стовпами. Базою для верхньої частини стіни є парапети трифорію. Нижче парапетів, на площині стіни над прохідною аркою та обабіч неї, розміщуються три композиції, про які далі піде мова.

Зазвичай у цій частині храму ще з часів давньоруських розміщували композицію «Страшний суд» із зображенням сцен покарання грішників [11]. Таким чином, відбувалося візуальне завершення проповіді. Людина, виходячи з храму, отримувала своєрідне нагадування, що на неї чекає в разі потурання своїй гріховній натурі. Однак програма розписів Спасо-Преображенського собору, як вказувалося вище, не прив'язана жорстко до канону, має ряд особливостей, і одна з них пов'язана з даною частиною храму.

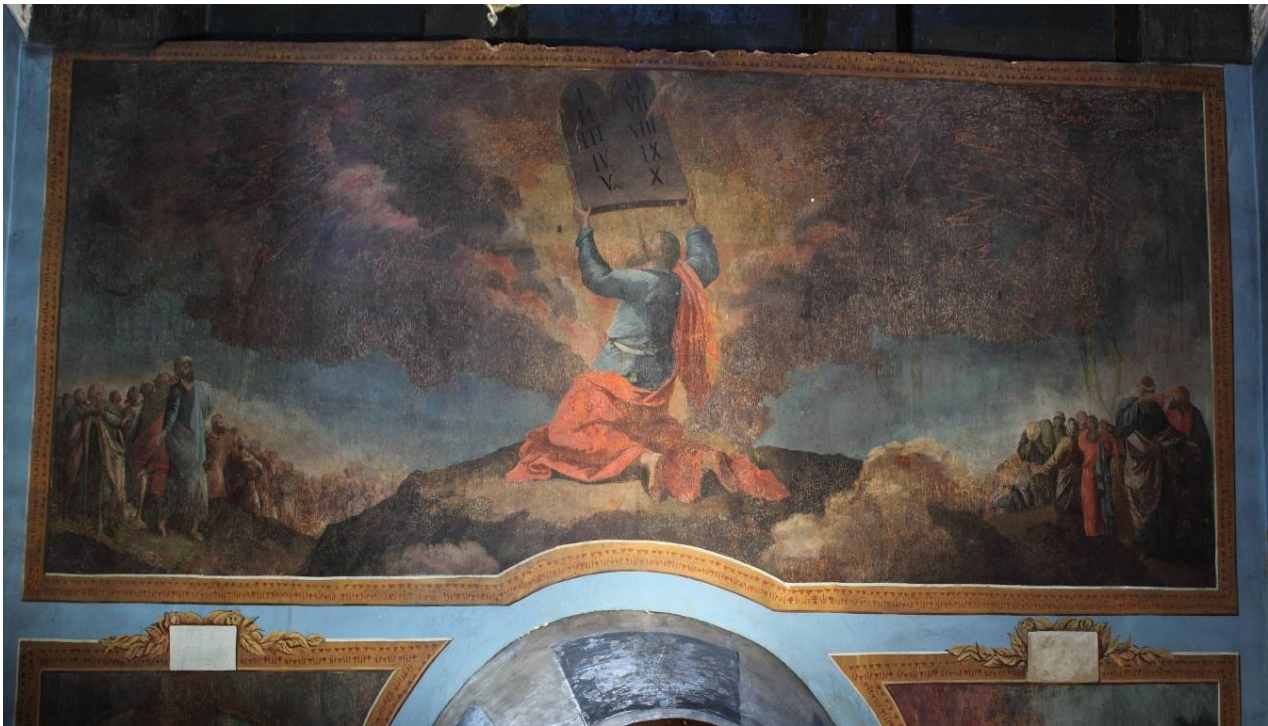
Практично всю горішню частину стіни займає одна з масштабних композицій «Дарування Мойсею Божественного Закону на горі Синай». Саме за такою назвою подається композиція Іоаном Єленєвим у його проєкті, представленому преосвященному Лаврентію (Бакшевському) [3, с. 10]. У даному дослідженні авторкою вживається інша назва цієї ж композиції, більш звична і частіше вживана у сучасній дослідницькій літературі, – «Синайське законодавство» [7]. Сюжет використовувався ще з середньовіччя, виконувався у різних техніках від живопису до барельєфу, і надзвичайно широко представлений у світовому образотворчому мистецтві [7]. Композиція, як і стінопис центральної нави, загалом була відреставрована на початку 90-х років ХХ ст. Для роботи над студією авторка використала фото М. Турчина із серії для видання «Спас Чернігівський» [7].

Настінна композиція у Спаському соборі виконана в станковій манері і має вигляд художнього полотна, поміщеного у раму, котра імітує раму дерев'яну, різьблену. Картина вписана у прямокутник неправильної форми, оскільки нижня лінія по центру відтворює вигин прохідної арки у стіні.

Композиція ілюструє глави 19 і 20 книги Вихід [9]. Побудова композиції характерна для класицизму – покулісна, має три плани.

Перше, що притягує погляд, – постать Мойсея. Зображення пророка знаходиться на другому плані у центрі композиції. Його постать наймасштабніша, порівняно з іншими персонажами і зображеннями. Глядачеві образ представлений у напівоберті зліва і знизу. Ми бачимо його профіль і потужний корпус. Цікаво, що обличчя Мойсея підняте вгору, а не смиренно опущене донизу, як це мало б бути зображеним. Художник подає Мойсея як чоловіка зрілого, у нього борода і вуса, але ще сповненого сил, його волосся каштанове, не сиве, його спина пряма, руки сильні, стегна кремезні. Образ відтворює силу та енергію.

Пророк стоїть на колінах на вершині скали, довкола якої клубочаться білі хмари. Він одягнутий у синій хітон та яскраво червоний гіматій, що зсунувся нижче попереку і лежить в основному на стегнах та литках, з-під плаща видно босі ноги. Один кінець гіматія звисає з правого плеча. Руки пророка підняті над головою, обома руками він тримає за кути скрижалі. Позу, у якій зображено Мойсея, не можна назвати зручною, однак і напруження у ній не відчувається. Скрижалі являють собою дві плити, з'єднані подібно до книги, кожна частина вгорі заокруглена. На скрижалях римськими цифрами від «I» до «X» зображено заповіді. З небес рука вказує пальцем на цифру «VIII», тобто на VIII-му заповідь.

Композиція «Дарування Мойсеєм Божественного Закону на горі Синай». Верхня частина західної стіни центрального нефу. Сучасний стан. Фото М. Турчина

Постать Мойсея зображена на тлі неба, зображенню якого художник приділив особливу увагу. Воно займає дві третини композиції. Колір неба і його стан неоднорідні. По нижньому краю на передньому плані та позаду бачимо білі хмари. Трохи вище небо набуває синього кольору. Книга Вихід безпосередньо описує стан гори Синай, тому довкола гори небо зображене темними кольорами із червоними сполохами вогню. «...гора Синай уся вона димувала через те, що Господь зійшов на неї в огні! І піднявся дим її, немов дим вапнярки, і сильно затремтіла вся гора...» [9, гл. 19.18]. По центру композиції у хмарах бачимо полум'я золотавого кольору, саме на тлі цієї золотавої плями і зображено постать Мойсея.

Довкола гори Синай, на якій стоїть Мойсей, зображено велику кількість людей – ізраїльський народ. «І вивів Мойсей народ із табору назустріч Богові, і стали вони під горою» [9, гл. 19. 17]. Пози людей, що зображені на передньому плані, передають їх емоційний стан. «... і затремтів увесь народ, що був у таборі...» [9, гл. 19. 16]. Один розгублено застиг, інший вражено подався назад, склавши долоні у благальному жесті, хтось, вражений, схилився, ховаючи обличчя у долонях, хтось просто руками закриває очі.

Варто зауважити, що іконографічним джерелом для композиції стала гравюра з ілюстрованої Біблії Крістофа Вайгеля, яка була видана 1695 р. в Аугсбурзі і перевидавалася у XVIII ст. [10]. У першій чверті XIX ст. це видання залишалось популярним серед монументалістів в якості іконографічного зразка [11, с. 100]. Художник використав для настінної композиції практично всю гравюру – зображення Мойсея, котрий тримає скрижалі, взявши за кути, постава пророка, зображення гіматія, зображення босих ніг, вигляд скелі, на якій стоїть навколішки Мойсей, хмари на передньому плані. Однак, у гравюрі Вайгеля бачимо дві руки, що виринають з хмари, – одна підтримує скрижалі, інша вказує на римську цифру, яка втілює заповідь. У настінній композиції Спаського собору маємо дещо інше: зображена *одна* рука з небес, яка вказує на заповідь. Проте, власне вказівний жест і на гравюрі, і у настінній композиції дуже подібні.

Дана композиція через низку причин посідає особливе місце у всьому комплексі олійного стінопису XIX ст. Передусім вона – наймасштабніша серед тих, що виконані у станковій манері. По-друге, завдяки місцю розташування вона повністю відкрита глядачеві і відповідно тому одна з небагатьох композицій, котру можна добре роздивитися у теперішньому соборі без додаткових оптичних пристроїв. Окрім того, поруч із цією композицією відсутні церковні свічники, на неї менше сідає кіптява, відтак фарби не так сильно потьмяніли і вона виглядає доволі яскравою.

На думку авторки, «Синайське законодавство» було розміщене у такому місці з виховною метою, адже у сюжеті закладено вимоги з боку Бога до поведінки людей. Десять заповідей вчать шанувати Бога, бути чесним, шанувати батьків, не вбивати, не чинити перелюбу, не красти, не свідчити неправдиво на ближнього, не зазіхати на майно ближнього тощо. Одночасно це нагадування, що заповіді не є порадами або рекомендаціями. Це правила, неухильно дотримуючись котрих людина стає праведником. З іншого боку, це також нагадування і про обітницю людей. «...І промовив Мойсей до народу: Не бійтеся, бо Бог прибув для випробування вас, і щоб страх Його був на ваших обличчях, щоб ви не грішили...» [9, гл. 20. 20], «А вони сказали: Усе, що говорив Господь зробимо й послухаємо...» [9, гл. 24. 7]. Таким чином, композиція «Синайське законодавство», розміщена на самому видному місці в храмі, мала за мету нагадати вірянам про зобов'язання перед Всевишнім.

Нижче «Синайського законодавства» по обидва боки прохідної арки відповідно до другого проекту Іоана Єленева розташовані ще дві композиції: «На західній же стіні, на двох, що при середній прохідній арці, простінках зобразити: 32) від півночі – Аарона, що приносить жертву, подібно до того як у книзі Левит зображено; 33) від півдня же – першого у цій благодаті Іерусалимського архієрея, св. апостола Іакова, у сакосі, що відправляє службу з архідияконом Стефаном, розділяючи на трапезі св. агнця; над диском і потиром представити райдужне напівколо, з агнцем звичайного виду, що спочиває на ньому у сьайві, з написом напівкола *Споживається Агнець Божий, що взяв гріхи світу за мирське буття і спасіння*, до східної ж сторони – євангеліє і хрест» [3, с. 12].

Саме так і було втілено задум. Обабіч прохідної арки – з північного боку – «Жертвоприношення Аарона», з південного – «Перший *новозавітний* Єрусалимський архієрей апостол Іаков, що здійснює жертву, розділяючи на трапезі св. Агнця» або «Причастя». Таке розміщення відповідає головній ідейній схемі – з північного боку – старозавітне, з південного – євангельське [1, с. 80]. Обидві композиції присвячені жертвоприношенню.

Композиція «Жертвоприношення Аарона», що розташована з північного боку центральної арки на нижній частині західної стіни, як і «Синайське законодавство», виконана у станковій манері, обмежена зображенням дерев'яної рами, вписана у прямокутник неправильної форми, оскільки її лівий край відтворює вертикальний вигин арки.

*Композиція «Жертвоприношення Аарона». Північна частина західної стіни
Сучасний стан. Фото М. Турчина*

Сюжет композиції відсилає до 8 і 9 глав Книги Левит [12]. Відповідно до тексту жертвоприношення здійснює брат Мойсея Аарон. Як стверджують сучасні богослови, саме у Книзі Левит простежується струнка і розроблена система жертвоприношень, які здійснювалися у старозавітному світі [13]. У стосунках із Богом жертвоприношення відіграло велику роль, пожертви були різними і мали різне значення. Передусім пожертва розглядалася як дар Всевишньому [13]. Вона здійснювалась як подарунок, котрий людина *хоче* принести Богу і таким чином виявити свою відданість і свою любов до Всевишнього. Також вирізняли жертву всепалення, жертву за гріх і жертву обов'язку.

Отже, за велінням Всевишнього Мойсей посвятив свого брата Аарона та його синів у первосвященники [11, гл. 8]. Саме як *перший* старозавітний первосвященник Аарон вшановується християнською церквою. Глава 9 Книги Левит детально описує жертвоприношення, яке здійснює Аарон уже в якості первосвященника. Він приносить жертву за гріх боговідступництва, а саме за поклоніння золотому тільцю, у той час, коли Мойсей спілкувався із Богом. Здійснення даного ритуалу власне відображає композиція у Спаському соборі. Виходячи із зображення, здійснюється жертва всепалення, яка символізувала цілковиту відданість Господу людини, що приносить жертву [17, 2.2].

Побудова композиції покулісна. На передньому плані по низу праворуч зображена рослинність, можливо трава, у сіро-коричневих тонах. У протилежному нижньому лівому куті на передньому плані намальовано декілька предметів: велика ємкість, схожа на приземкувату вазу, в ній стоїть ваза, схожа на амфору, а трохи далі, по низу жертовника предмет, схожий на кільце або обід. Згадані предмети зображені у тих же стриманих сіро-коричневих тонах, що й трава. На думку мистецтвознавців, ця частина композиції тяжіє до західноєвропейського натюрморту [18].

Основний план як і в усіх інших випадках – другий. Тут вздовж правого вертикального краю зображене темно-зелене дерево. Дещо ліворуч, за описаними вище предметами, бачимо жертовник. Це вивищення брунатного кольору прямокутної форми, що нагадує церковний престол. На ньому горить вогонь і лежить голова принесеного у жертву тільця. Зображення полум'я займає по суті всю верхню ліву частину композиції.

Дещо праворуч від центру перед жертовником зображений Аарон в облаченні іудейського первосвященника. Його змальовано як нестарого чоловіка з темним волоссям і широкою бородою. Книга Вихід детально описує одяг первосвященника-левита [14, гл. 28]. Відповідно до іудейського канону, Аарон мав бути одягнутий у довгий до п'ят хітон, поверх хітона – верхня риза блакитного кольору. Верхню частину тулуба покривав ефрод – специфічний одяг, що складався з двох кусків матерії: одна частина закривала спину, інша – груди до пояса. На плечах вони кріпилися спеціальними застібками, а на поясі – зав'язками. Останнім одягався наперсник (нагрудник) – найкоштовніша частина священницького одягу, що розміщувалась безпосередньо на грудях. На передній стороні наперсника у чотири ряди розміщувалися 12 коштовних каменів, кожен у золотій оправі, котрі символізували 12 колін Ізраїлевих. У кожному ряду коштовне каміння було різним і різного кольору. Саме цю яскраву деталь ми бачимо у настінній композиції. Деякі частини одягу зв'язувалися між собою довгим поясом. Голову Аарона покривав своєрідний тюрбан із золотою пластиною по центру – кидар [14, гл. 28].

Загалом варто зауважити, що художник, який працював над одягом Аарона, був не надто прискіпливий до деталей. Так, до прикладу, верхня риза мала бути обов'язково блакитного кольору, в даному випадку вона зображена білим кольором, а її рукава взагалі оливкового, відсутні обов'язкові прикраси по низу [15], проте вдало прописані складки одягу.

Поза Аарона статична, що власне відповідає ситуації. Привертає увагу зображення Ааронових рук. Права рука, особливо долоня, на думку авторки студії, виражає доволі природній жест, ліва ж зображена у якомусь неприродно-вивернутому стані. Авторка публікації припускає, що можливо ця частина зображення була або пізніше переписана, або невдало відреставрована. На жаль, звіт про реставрацію даної композиції у фондах Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» відсутній [16, с. 26].

Третій план, як і в інших композиціях – це пейзажні мотиви: блакитно-сіре небо, вдалині натяк на якісь вивищення (пагорби, гори), вкриті рослинністю. Все це слугує тлом для всієї композиції.

З південної сторони від арки, як зазначалося вище, в такій же станковій манері написано композицію «Перший новозавітний Єрусалимський архієрей апостол Іаков, що здійснює жертву, розділяючи на трапезі св. Агнця» або, як її стали називати у кінці ХХ ст., «Причастя». Оскільки південний прямокутник, в який вписано

композицію, є віддзеркаленням північного з композицією «Жертвоприношення Аарона», тепер уже правий край «рами» відтворює вертикальний вигин прохідної арки. Як зрозуміло з назви, сюжет присвячений жертвоприношенню новозавітному, безкровному.

Композиція багатофігурна, як у всіх попередніх випадках, побудова покулісна, але передній план, як такий, фактично відсутній. По центру композиції зображено прямокутний престол сіро-синього кольору. На престолі – потир і дискос (зображені як срібні) із хлібом як символи безкровної жертви. Хліб на дискосі круглий, пишний.

*Композиція «Причастя». Південна частина західної стіни.
Сучасний стан. Фото М. Турчина*

Композиція відображає ключовий для християнина момент літургії, коли разом з усією церквою, споживаючи кров і тіло Христове у вигляді вина і хліба, він стає причетним до сил воскресіння [17, с. 3]. Причастя щоразу нагадує про викупну жертву Ісуса Христа, який через свою смерть і воскресіння звільнив людство від прокляття первородного гріха. Разом з тим, причастя побічно нагадує, що ті, хто вірує в Добру Новину про Відкуплення гріхів, зобов'язані протягом усього свого земного життя боротися із силами зла. Тому, на думку авторки, у даній композиції зображені не лише праведники – перший ієрусалимський єпископ апостол Іаків та архідиякон

Стефан, які здійснюють службу і причастя, а й віряни. Як символ світла Христового на престолі зображені два свічники із запаленими свічками.

Праворуч від престолу зображено архідиякона Стефана. Це лисуватий чоловік в літах, оскільки його волосся і борода зображені як сиві. Як і годиться архідиякону, він у стихарі – довгому широкому одязі з широкими рукавами. Верхня частина стихаря кольорова: на світлому тлі блакитні квіточки, по низу – блакитна, у колір квітів, широка смуга. У правій руці Стефан тримає кадило, у лівій – орар, довгу широку стрічку, що носить поверх стихаря на лівому плечі, в даному випадку він червоного кольору. Цікаво, що за церковними правилами Стефан мав би тримати орар правою рукою. Тут, як і в «Жертвоприношенні Аарона», спостерігається певне нехтування деталями з боку художника.

У лівій частині композиції, навпроти Стефана виписано єпископа Іакова, його зображено нестарим чоловіком з темним волоссям та бородою. Одяг Іакова прописаний нечітко, тому можна лише здогадуватися, що намалював художник. Більш-менш зрозумілим є зображення омофору – головної ознаки єпископського сану, що одягався поверх сакоса (єпископська риза) на плечі і був важливим символом єпископського служіння. Омофор нагадував священнику про його пастирський обов'язок рятувати заблудші душі, як це робив євангельський добрий пастир – Ісус Христос. Без цієї важливої деталі облачення єпископ не може відправляти службу [19]. За звичай сакос і омофор в одному кольорі, однак у композиції вони різних кольорів. І це лише один, і не найсуттєвіший, з багатьох недоліків у даній композиції.

Над усіма присутніми зліва направо дугою зображено веселку і поверх неї напис, вочевидь той, що був передбачений планом Єленєва, оскільки розібрати написане неможливо. Ці деталі (веселка і напис) за планом були передбачені як частина зображення над диском і потиром [3, с. 12], однак виконавець з невідомих нам причин змінив план композиції. Веселка в даній композиції є важливим символом. Згідно з Біблією веселка – це біблійний знак миру і завіту з Богом, і в даному випадку зображення веселки є черговим нагадуванням людству про Заповіт [20].

Власне сама композиція загалом виглядає непрофесійно – темне і однакове по всій площині тло, пласкі зображення, постать архідиякона виглядає анатомічно деформованою. Так само непрофесійно зображені обличчя людей, зокрема тих, що стоять позаду престолу, на обличчях відсутні емоції. Вони змальовані зовсім спрощено, а обличчя на третьому плані взагалі виглядає схематичним. У композиції загалом відсутні світлотіні, навіть довкола полум'я запалених свічок не бачимо світла.

У наш час важко визначити причину такого непрофесійного виконання. Враховуючи місце розташування композиції, навряд чи її виконання доручили б молодосвідченому художнику. Також варто взяти до уваги той факт, що авторська робота (стінопис бригади Юрінова) двічі «підправлявся»: у 70-х роках ХІХ ст. і на початку ХХ ст. Тому найбільш вірогідним поясненням авторці студії видається можлива непрофесійна реставрація в один з цих періодів [18, арк. 2].

Обидві нижні композиції, як і «Синайське законодавство», повністю відкриті, їх добре видно без будь-яких допоміжних засобів.

Підбиваючи підсумки, авторка вважає за потрібне повернутися до нюансу, викладеного вище, а саме – на західній стіні центральної нави живопис особливо «впадає у вічі» власне тоді, коли людина після завершення літургії розвертається

від іконостасу і прямує до виходу з храму. Щоразу у такий момент три композиції нагадують кожному християнину: по-перше, про правила-заповіді, про закон, встановлений Всевишнім і визнаний людством («Синайське законодавство»), по-друге, про жертвоприношення як спокуту гріхів («Жертвоприношення Аарона»), по-третє, про відкуплення гріхів Ісусом Христом і обов'язок справжнього християнина щиросердно каятися у вчиненні гріхів, спокутувати їх і боротися зі злом. Отже, всі три композиції виконують надзвичайно важливу функцію – вказують кожному християнину шлях до спасіння.

Джерела та література

1. Гаркуша А. До питання про розміщення сюжетів стінопису (перша половина XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 72-80.
2. Жолтовський П. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. Київ, 1988. 162 с.
3. Добровольський П. Архив Черниговского кафедрального собора. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Чернигов: Тип. губерн. правления, 1902. Вып. 4: (1900–1902). Отд. 2. С. 6-19.
4. Гаркуша А. Книга Буття у настінному розписі Спасо-Преображенського собору (XI ст.) м. Чернігова. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 12-23.
5. Победимская С. Художественная система росписей храма. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennaya-sistema-rospisi-hrama/viewer> (дата звернення: 05.05.2021)
6. Жовква О. Символіка та побудова композиції інтер'єрних розписів православних сакральних споруд. URL: <http://repository.knuba.edu.ua/bitstream/handle/987654321/2598/201127-190-195.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 05.05.2021)
7. Бондарчук В., Доминов М., Квятковский А. Ветхий Завет в живописи Исаакиевского собора: на примере «Синайского законодательства» Ф. Завьялова. Вопросы музеологии. № 1 (2010). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vethiy-zavet-v-zhivopisi-isaakievskogo-sobora-na-primere-sinayskogo-zakonodatelstva-f-s-zavyalova/viewer> (дата звернення: 05.05.2021)
8. Доценко А. В., Гаркуша А. Б., Ванжула О. М., Васюта О. О. Спас Чернігівський. Чернігів: Десна Поліграф. 2011. С. 94-95.
9. Біблія (пер. І. Огієнка.) Вихід гл. 19. URL: <https://bibleonline.ru/bible/ubio/exo-19/> (дата звернення 05.05.2021)
10. Бугера І. До питання іконографії композицій XIX ст. стінопису Троїцького собору м. Чернігова. *Карнабідівські читання: зб. наук. пр. Чернігів*, 2021. Вип. 5. С. 100.
11. Біблія (пер. І. Огієнка) Третя книга Мойсеєва: Левит. гл. 8. URL: <https://bibleonline.ru/bible/ubio/lev-8/> (дата звернення: 05.05.2021)
12. Стрелов В. О жертвах в Ветхом Завете. URL: https://http://damian.ru/_news/2017-06-11/1.html (дата звернення: 17.03.2021)
13. Репродукція гравюри з Біблії Вайгеля. URL: <https://artefact.culture.ru/ru/subject/evangelie-1763> (дата звернення: 17.03.2021)
14. Біблія (пер. І. Огієнка.) Вихід гл. 28. URL: <https://bibleonline.ru/bible/ubio/exo-28/> (дата звернення 17.03.2021)
15. Одежда священника, первосвященника левита. URL: <https://www.hrampokrov.ru/publikatsii/ozhivshee-evangelie/odezhda/odezhda-svyashchennika-pervosvyashchennika-levita/> (дата звернення 17.03.2021)
16. Гаркуша А. Проблеми збереження олійного стінопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігова. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. / Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства, акад. наук України і Укр. т-во охорони*

пам'яток історії та культури, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка; [редкол. І. В. Мошик (голова) та ін.]. Глухів, 2019. Вип. 12. С. 23-26.

17. Викупна жертва. URL: <https://znaimo.com.ua/> (дата звернення: 15.08.2021)

18. Омельченко Т. Росписи Спасо-Преображенского собора [Рукопис]. Чернігів. 1994 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № 360. 3 арк.

19. Облачення (священні одежі) священнослужителів. URL: https://www.progolovne.in.ua/?page_id=1635 (дата звернення: 15.08.2021)

20. Біблія (пер. І. Огієнка.). Книга Буття 9. 12-14. URL: <https://bibleonline.ru/bible/ubio/gen-9/> (дата звернення: 15.08.2021)

Alla GARKUSHA
(Chernihiv)

OIL Painting of the Ainting of the XIX century in the central nave of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour (XI th cent.) in Chernihiv

The purpose of this publication is to consider and describe in detail the part of the monumental painting located in the central nave, and in particular on the western wall of the central nave of the Saviour-Transfiguration Cathedral (XI century) Chernihiv - one of the oldest temples of Dnieper region, to show the logical connection parts of the mural with other parts and details of the interior, to reveal the plot sequence, to show the integrity of the overall artistic design, as well as to draw attention to the mural created in the first quarter of the nineteenth century as an important component of the interior decoration of the ancient temple.

***Research methods.** Since it is a monumental painting, such research methods as description, analysis and interpretation were used. **The scientific novelty** is that for the first time the compositions placed on the western wall of the central nave are described and analyzed in detail. The iconographic source of the composition “Sinai Legislation” has been established, a comparative analysis of the original source and the wall composition in the Saviour-Transfiguration Cathedral has been made.*

***Conclusions.** The location of the compositions emphasizes their important place in the integral system of frescoes of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour, as they emphasize the connection between the Old and New Testaments. In addition, these stories are important with the so-called Christian upbringing, and this aspect to some extent determines their placement on the west wall of the central nave. They remind the faithful of the Law between the Almighty and mankind, of the sacrifice as atonement for sins, of the redemption of the sins of mankind by Jesus Christ, and of the Christian's duty to sincerely repent of sins, atone, and fight evil.*

***Key words:** composition, plot, Book of Exodus, tablets, Book of Leviticus, the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour.*

РОЗПОДІЛ ПОШТОВОЇ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті простежено особливості розподілу, оцінювання, прийому та видачі поштової кореспонденції у відділенні Батуринської пошти початку ХХ ст. в контексті діяльності поштових станцій того часу на території Чернігівської губернії. Введено в науковий обіг поштові конверти, відкриті листи, листівки початку ХХ ст. із штемпелями Батуринської пошти з фондової колекції Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Ключові слова: поштове відділення, лист, листівка, поштовий штемпель, поштова марка, Батурин.

Поштовий зв'язок є одним із найдавніших засобів обміну інформацією. Впродовж багатьох століть пошта пройшла еволюцію від часів «ямської гоньби», земської пошти до мережі сучасного поштового сервісу, постійно трансформуючись з розвитком суспільства.

Історія Батуринської пошти починається з XVII ст. На початку ХХ ст. у містечку Батурині Конотопського повіту Чернігівської губернії функціонувала поштова станція. Про діяльність поштових відділень 100-річної давнини дізнаємося із «Календаря Чернігівської губернії» за 1916 р. Внутрішня кореспонденція того часу, що пересилалася в межах України, поділялася на просту, замовну, страхову та з післяплатою. До простої входили листи, поштові картки, бандерольні відправлення та посилки без ціни. Листи були закриті (вони відправлялися у закритих конвертах, запечатаних сургучевою печаткою) та відкриті, які відправлялися у не запакованому вигляді. Останні поділялися на «еденичные», що коштували 3 коп., та з оплаченою наперед відповіддю – по 6 коп. Наприклад, на той час за 3 коп. можна було купити 1 кг солі, а за 6 коп. – 1 кг житнього борошна. У листах дозволялося надсилати документи, марки, заборонялося – гроші. Сам лист не повинен був перевищувати вагу в 1 фунт (454 грамів) [1, с. 144].

Бандерольними відправленнями дозволялося пересилати різноманітну друковану продукцію, ділові папери, які не мали характеру поточного листування, та нецінні товари. Відправлення запаковували так, щоб вміст можна було легко вилучити та оглянути поштовому чиновнику. У посилки, як і у закриті листи, також заборонялося вкладати гроші. За невиконання таких умов накладалися штрафи, а із вкладених грошей конфісковували 1/4 суми [1, с. 144].

Замовна кореспонденція включала в себе будь-який закритий лист, поштову картку або бандерольну посилку, з поміткою «ЗАКАЗНОЕ». До страхової кореспонденції відносилися листи з установленою платою, цінні посилки та вузли з монетами. Листи з установленою ціною оплачувалися марками. Під час прийому такого листа видавалася розписка. Допустимий грошовий внесок у листі сягав не вище 1000 рублів. Посилки без оголошеної вартості і цінні повинні були бути обшиті полотном або шкірою і перев'язані навхрест мотузкою, в іншому вигляді посилка на пошту не приймалася [1, с. 145].

Для відправлення до посилки також додавали адресу адресата, яку фіксували на бланках з відрізними купонами установленої форми. Вони були трьох кольорів: рожеві – для посилок без оголошеної вартості, білі – з встановленою платою, жовті – з післяплатою [1, с. 147].

Вага цінних вузлів із дзвінками монетами мала обмеження до 60 фунтів (27 кг). За послуги пересилки бралися поштові збори: вагові – з фунта по тарифу для посилок; страхові – з суми цінності як для грошових пакетів; з розписки – 5 коп. Такі цінні вузли з монетами видавалися тільки у поштовому відділенні, адресної доставки не було [1, с. 147].

У населених пунктах, де діяли поштові контори, посилки надходили з адресною доставкою. Їхня вага не повинна була перевищувати 1 пуд (16 кг), а цінність становила не менше 500 рублів. Доставка оплачувалася відправником. Для посилки вагою до 12 фунтів (907 грамів) вона становила 10 коп., більше цієї ваги – 20 коп. Така кореспонденція видавалася особисто одержувачу і з умовою – лише «грамотному» (тому, хто вмів читати і писати) [1, с. 147]. Неписьменні одержувачі поштової кореспонденції могли запрошувати сторонніх «грамотних» осіб, щоб розписатися за них у поштовій книзі, або пред'явити на повістці посвідчення урядової особи чи громадської установи про те, що одержувач неписьменний. За збереження посилки на пошті бралася плата: по 5 коп. за кожен день.

Як і в наш час, на початку ХХ століття була можливість «післяплати». Таким способом відправлялися цінні пакети, посилки, замовні листи і бандеролі. Позначалися вони написом «СЪ НАЛОЖЕННЫМЪ ПЛАТЕЖЕМЪ» і прописаною сумою цього платежу [1, с. 148].

Була також і іноземна кореспонденція. Адреси вказувалися французькою або англійською мовами. За кожні 15 г закритого іноземного листа плата була 15 коп., відкриті листи коштували 4 коп., а з відповіддю – 8 коп. Бандерольні відправлення оплачувалися по 2 коп. за кожні 50 грамів, за бандероль з діловими паперами – 10 коп. [1, с. 150]. Відносно іноземної кореспонденції, яка надходила з-за кордону, діяла цензура. Поштове відомство отримувало список забороненої кореспонденції, який з кожним роком оновлювався. Такі видання конфісковувалися з поштових установ. Це також мало і позитивний характер, адже завдяки цьому виявлялися контрабандні товари, фальшиві марки, кредитні білети тощо.

Прийом та видача поштової кореспонденції не здійснювалася у перший день Нового року, Різдва Христового та Великодня, на Благовіщення, Тезоімеництва Государя Імператора [2, с. 73].

У фондівій колекції Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» зберігаються відкриті листи з нанесеними фотографічними відбитками, клішованими написами, штемпелями, а також поштові конверти, датовані початком ХХ ст., які засвідчують діяльність Батуринського поштового відділення у цей час.

Листівка поштова (КВ-5-3337/ Д-3-1250) розміром 9×14 см із чорно-білим фото палацу гетьмана України К. Розумовського у Батурині та припалацового флігеля на лицьовій стороні (Рис. 1). На зворотній стороні вгорі – напис кирилицею «ВСЕМИРНЫЙ ПОЧТОВЫЙ СОЮЗЪ. РОССИЯ» та латиницею: «Union postale universelle. Russie», «Открытое письмо. – Carte postale». На цій же стороні знаходяться три круглі штампи діаметром 2,9 см, два з яких – Батуринського поштового відділення, та поштова марка червоного кольору номіналом 3 коп. із зображенням двоголового коронового орла – герба Російської імперії.

Листівка з поздоровленням зі святом Воскресіння Христового, адресована Марії Костянтинівні Леонтович в м. Борзну Чернігівської губернії, була відправлена 11.04.1913 р. (Рис. 2) [3].

Листівка поштова (КВ-6-3769/ Д-3-1304) розміром 9×14 см із чорно-білим зображенням центральної вулиці Батурина на лицьовій стороні (Рис. 3). На звороті – вгорі напис кирилицею: «ВСЕМІРНЫЙ ПОЧТОВЫЙ СОЮЗЪ. РОССИЯ» та латинськими літерами: «Union postale universelle. Russie», «Открытое письмо. – Carte postale», штамп Батурина відділення пошти від 31.12.1912 р. та поштова марка вартістю 3 коп. Листівка з вітальним текстом з нагоди Нового року, адресована Лідії Петрівні Іващенко у м. Новгород-Сіверський Чернігівської губернії (Рис. 4) [4].

Листівка поштова (КВ-9-6378/Д-3-1811) розміром 13,8×8,8 см із зображенням учасників Батурина народного театру (Рис. 5). Серед зображених на ній – уродженець Батурина Олександр Сошицький. На звороті – поштовий штамп відправлення з Батурина від 15.01.1914 р. та поштова марка з гербом Російської імперії вартістю 3 коп. Листівка адресована матері відправника, А. А. Сошицькій, в м. Чебоксари Самарської губернії (Рис. 6) [5].

На лицьовій стороні конверта поштового (904/Д-2-н/д), адресованого Дмитру Косьмовичу Дяченку, сторожу садиби Василя Петровича Кочубея в Батурина Чернігівської губернії Конотопського повіту, знаходиться круглий штемпель поштового відділення населеного пункту Середино-Буда Чернігівської губернії з датою «8 мая 1902» (Рис. 7). На зворотній стороні конверта (Рис. 8) – три круглі штемпелі: поштового відділення Батурина, Середино-Буди та Конотопа Чернігівської губернії [6].

На лицьовій стороні конверта поштового (905/Д-2-н/д), адресованого в Батурина Чернігівської губернії Конотопського повіту Дмитру Косьмовичу Дяченку, – круглий штемпель поштового відділення Середино-Буди з датою «21.IV.1903» (Рис. 9). З іншого боку конверта – чотири круглі штемпелі: два з яких – Середино-Буди, один – Конотопа та один – Батурина Чернігівської губернії (Рис. 10) [7].

У фондовій колекції заповідника зберігається також відкритий лист (КВ-2-2001 /Д-3-684) з написом зверху: «СТАРО-ГУТСКОЕ ЛѢСНОЕ УПРАВЛЕНИЕ. Статскаго Совѣтника В. П. КОЧУБЕЯ. АДРЕСЪ: для писем и телеграммъ – м. Середино-Буда, Черниговской губ. «грузовъ – ст. «Зерново» М.-К.-Вор. жел. дор.», адресований сторожу Батурина садиби В. П. Кочубея Дмитру Косьмовичу Дяченку зі Старо-Гутського лісництва, датований 12 вересня 1912 р. На лицьовій стороні – чотири круглі штемпелі: два – поштового відділення Середино-Буди, один – Конотопа та один – Батурина Чернігівської губернії (Рис. 11) [8].

З давніх часів послугами пошти користувалося все цивілізоване суспільство, адже працювала вона за будь-яких умов та забезпечувала людям можливість спілкування на відстані. Поштова діяльність, даючи змогу пересилати різноманітні товари, в усі часи відігравала значну роль для розвитку країни, сприяючи піднесенню її економіки та торгових відносин, налагоджувала та підтримувала взаємозв'язки між різними регіонами всередині країни та іноземними державами. Пошта і на сьогодні залишається повсякденним та доступним засобом спілкування і стала культурним явищем та свідком епохи.

ДОДАТКИ

Рис. 1. Листівка поштова із зображенням палацу гетьмана К. Розумовського у Батурині, початок ХХ ст. [3]

Рис. 2. Листівка поштова із зображенням палацу гетьмана К. Розумовського у Батурині, початок ХХ ст., зворот. [3]

Рис. 3. Листівка поштова із зображенням центральної вулиці Батурина, початок XX ст. [4]

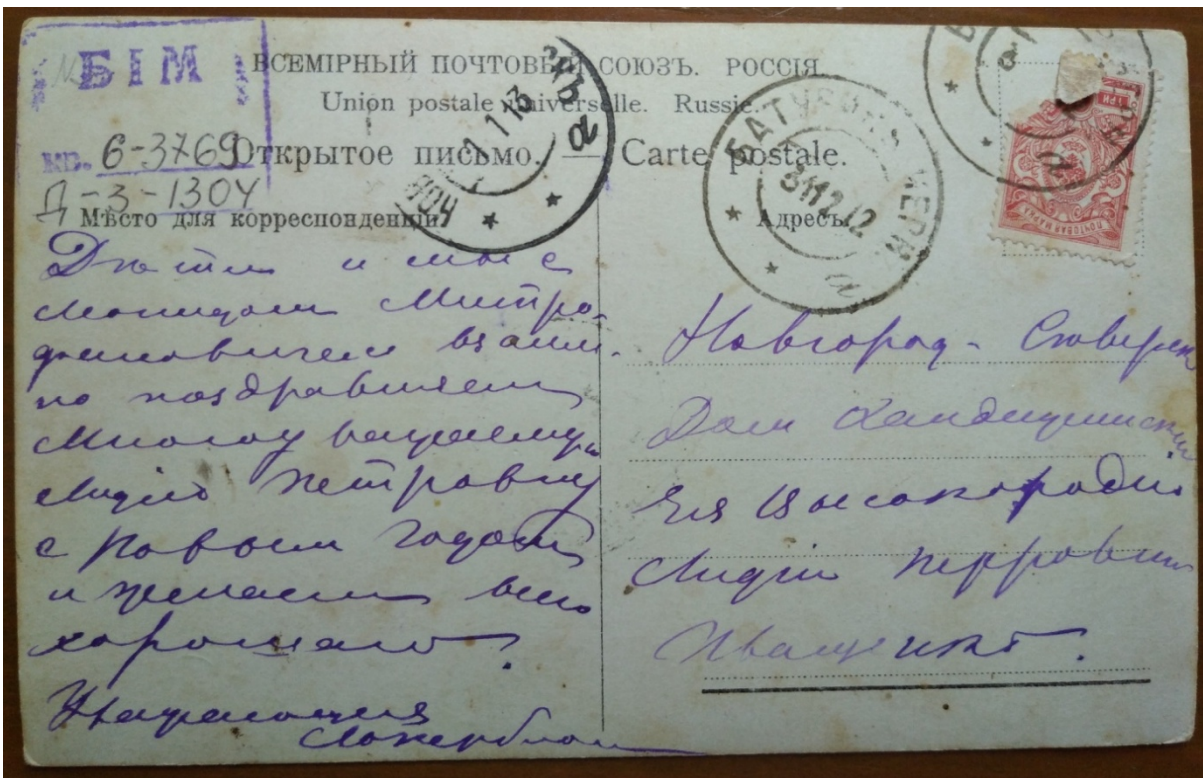

Рис. 4. Листівка поштова із зображенням центральної вулиці Батурина, початок XX ст., зворот. [4]

Рис. 5. Листівка поштова із зображенням учасників Батуринського народного театру, початок XX ст. [5]

Рис. 6. Листівка поштова із зображенням учасників Батуринського народного театру, початок XX ст., зворот. [5]

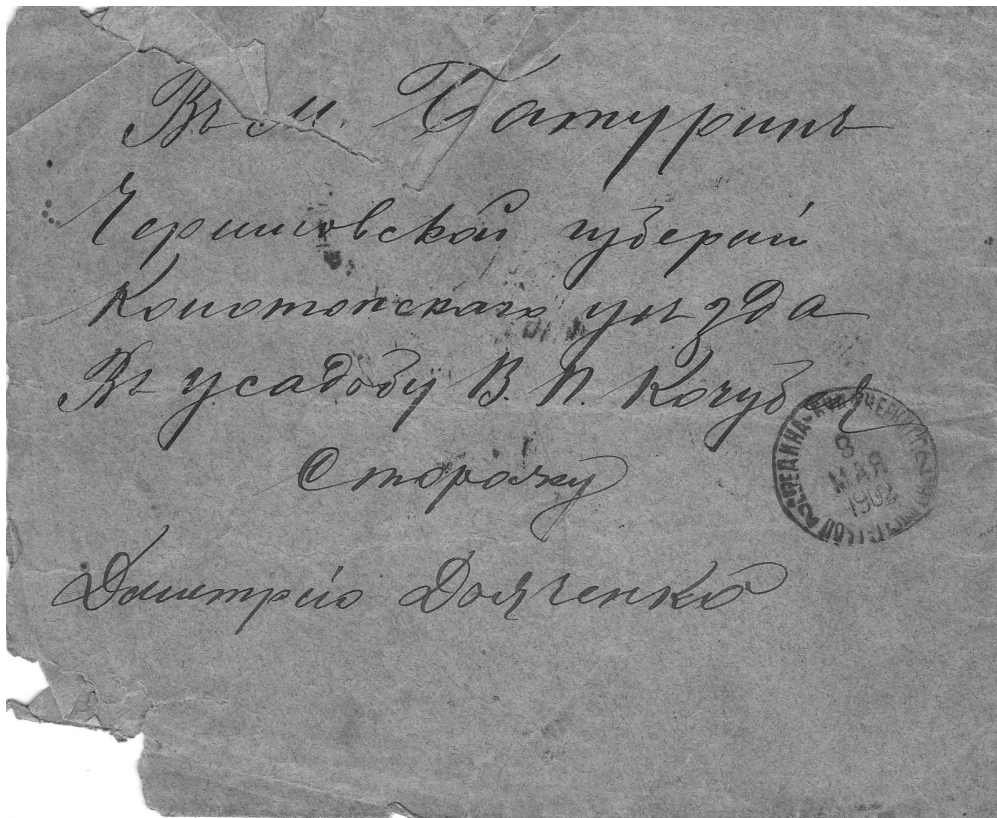

Рис. 7. Конверт поштовий, надісланий в м. Батурин. 1902 р. [6]

Рис. 8. Конверт поштовий, надісланий в м. Батурин, 1902 р., зворот. [6]

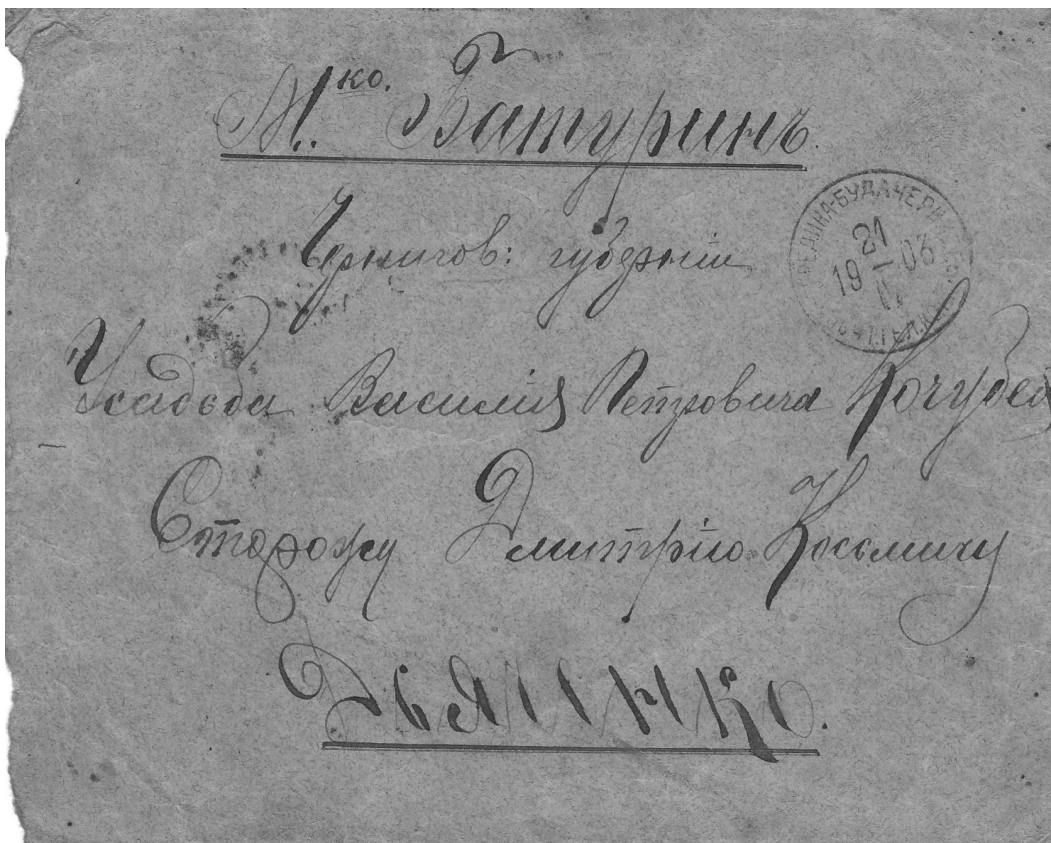

Рис. 9. Конверт поштовый, надісланий в м. Батурин. 1903 р. [7]

Рис. 10. Конверт поштовый, надісланий в м. Батурин. 1903 р., зворот [7]

Рис. 11. Відкритий лист в м. Батурич Чернігівської губернії. 1912 р. [8]

Джерела та література

1. Календарь Черниговской губернии на 1916 год. Чернигов: Черниговский Губ. стат. ком., 1915. С. 144–150.
2. Мухін В., Мороз В., Дюков П., Іванов В., Юрій В. Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти. Київ: [Б. в.], 2002. 328 с.
3. Листівка поштова із зображенням палацу гетьмана України К. Розумовського у Батурині, початок ХХ ст. // Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Інв. № КВ-5-3337/Д-3-1250.
4. Листівка поштова із зображенням центральної вулиці Батурина, початок ХХ ст. // Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Інв. № КВ-6-3769/Д-3-1304.
5. Листівка поштова із зображенням учасників Батурицького народного театру, початок ХХ ст. // Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Інв. № КВ-9-6379/Д-3-1811.
6. Конверт поштовий, 1902 р. // Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Інв. № 904/Д-2-н/д.
7. Конверт поштовий, 1903 р. // Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Інв. № 905/Д-2-н/д.
8. Відкритий лист, 1912 р. // Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Інв. № КВ-2-2001/Д-3-684.

Iryna KURTOVA
(Baturyn)

Distribution of postal correspondence of the early twentieth century

The article traced distribution features, evaluation, reception and issuance of postal correspondence in the Baturyn post office of the early twentieth century in the context of the activities of post offices that time on the territory of Chernihiv province. Introduced into scientific circulation postal envelopes, open letters, postcards early twentieth century with stamps Baturyn post office from the stock collection of the National Historical and Cultural Reserve "Hetman's Capital".

Key words: mail/post office, letter, postcard, postmark, postage stamp, Baturyn.

НЕКАНОНІЧНІ НАРОДНІ ІКОНИ В ІКОНОПИСНІЙ ЗБІРЦІ НІКЗ «ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»

У статті розглянуто образи на неканонічних народних іконах фондової збірки та проведено аналогію іконописних сюжетів з творами західноєвропейського мистецтва.

Ключові слова: *Господь Саваоф, янголи, херувими, іконописний сюжет.*

Особливе місце серед іконописних сюжетів, які були поширені в Україні у XVIII–XIX ст. займають ікони, які були визнані церквою неканонічними. Це ікони, на яких зображений Господь Саваоф. «Вимога була зафіксована у 43-му правилі собору, яке вимагало вилючити з обрядової практики усі ікони із зображенням Саваофа, і особливо ті, де він пишеться у вигляді старця, а Дух Святий символічно зображений в образі голуба» [1, с. 170]. До них належать Коронування Богородиці, Новозавітна Трійця та ікони із зображенням самого Бога Саваофа.

Ім'я Саваоф – один з титулів Господа в іудейській та християнській традиціях. «Одним із старозавітніх імен Бога, що є в Трійці єдиний – Саваоф (Господь Воїнств). Це ім'я особливим чином підкреслює властивості Його Всемогуття, для чого звертається до аналогії з образом небесного війська» [2].

В іконописній збірці Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» зберігаються дві ікони такого зразка, виконані народними майстрами Батуриччини на дерев'яних дошках олійними фарбами. Одна з них (Д-6-2764) – «Бог Отець з янголами» (Рис. 1), розмір 71,5×5,4×2 см, XIX століття невідомого народного майстра Батуриччини – відноситься до тих іконописних образів,

*Рис. 1. Ікона «Бог Отець з двома янголами»
НІКЗ «Гетьманська столиця»*

які були заборонені VII Вселенським собором. Причиною заборони зображень Господа є твердження, що Господа Саваофа ніхто не бачив «у плоті», адже це – Дух і лише Христос може бути зображеним, бо його бачили в подобі людини. Разом з тим ця заборона повсюдно ігнорувалася, тому у церквах минулого століття та в тих, що були відновлені після комуністичного вандалізму, часто можна побачити зображення сивочолого Бога Саваофа в оточенні херувимів у розписі інтер'єрів,

іконостасів та куполів церков. «Так, у східній частині центрального куполу чернігівського Троїцького собору зображено Бога-Отця. Поколінна постать Саваофа виконана серед хмар; сивий старець із густою довгою бородою одягнений у блакитний хітон та зелений плащ, перекинутий через ліве плече» [3, с. 25].

Зображення Господа Саваофа на народних іконах ХІХ століття майже повністю співпадали з його зображеннями у графічних творах західноєвропейського мистецтва. «Численні альбоми західних гравюр на біблійні теми були в ікономалярні Києво-Печерської Лаври; майстрові люди, підмайстри, учні мали до них вільний доступ і дозвіл змальовувати все на власний розсуд» [4, с. 2]. Подібні сюжети зустрічаються у малюнках-«кужбушках» учнів Києво-Печерської лаври ХVІІІ століття. «Серед малюнків чимало портретів визначних церковних і політичних діячів того часу, студії на релігійні та міфологічні сюжети, пейзажі та орнаментальні проекти, жанрові сценки, вправи з анатомії, серед яких є багато датованих та підписаних учителями й учнями» [5]. Серед малюнків-«кужбушків» можемо бачити зображення Господа Саваофа, подібне до його ликів на народних іконах. Оскільки народний іконопис сформувався внаслідок наслідування професійного ікономалярства, то, як правило, подібні іконописні сюжети із зображенням Господа Саваофа розповсюдились серед народних майстрів-іконописців.

На іконі з фондової колекції Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» Господь Саваоф представлений у вигляді лагідного мудрого сивочолого старця з густою довгою білою бородою. У правій руці він тримає жезл, під яким зображена небесна сфера, ліва долоня піднята угору у благословляючому жесті. Лик, розміщений на тлі трикутника, який символізує Святу Трійцю. Голуб – символ духа святого, спрямований вниз на рівні бороди в обрамленні жовтого саява. Колір одягу Господа традиційний: червоний хітон та темно-зелений гіматій. Внизу ікони зображені три херувими: «Господь царює і народи тремтять! Він сидить на херувимах і трясеться земля» [6]. У трьох кутах трикутного німбу, навколо голови Господа Саваофа, написи жовтою фарбою у вигляді трьох букв «СТЪ», що означає «Свят, Свят, Свят».

Іконописний тип «Коронування Богородиці» отримав своє поширення в Україні у ХVІІІ – початку ХІХ століття; сюжет таких ікон теж був подібний до сюжетів, які зображені на творах західноєвропейського мистецтва, відповідно і на малюнках учнів іконописної школи Києво-Печерської лаври – «кужбушках». Цей іконографічний тип відноситься до неканонічних, адже на усіх іконах типу «Коронування» зображений Господь Саваоф.

У фондовій колекції заповідника «Гетьманська столиця» зберігається неканонічна народна ікона «Коронування Богородиці» (Рис. 2) ХІХ століття (Інв. № Д-6-2762), розмір 55×43×2 см роботи невідомого майстра Батурищини. На передньому плані композиції поясне зображення Діви Марії з непокритою головою і заплетеною

Рис. 2. Ікона «Коронування Богородиці»
НІКЗ «Гетьманська столиця»

косою, характерною для зачісок українських дівчат, по ліву руку від Богородиці – Бог Отець (Саваоф) та по праву – Ісус, урочисто тримають над нею корону – символ Цариці Небесної. Господь Саваоф у червоному хітоні та зеленому гіматії тримає скипетр у лівій руці – символ влади, у лівій руці Ісуса великий Хрест, який символізує спасіння через жертву. Вся композиція розміщена на червоному тлі, у центрі якого розширений донизу світловий трикутник жовтого кольору, у верхньому його куті – голуб, що підіймається догори.

Ці ікони перебували у Воскресенській церкві – усипальниці Кирила Розумовського у Батурині. На початку реставраційних робіт, що розпочалися у храмі у травні 2006 року, деякі ікони, у тому числі вищезгадані, настоятель храму, митрофорний протоієрей Георгій (Юрій Миронович Шутко), передав до фондів заповідника. У 2016 році ікони «Бог Отець з янголами» та «Коронування Богородиці» були передані до Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури з метою проведення консерваційно-реставраційних заходів.

Таким чином, серед народних ікон фондової збірки Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» зберігаються два зразки неканонічних ікон, виконаних народними майстрами Батуринщини. Ці пам'ятки мають мистецтвознавче, культурне, історичне значення та становлять цінність для вивчення сакральної спадщини України.

Джерела та література

1. Богомолець О. Ікони Саваофа: витоки та зміст іконописного образу. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/523166.pdf> (дата звернення: 17.12.10.2021)
2. Заплетенюк Є. Свят, Свят, Свят. Господь Саваоф. URL: <https://www.bogoslov.kharkov.ua/news/2909> (дата звернення: 17.12.2021)
3. Бугера І. Західноєвропейські гравюри як зразок для настінних розписів XIX століття Чернігівського Троїцького собору. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/174206/04-Buhera.pdf?sequence=1> (дата звернення: 02.11.2021)
4. Степовик Д. Історія української ікони X–XIX століть. URL: http://uartlib.org/downloads/Stepovik_IconHistory_uartlib.org.PDF (дата звернення 08.10.2021)
5. Навчальні малюнки учнів іконописної та малярської майстерні Києво-Печерської лаври XVIII століття. Альбом 14. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?S21CNR=20&S21STN=1&S21REF=2&C21COM=S&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21All=%3C.%3EID%3D0000031%3C.%3E&&S21FMT=fullwebr (дата звернення: 05.11.2021)
6. Українська Біблія. Переклад Огієнко 1962 р. Псалми. 98. URL: <http://bible.ubf.org.ua/ukr/?scr=%D0%9F%D1%81%D0%B0%D0%BB%D0%BC%D0%B8.98> (дата звернення: 17.12.2021)

Oxana NOVIK
(Baturin)

Non-canonical folk icons in the icon-painting collection of the Hetman's Capital

The article considers images on non-canonic folk icons of the stock collection and draws an analogy of icon-painting plots with works of Western European art.

Key words: Lord of hosts, angels, cherubim, iconographic plot.

МУЗЕЙНІ ВИДАННЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК НОСІЙ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: ЦІНА ТА ЦІННІСТЬ

Запропоноване дослідження зосереджено на фактах доступності та затребуваності музейних видань українського походження, продюкованих наприкінці ХІХ – початку ХХ століття в Російській імперії. На підставі аналізу службового апарату музейних видань та об'яв у періодиці встановлено ціновий діапазон музейних книг та брошур. Аналіз бібліотечних штампелів, дарчих надписів, підписів на музейних виданнях, а також залучення епістолярних джерел довели затребуваність музеографічних творів представниками наукової та мистецької сфери діяльності.

Ключові слова: музеографія, музейні видання, ціна.

Сплеск колекційної діяльності у ХІХ столітті поступово призвів до появи специфічного виду друкованої продукції – публікацій колекцій приватних та музейних збірок старожитностей та творів мистецтва. Володіючи у вербальному та візуальному значенні потужним інформаційним ресурсом, українські музейні видання кінця ХІХ – початку ХХ століття уже протягом більш ніж століття виконують функцію носія історико-культурної спадщини.

Предмет дослідження даної статті сфокусований на ціновому та ціннісному аспектах музеографії. Запропоноване дослідження проведено на підставі аналізу службового апарату музейних видань українського походження, які вийшли друком в Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. Також залучено бібліотечні штампелі, маргіналії та епістолярні джерела.

З'ясування доступності музейних книг з огляду на тиражі, ціни та місця їх продажу; а також виявлення реального контингенту користувачів музеографічної продукції, дозволить більш повно зрозуміти джерельну роль музейних видань в процесах поглиблення історичного знання та популяризації історико-культурної спадщини. Актуальність даного дослідження підсилена тією обставиною, що на фоні підйому типографської справи і збільшення кількості друкованої продукції, музейній книзі кінця ХІХ – початку ХХ століття доводилось конкурувати із дешевою «книгою для народу», актуальною пресою, прийнятними за ціною та тематикою часописами і журналами, науковою літературою, художніми творами, белетристикою.

Варто відзначити, що музеографічне видавництво на теренах України представлено в ряді наукових праць. Деякі автори торкаються проблем джерельного значення музейних творів. Наприклад, така роль музеографії представлена в роботах: І. В. Дворкіна [4], О. І. Кушпетюк [17], Л. Ю. Мельничук [25], В. М. Ткаченка [35], Н. М. Товстоляк [36]. Ряд авторів розкривають зміст та обставини створення музейних видань. Серед таких назвемо дослідження: О. І. Ісаєнко [9], А. С. Клепак [11; 12], Д. І. Назаренка [26], О. Є. Черненко [37], О. Б. Супруненко [34]. Розгляд запропонованого нами предмету дослідження проведений вперше. Результат представлений двома блоками: 1) тиражі та ціни музейної книги; 2) ціннісний аспект музеографії.

Тиражі та ціни книг в означений хронологічний період залежали від особливостей замовлення та типографського устаткування. У XIX столітті кількісний випуск коливався в межах від 100–300 до 1000–1500 примірників, а на початку XX століття міг сягати 4000 [31, с. 339-350]. Проте, афішувати тираж та ціну в службовому апараті книг (що характерно для видань починаючи від другої декади XX століття) було не прийнято, очевидно з позиції комерційної таємниці [13, с. 47].

Аналіз української музеографічної продукції кінця XIX – початку XX століття показав, що проставлені типографським способом тираж та ціну зустрічаємо вкрай зрідка. Наприклад, кілька примірників «Старожитностей Придніпров'я» (1899, 1900, 1902) Богдана і Варвари Ханенків мають персональну нумерацію у вигляді позначки «4», «№316», «№225» [5; 6; 7]. Очевидно розкішно оформлені книги були лімітованим виданням. На обкладинці доволі популярного у науковців 150-сторінкового безілюстративного «Вказівника виставки при третьому Археологічному з'їзді в Києві» (1874) проставлена ціна – «50 копійок» [38]. На звороті невеличкої 20-сторінкової «Програми відділу «Старий Київ»» (1912) Київського художньо-промислового музею позначено – «20 копійок» [32].

По більшій мірі ціну, а іноді й тираж, музейної книги, а також інформацію про місце її придбання потенційний читач міг отримати з об'яв, розміщених у музейних виданнях та періодиці.

Так, на останній друкованій сторінці «Історичних діячів Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» (1885) указано, що поточний випуск та його попередній варіант 1883 року можна було купити у книжковій крамниці Л. В. Ільницького в Києві. Ціна за більш ніж 100-сторінкове ілюстроване видання на папері високої якості у 1883 році становила 6 рублів та 6 рублів 70 копійок з доставкою. Сучасники назвали таку ціну непомірно високою [1, с. 882], «невіглаством» і «спекуляцією» [33, с. 694]. У 1885 році видавець випустив дві версії книги: за розкішний формат в 4 долі аркуша просив 6 рублів або 6 рублів і 50 копійок з пересилкою; за публікацію на простому папері, меншого формату (у 8 долю аркуша) – 2 рублі та 2 рублі 50 копійок з пересилкою [8, с. 118]. Тобто, за два роки подешевшала лише послуга пошти.

У шостому випуску «Короткого вказівника музею Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей» (1916) проінформовано, що попередні випуски «вказівника» можна взяти для ознайомлення у Одеській публічній бібліотеці; при цьому відзначена обмежена кількість екземплярів [15, с. 4]. Враховуючи те, що «Короткі вказівники» виходили доволі часто (кожен один – два роки), таке повідомлення можна вважати побічним підтвердженням популярності музейного видання.

Об'яву про продаж музеографічних публікацій містить альбом «Українська народна творчість. Різьблення по дереву» (1912). В альбомі повідомлено, що зі складу Кустарного Полтавського Губернського земства можна було придбати: укладені на підставі музейних збірок альбоми серії «Українська народна творчість» (ціна не указана, однак зазначено, що вони дешеві); а також раніше випущені твори, як то: «Мотиви малоросійського орнаменту гончарського виробництва» (1882) з 19 кольоровими таблицями – ціною в 2 рублі; альбом великим форматом in folio «Мотиви малоросійського орнаменту (ткацтво, килимарська справа, вишивка)» (1907) з 20 кольоровими таблицями – за 4 рублі; багато ілюстрований (більш ніж 2000 зображень) 170-сторінковий «Опис народних писанок колекції К. М. Скаржинської» (1899) реалізовували у 1912 році за 4 рублі [39, с. 3; 25].

Об'ява з ціною та місцем придбання «Звіту Товариства дослідників Волині та Волинського центрального музею за 1913 рік» розміщена на спеціальній вклейці цього ж видання. У 1915 році «Звіт» на 100 сторінок коштував 30 копійок. Придбати його можна було в Житомирі, у земському книжковому складі Товариства дослідників Волині [29, с. 2].

Регулярно сповіщав читачів про нові музейні видання часопис «Київська старовина». Наприклад, серед «Книг, що вийшли з кінця 1887 року. Стосуються Півдня Росії» зазначено: виданий І. Хайновським у Києві «Каталог виставки картин та стародавніх художніх предметів, зброї й археологічних старожитностей» (1888) та «Короткий вказівник Музею Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей» (1887) [2, с. 18].

В рубриці «Книги, що стосуються півдня Росії, які вийшли наприкінці 1892 р. та на початку 1893 р.» зазначені: «Каталог колекції старожитностей О. М. Поля в Катеринославі», та «Каталог предметів малоросійської старовини та рідкостей колекції В. В. Тарновського. Випуск 1. Шевченко» [14, с. 526, 534]. Ціна цих же видань зазначена в переліку книг, наявних у 1897 році на книжковому складі «Київської старовини». Так, невеличкий 34-сторінковий каталог колекції творів та меморіальних речей Т. Г. Шевченка збірки В. В. Тарновського з однією титульною ілюстрацією можна було придбати безкоштовно; а більш ніж 200-сторінковий каталог колекції О. М. Поля з 14 таблицями фототипій продавався за 3 рублі 50 копійок [10, с. 3-4].

У «Київській старовині» за 1897 рік, під рубрикою «Брошури за останні роки» повідомлено про вихід у світ «Програми для збирання народних писанок» Лубенського музею К. М. Скаржинської (1895) [3, с. 91].

Серед газетних повідомлень наведемо сповіщення про випуск та продаж 19-сторінкового «Каталогу виставки артистичних творів Тараса Шевченка» Київського художньо-промислового музею (1911). Об'ява розміщена в київській газеті «Рада» в рубриці «Українська література в Росії 1911 року». Названий каталог вийшов тиражем у 1000 екземплярів і коштував 25 копійок [40, с. 3].

Співставлення цін із типографськими особливостями музеографічного продукту показало, що основу ціноутворення становила не кількість сторінок, а формат і якість паперу, кількість та колір ілюстрацій. Видання багатосторінкові, але без ілюстрацій, а також видання невеликого об'єму коштували в діапазоні 20–50 копійок. Видання з потужною ілюстративною частиною книжкового блоку можна було придбати в діапазоні від 2 до 6 рублів. Також можемо відзначити регулярне інформування читачів про вихід музеографічних творів у світ, їх ціну та умови придбання.

Хто ж міг дозволити собі придбати музейну книгу? Високу ціну можна вважати прийнятною для більшості української інтелігенції, на яку переважно і були розраховані музейні публікації. Наприклад, у 1911 році Микола Біляшівський – директор Київського художньо-промислового і наукового музею імені Государя Імператора Миколи Олександровича отримав річного жалування 2400 рублів; хранитель археологічного відділу Вікентій Хвойко – 1200 рублів. Однак, «кілька-рубльова» ціна музейних видань навряд чи була підйомною для рядових службовців та робітників. Так, за даними цього ж музею, у 1911 році доглядач будівлі музею мав жалування 562 рублі 50 копійок; касирка отримувала 480 рублів; старший служитель музею – 440 рублів на рік, а його підлеглі «служителі» – від 80 до 240 рублів; пічнику платили 300 рублів; річне жалування двірника становило 240 або 195 рублів; швейцар музею отримував в рік 120 рублів; нічний сторож – 100 рублів [28, с. 27].

Між тим, справжня *цінність* книги проявляється не в цифрах, а у відношенні до неї читачів. Придбані музейні видання поповнювали приватні бібліотеки, ставали приємним подарунком для друзів. Цей факт яскраво закарбований бібліотечними штемпелями, підписами, дарчими надписам, листами.

Так, одразу ж по виході із друку «Історичних діячів південно-західної Росії в біографіях і портретах» (1883) ініціатор видання, Володимир Бец, надіслав перший випуск книги Василю Тарновському (спонсор та основний учасник проекту). Дарунок супроводив дарчим написом: *«В знак глибокого уваження и благодарности за содействие этому изданию словом и делом Василию Васильевичу Тарновскому от Беца»*. Раритетний примірник зберігається в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського» [26, с. 267].

Дарчий надпис, адресований мистецтвознавцю Володимиру Васильовичу Стасову, прикрашає екземпляр «Опису колекції народних писанок» музею К. М. Скаржинської (1899). Катерина Скаржинська знала В. В. Стасова через його дочку, з якою навчалась на Бестужевських жіночих курсах у Санкт-Петербурзі [34, с. 38]. Присвячення зроблене рукою власниці колекції, датоване 23 квітня 1899 року (тобто, невдовзі після виходу книги з друку) і свідчить про вплив відомого критика на світогляд та наукові зацікавлення Катерини Миколаївни: *«Владимиру Васильевичу Стасову. Когда же Вы с любовью благословили меня своим портретом с надписью в путь к научной деятельности ... данное Вам слово я сдержала. Вот одна из небольших коллекций моего музея, о котором печатные и устные статьи ученых специалистов уже и теперь счастливают меня. Дела так поставлены, что будущее обещает быть плодотворным вполне, обещает осуществить мои самые блестящие надежды – надежды оптимиста! Ваша – вечное спасибо за поддержку и тепло. Е. Скаржинская. 23. Апр. 1899»*. Очевидно, книга певний час перебувала у В. В. Стасова, а пізніше потрапила до фондів Історико-філологічного відділу Української Академії наук; нині зберігається у Національній бібліотеці імені В. І. Вернадського [27].

Екземпляр «Короткого вказівника Музею імператорського Одеського товариства історії та старожитностей» (1887), який тепер також зберігається у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, містить рукописну позначку *«В. Антонович»* – книга певний час була власністю професора. Штемпелі показують, що пізніше цей екземпляр потрапив до бібліотеки Історико-філологічного відділу Української Академії наук, потім до фондів Державної публічної бібліотеки УРСР [16]. Є усі підстави вважати, що до бібліотеки Академії наук книга надійшла або разом із речами, переданими Катериною Мельник-Антонович для меморіальної виставки, влаштованої у будинку Історичної секції ВУАН 25 березня 1928 року, або у 1930-х роках в ході вилучення бібліотеки Антоновичів [30].

Історія «Короткого вказівника Музею імператорського Одеського товариства історії та старожитностей» (1916) відображена іменним штемпелем *«Дар доц. Ф. Е. Петруня»*, який демонструє, що книга належала географу, картографу, історику Федору Євстафійовичу Петруні, а пізніше була ним подарована Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. Мечнікова [15].

Немало свідчень популярності музеографії дають епістолярні джерела. Наприклад, у 1912 році Олександр Йосипович Дейч звернувся листовно до власника приватного музею на Волині, Федора Рудольфовича Штейнгеля, з проханням надіслати екземпляр «Звіту Городоцького музею барона Ф. Р. Штейнгеля», в якому була опублікована повна інформація про вертепний набір волинського варіанту

різдвяного дійства. Молодий театрознавець та літератор планував поставити в одному із новостворених театрів Києва драму «Цар Ірод» і мав намір почерпнути інформацію із музейної публікації [19]. Зауважимо, що необхідний митцю «Звіт» побачив світ аж у 1897 році, однак не втратив своєї актуальності повз більш ніж десять років.

Із листування Дмитра Яворницького із Борисом Грінченком дізнаємося, що по виході «Каталогу музею українських старожитностей В. В. Тарновського» у 1900 році, Борис Дмитрович надіслав екземпляр видання Дмитру Івановичу, як подарунок за сприяння в атрибуції частини фотодокументів для публікації їх у каталозі. Надсилаючи книгу, Б. Д. Грінченко розраховував на фахову думку старшого колеги: «Я ніколи таких речей не робив, то не знаю яке воно буде оце моє печиво?» [18].

Інший напрямок музеографічної пошти простежуємо у листуванні між Д. І. Яворницьким та харківським вченим, палеонтологом та геологом О. С. Федоровським. Олександр Семенович повідомив, що збирає літературу з археології, вкрай необхідну йому в роботі, в зв'язку із чим він просив Дмитра Івановича надіслати йому «Каталог виставки III Археологічного з'їзду» (1874) та «Каталог Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля» (1910) [21; 22]. З аналогічними проханнями звертались до Дмитра Івановича московський етнограф Віра Миколаївна Харузіна (перша жінка професор етнографії в Росії) [23; 24]; та чеський професор етнографії, директор Моравського краєзнавчого музею – Ф. Поспішіл [20].

Таким чином, підсумовуючи, відзначимо, що музеографія не обійдена увагою комерційних об'яв. Періодичні видання регулярно і неодноразово повідомляли про вихід нових музейних публікацій, їх ціну та місце придбання. Як специфічний пласт наукової та науково-популярної літератури, в ціновому ракурсі музеографія була розрахована на фахівця-науковця, колекціонера-мецената з відповідними інтересами та доходами. Для таких осіб цілком доступними були видання як дешевої категорії (у 20–50 копійок), так і значно дорожчі – (2–6-рублеві). Бібліотечні штемпелі, маргіналії та епістолярні джерела демонструють зацікавленість у музеографічних творах вчених різних галузей науки. Так, потребу в музейних виданнях відчували не тільки історики, а й, географи, геологи, етнографи. Дарчі написи, зроблені на музейних виданнях, розширюють коло зацікавлених у музеографії осіб, додаючи до них колекціонерів та мистецтвознавців. Зрозуміло, що представлений екскурс не є вичерпним. Однак, наведені факти демонструють важливу інформаційну роль українських музейних видань кінця XIX – початку XX століття для розвитку історичного знання та мистецтвознавства.

Джерела та література

1. [Анонім]. [Рецензія]. Исторические деятели юго-западной России в биографиях и портретах. Выпуск 1-й. Составили профессора университета св. Владимира В. Б. Антонович и В. А. Бец по коллекции В. В. Тарновского. Киев. Ц. 6 р., с перес. 6 р. 70 к. *Киевская старина*. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. Том V. Январь–Апрель. С. 878-882.
2. Библиографический листок. *Киевская старина*. Год седьмой. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. Том XX. Январь–Март. С. 1-18.
3. Брошюры за последние годы. *Киевская старина*. Год шестнадцатый. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. Том LIX. Октябрь–Декабрь. С. 88–92.

4. Дворкін І. В. Джерела з історії музейної справи Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. *Вісник НТУ «ХПИ»*. 2013. № 25 (998). С. 17-22.
5. Древности Приднепровья. Каменный и бронзовый века. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Выпуск I. Киев: Типография и фотогравюра С. В. Кульженко, 1899. 15 с. XII табл.
6. Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов. Часть II. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Выпуск III. Киев: Типография и Фотогравюра С.В.Кульженко, 1900. 22 с. LXIII табл.
7. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.). Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Выпуск V. Киев: Фото-Типография С. В. Кульженко, 1902. 64 с. XL табл.
8. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Составили профессора Университета св. Владимира В. Б. Антонович и В. А. Бец по коллекции Василия Васильевича Тарновского. Выпуск I. Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1885. 118 с.
9. Ісаєнко О. І. До історії упорядкування Б. Д. Грінченком Каталогу українських старожитностей В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури: зб. наук. пр.* Чернігів, 2013. Вип. 15. С. 122-130.
10. Каталог книжного склада «Киевской Старины». *Киевская старина*. Год шестнадцатый. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. Том LIX. Октябрь–Декабрь. С. 1-6.
11. Клепак А. С. Громадська та меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого в Україні (1838–1899 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Інститут історії України НАН України. Київ, 2018. 228 с.
12. Клепак А. С. Організаційно-видавничі аспекти діяльності В. В. Тарновського-молодшого. *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2. С. 181-189.
13. Книга в России. 1861–1881. В 3 т. Т. 3 / Гос. Публ. Б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Москва: Книга, 1991. 256 с.
14. Книги, касаючіеся юга России и вышедшие в конце 1892 г. и в начале 1893 г. (1 дек. 1892 г. – 1 окт. 1893 г.). *Киевская старина*. Год двенадцатый. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Том XLIII. Октябрь–Декабрь. С. 519-536.
15. Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Издание 6-е, дополненное. Одесса: Типография Т-ва «Братья Кульберг», 1916. 112 с.
16. Краткий указатель Музея императорского Одесского общества истории и древностей. Составил В. Юргевич. Одеса: Типография А. Шульце, 1887. 96 с.
17. Кушпетюк О. І. Звіти Городоцького музею барона Ф. Штейнгеля – джерело вивчення історії одного з перших музеїв Волинської губернії. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк, 1998. Вип. 3. С. 77-79.
18. Лист Б. Д. Грінченка до Д. І. Яворницького від 30.10.1900. №159. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упорядники: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Вип. 1. 888 с.
19. Лист Дейча О. Й. до Штейнгеля Ф. Р. Київ, 12 червня 1912. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. ф. 109. № 178. Арк. 1.
20. Лист Поспішила Ф. до Яворницького Д. І. 19.10.1926. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упорядники: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Вип. 1. Лист № 555. С. 443.
21. Лист Федоровського О. С. до Яворницького Д. І. 30.09.1926. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упорядники: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Вип. 1. Лист № 697. С. 554.

22. Лист Федоровського О. С. до Яворницького Д. І. 19.10.1926. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упорядники: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Вип. 1. Лист № 698. С. 555.
23. Лист Харузіної В. М. до Яворницького Д. І. 19.10.1926. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упорядники: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Вип. 1. Лист № 751. С. 594.
24. Лист Харузіної В. М. до Яворницького Д. І. 19.10.1926. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упорядники: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Вип. 1. Лист № 751. С. 594.
25. Мельничук Л. Ю. Друковані каталоги ХІХ – початку ХХ ст. як джерело дослідження мистецьких колекцій Харківського університету. *Художня культура. Актуальні проблеми*. Харків, 2009. Вип. 6. С. 605-615.
26. Назаренко Д. І. Володимир Бец: у медицині та поза нею. *Скарбниця української культури*: зб. наук. пр. Чернігів, 2012. Випуск 14. С. 251-275.
27. Описание коллекции народных писанок. Выпуск 1. С альбомом из 33 хромолитографированных 12 черных таблиц (всего 2219 рисунков). Составил С. К. Кулжинский, Действительный член Императорского Русского Географического Общества / Лубенский Музей Е. Н. Скаржинской, Этнографический отдел. Москва: Поставщик Высочайшего Двора Т-во Скоропечатни А. А. Левенсон, 1899. 176 с.
28. Отчёт Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1910 год. Киев: Типография 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1911. 37 с.
29. Отчёт о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского центрального музея. За 1913 год. Житомир: Электрическая типография насл. М. Дененмана, 1915. 101 с.
30. Панькова С. З музейних практик Михайла Грушевського: виставка пам'яті Володимира Антоновича. Музей Михайла Грушевського. URL: http://immh.kiev.ua/z-muzeynih-praktik-mihayla-grushevskogo-br-vistavka-pam-yati-volodimira-antonovicha/#_edn10 (дата звернення: 10.06.2021).
31. Петров С. С. Книжкова справа в Києві. 1861–1917. Київ: ЕксОб, 2002. 376 с.
32. Программа отдела «Старый Киев». Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Государя Императора Николая Александровича. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1912 (?). 22 с.
33. С. Ш. [Рецензія]. Исторические деятели юго-западной России в биографиях и портретах. Выпуск I. Составили профессора университета св. Владимира В. Антонович и В. Бец, по коллекции В. В. Тарновского. Киев, 1883. *Исторический вестник. Историко-литературный журнал*. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1883. Том XII. С. 693-694.
34. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської): Монографія. Київ–Полтава: Археологія, 2000. 392 с.
35. Ткаченко В. М. Загальна характеристика та класифікація комплексу джерел з писанкарства. *Емінак*: наук. щоквартальник. Київ–Миколаїв, 2018. № 4 (24) (жовтень–грудень). Том 1. С. 135-140.
36. Товстоляк Н. М. Каталоги музею українських старожитностей В. В. Тарновського як джерела з історії Придніпров'я. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2009. Вип. 7. С. 227-235.
37. Черненко О. Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.). *Скарбниця української культури*: зб. наук. пр. Чернігів, 2007. Вип. 9 (Спецвипуск 1). 136 с.: іл.

38. Указатель выставки при третьем Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2–22 августа. Киев: в Типографии Е. Я. Федорова, 1874. 151 с.

39. Украинское народное творчество: Резьба по дереву. Предметы домашнего и хозяйственного обихода. Издание кустарного склада Полтавского губернского земства. Москва: Поставщик Высочайшего Двора Т-во А. А. Левенсон в Москве, 1912. Серия IV. Выпуск 2. 32 с.

40. Українська література в Росії 1911 року. *Рада: газета політична, економічна і літературна*. 1911. 20 квітня 1911. № 88, 4 с.

Natalia CHERGIK
(Zaporizhzhia)

Museum publications of the 19th — early 20th centuries as carriers of cultural heritage: price and value

The proposed research is focused on identifying the availability and demand for museum publications of Ukrainian origin, produced in the late 19th – early 20th centuries in the Russian Empire. Based on the analysis of the service staff of museum publications and advertisements in printed publications, the price range of museum publications has been established. Analysis of library stamps, donation inscriptions, signatures in museum publications, epistolary sources – all this shows that that museographic works are in demand by scientists from various departments of science and artists.

Key words: *museography, museum publications, price.*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 726:271.2-788(477.51)-9

Олег Васюта
(Чернігів)

ДАВНІЙ ХРИСТІЯНСЬКИЙ КУЛЬТОВИЙ КОМПЛЕКС НА ВУЛ. СІВЕРЯНСЬКІЙ У ЧЕРНІГОВІ: ДО ПИТАННЯ ПРО ЙОГО СТАТУС

Робота присвячена визначенню статусу давнього християнського культового комплексу на вул. Сіверянській у Чернігові. Раніше дослідниками висловлювалась думка, що у часи Русі тут функціонував окремий монастир. Автор цієї статті аргументовано висуває іншу інтерпретацію згаданого комплексу, згідно з якою тоді там розташовувалась не окрема обитель, а діяв чернечий скит місцевого Єлецького монастиря.

Ключові слова: культовий комплекс, скит, печери, храм, Єлецький монастир, Антоній Печерський.

Від самого початку Русі серед її міст Чернігів за своїм статусом займав одне з провідних місць. Спочатку у 1024 р., а вже остаточно з 1054 р. він став ще і столицею величезного князівства. Відповідно це спричинило подальший стрімкий розвиток самого Чернігова. Напередодні монгольської навали він вже належав до найбільших міст Європи, що засвідчують його тодішня площа та кількість населення [1].

Безумовно, цей процес не міг не зачепити і релігійне життя Чернігова, у якому в 1020-х рр. була встановлена і єпископська кафедра, завдяки чому місто стало парафіяльним центром усього князівства [2, с. 18]. У другій половині XI ст. місцева кафедра на певний період навіть була підвищена до статусу митрополичої (титулярної) [2, с. 18-21]. Відповідно це сприяло розвитку міста і як церковного центру. Сьогодні конкретним унаочненням останнього можуть слугувати чернігівські домонгольські архітектурні культові пам'ятки, які збереглися до наших днів. Однак, як правило, у подібних містах Русі цей процес виражався не тільки у побудові храмів, але також позначався і заснуванням у них та їхніх околицях чернечих обителей [3, с. 131-163]. Наприклад, щодо Києва тільки з письмових джерел відомо про функціонування у домонгольській час шістнадцяти пов'язаних з ним монастирів [4, с. 51]. Чернігову ж, як виявляється, стосовно інформативності у цьому плані вкрай не пощастило. Головною причиною є те, що до нашого часу не дійшли місцеві як літописання, так і давні актові матеріали. У наявних же письмових джерелах про чернече життя у домонгольському Чернігові міститься всього декілька поодиноких звісток, в яких прямо та опосередковано згадуються тільки два тогочасні місцеві монастирі, а саме Богородичний, тоді розташований, як там зазначено, на Болдиних горах, і Мученицький (Борисоглібський) [5, стб. 193, 457]. Отже, як наслідок, і на сьогодні багато питань, пов'язаних з домонгольськими чернечими обителями Чернігова, залишаються все ще не з'ясованими. Передусім стосується

це як їхньої кількості і назв, так і внутрішньої структури навіть згаданих у джерелах місцевих монастирів.

До певної міри розширити наше уявлення про чернецтво у Чернігові в домонгольський час дозволили і результати археологічних досліджень. Так, завдяки останнім вдалося не тільки простежити розвиток Антонієвого печерного комплексу, але також і отримати відомості про давню наземну забудову на прилеглий до нього території [6, с. 211-220]. Крім того, на дитинці Чернігова свого часу були археологічно досліджені об'єкти (рештки мурованого храму, поховання зі специфічною обрядовістю), які дозволили науковцям вважати, що в руську добу тут функціонував невідомий з письмових джерел монастир [7, с. 12-16]. На думку В. П. Коваленка, останній почав діяти наприкінці XI ст. і мав назву «Василіанського» [7, с. 15].

Отже, виходячи з зазначеного, в цьому плані привертають увагу і ті об'єкти, які завдяки археологічним дослідженням відомі на вул. Сіверянській сучасного Чернігова. У 1982 р. під час археологічної розвідки Г. О. Кузнецовим там, на мисовидному виступі високої правобережної тераси р. Десни, були зафіксовані рештки давнього мурування [8, с. 343]. А у 1983-1984 рр. їх археологічно дослідили Л. М. Большаков та В. П. Коваленко.

Таким чином, у результаті проведених робіт з'ясувалося, що у давнину тут розташовувався триапсидний, чотиристовповий храм [9, с. 54, Рис. 2]. Він був невеликих розмірів. Його загальна довжина (разом з притвором) сягала 17,5 м (без притвору — 13,7 м), а ширина дорівнювала 9,9 м. Як засвідчують збережені ділянки стін (товщина 1,2 м), вони були складені у техніці рівношарового мурування. Фундаменти (ширина 1,5-1,7 м, у західній стіні — 1,9 м), змуровані з цегляного бою, сягають глибини 1 м. Виходячи з більшої товщини підмурівків західної стіни, в ній могли знаходитись сходи на хори. Також були зафіксовані ділянки підлоги з керамічних плиток з поливою, квадратних (15×15×2 см) у центральній частині храму і прямокутних (25×12×2 см) в його апсиді. Крім того, мостіння з подібних плиток знаходилося і ззовні від храму біля північної апсиди, яке, можливо, являло собою підлогу якоїсь прибудови. Плінфа з мурування стін має розміри 27–27,5×17–19,5×5–5,5 см, а на деяких також присутні і знаки. У процесі розкопок були знайдені і уламки тиньку зі слідами фрескового розпису та цвяхи з широкими шляпками, а в ямі поруч з храмом – фрагменти дзвону [9, с. 54-55]. Побудову самого храму Л. М. Большаков та П. О. Раппопорт датували кінцем XII – початком XIII ст., а І. М. Ігнатенко – першою третьою XIII ст. [9, с. 55; 10, с. 16]. Місце ж, де він розташовувався, у руську добу до міських меж Чернігова не входило.

На думку авторів розкопок, у давнину тут функціонував окремий монастир. Посилаючись же на документи XVII ст., вони вважали, що останній являвся діючим і в цей час, та мав назву «Сіверського» [9, с. 55; 11, с. 114]. Однак, як цілком справедливо відзначив І. М. Ігнатенко, а пізніше також вказали і О. Є. Черненко та О. М. Ярошенко, у цьому випадку автори розкопок хибно інтерпретували згадку про Сіверську обитель XVII ст., яка насправді стосується монастиря у Новгороді-Сіверському [10, с. 16; 12, с. 66]. Храм на сучасній вул. Сіверянській також не відображений і на «Абрисі Чернігівському» 1706 р. Отже, як видно, у ці часи він вже не функціонував. Загалом же, як сьогодні вважають дослідники, цей храм був розібраний ще у давнину [10, с. 16]. Наприклад, за припущенням В. Я. Руденка і Т. Г. Новик, це могло статися після руйнівного землетрусу 1230 р., згаданого

у джерелах, який тоді призвів до значного пошкодження відомих храмів у Києві та Переяславі [13, с. 80].

Стосовно функціонального призначення зазначеного храму на сьогодні серед науковців присутні різні погляди. Так, як і свого часу автори його розкопок, І. М. Ігнатенко також вважає, що до монгольської навали тут діяв окремий замський монастир [10, с. 17]. Подібної думки дотримуються і В. Я. Руденок та Т. Г. Новик [13, с. 81]. По-іншому цей храм інтерпретує Ю. М. Ситий. Згідно з ним, останній являвся дворовою церквою замського князівського подвір'я [14, с. 204].

Тут зазначимо, що, як засвідчують приклади з джерел, наведені протилежні думки з цього приводу в принципі інколи можуть і не заперечувати одна одну. Так, у добу Русі під Києвом діяло декілька патрональних князівських монастирів. Фундаторами останніх виступали різні правителі, однак у цих обителей була одна спільна особливість. Полягала вона в тому, що згадані монастирі поєднувалися ще і зі «світським сусідом» – замським князівським двором. Це добре ілюструється парністю замських Спаської обителі та резиденції князівських володарів у Берестовому, Видубицького монастиря, і Красного двору та Кирилівської обителі й Нового двору [15, с. 29-42, 43, 76]. Подібне сусідство фіксується і в інших регіонах Русі, про що, наприклад, свідчать результати археологічних досліджень на території новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря, який у руський період також знаходився поза межами міста [16]. У Чернігові ж, на наше переконання, такою являлась Єлецька обитель [17, с. 77-80]. Утворенню подібних монастирів сприяло декілька чинників. По-перше, тоді вважалося, що молитви ченців більш угодні Богові, аніж молитви білого духовенства [18, с. 17]. По-друге, у ті часи у Візантії, чие релігійне життя мало значний вплив і на Русь, було розповсюджене переконання, згідно з яким один монах може врятувати від потойбічних мук півтори сотні грішників [19, с. 63]. Відповідно як у Візантії, так і на Русі також склалася традиція, за якою тільки ченці могли відпускати гріхи та сповідувати віруючих [18, с. 17; 19, с. 63]. Таким чином, для здійснення служби у своїх дворових храмах руські князі найчастіше обирали саме монахів, які організовувались у придворні патрональні обителі. Отже, виходячи з зазначеного та приймаючи тезу про існування тут князівського двору, подібним у функціональному призначенні можна було б вважати і храм на вул. Сіверянській. Однак, як гадаємо, все ж таки цього не дозволяє зробити одна деталь, а саме присутність на прилеглій до нього території ще й інших, доволі специфічних у культовому плані, об'єктів.

Про існування у цій місцевості рукотворних печер стало відомо ще у 1800 р., коли там утворилося провалля, яке також сталося і 1820 р. [13, с. 80]. Тоді ж у ново-відкритих печерах побував колишній директор училищ Чернігівської губернії М. Є. Марков, який з цього приводу відзначив: «Я, наскільки без загрози можна було проходити, їх оглядав, але нічого не знайшов, окрім в одному боці на стіні вирізаного хреста, та примітні у різних місцях з обох боків уступи, подібні лежакам. Після знову печери ці засипані» [20, с. 14].

Новий обвал тут відбувся у 1853 р., після чого печери оглянули місцеві мешканці, які залишили опис побаченого, оприлюднений пізніше П. М. Добровольським [21, с. 128]. На основі останнього у наші дні В. Я. Руденок та Т. Г. Новик відтворили план цієї пам'ятки, який конкретизує уявлення і про її вигляд. Отже, з цього приводу вони зазначили: «Вхід у підземелля на той час був розташований у крутому схилі приблизно в 10 м від підніжжя гори. Біля самої поверхні знаходилося приміщення заввишки близько 1,5 м та діаметром приблизно 4 м. Від нього

в східному напрямку йшла дугоподібна з напівсферичним склепінням галерея завдовжки 30–35 м. Вона з'єднала перше приміщення з ще однією підземною камерою, яка в плані мала форму чотирикутника і була значно менше першої. Від цього приміщення у трьох напрямках вели ще три коридори. Перший через невелику відстань був засипаний землею. Другий приблизно через три метри приводив до кімнати діаметром близько 5 м та заввишки близько 1,5 м. У одному з кутів цього приміщення було влаштоване земляне підвищення (вірогідно престол). Третій хід закінчувався прямокутною кімнатою 4х3 м з земляним прямокутним підвищенням у центрі» [13, с. 80]. Крім того, і під час археологічних досліджень самого храму у 1983–1984 рр. поблизу останнього у схилі гори також був зафіксований вхід до печери. Тоді вдалося визначити місцезнаходження однієї з галерей та частково її дослідити на довжину 4 м. Ширина галереї складала 0,8 м, а висота – 0,65 м (об'єкт був напівзавалений). Вона мала добре оброблене напівсферичне склепіння [13, с. 81].

Відомі чернігівські церковні письменники другої половини XVII ст., які приділили широку увагу місцевим культовим пам'яткам, на відміну від того ж Антонієвого печерного комплексу, про печери біля храму на сучасній вул. Сіверянській не згадують. Жодним словом про них не обмовився навіть Іоанікій Галятовський, тодішній настоятель Єлецького монастиря, саме недалеко від якого розташовані ці печери. Відтак, як вважаємо, це вказує на те, що на той час вони не тільки не діяли, але і давно вже були забуті. Відповідно, на нашу думку, їх функціонування цілком можна віднести до того ж часу, коли тут збудували і кам'яний наземний храм.

З вищенаведених описів видно, що згадані підземелля мали культове призначення. А це свідчить і про присутність тут у період їхнього функціонування чернечої печерної аскези. Остання була породженням поширення на Русі ісихастського вчення [22, с. 66]. Сам термін «ісихазм» походить від грецького «ісихія» – спокій, тиша, мовчання, мир, усамітнення [23, с. 40]. Витоки цього релігійного вчення беруть свій початок ще у настановах ранньохристиянських єгипетських монахів-пустельників, а письмово воно вперше було викладене на початку XI ст. Симеоном Новим Богословом [23, с. 40-41; 24, с. 318-319]. З кінця VII ст. сповідники ісихазму також відомі і на Афоні (Петро Мовчальник) [25, с. 13-17]. Дещо спрощено ісихазм можна охарактеризувати як містичне вчення про особливу практику богопізнання, яка базується на медитативному поєднанні «розумової» молитви (Ісусової) з повним контролем над усіма внутрішніми почуттями, завдяки чому досягається очищення розуму і серця, що дозволяє споглядати у собі «Фаворський вогонь» та відчувати енергію Бога [26, с. 149-153, 156-158]. Подібний стан опановувався за допомогою особливих вправ в умовах повного усамітнення [27, с. 40-41]. Останнє також передбачає і «суворе обмеження інформаційного простору життя» [23, с. 40]. Стосовно цього Р. Смоулі зазначає: «Вражає один аспект ісихастської психології, який полягає в тому, що вона постійно представляє як зовнішнє те, що ми завжди вважаємо внутрішнім. Думки, почуття та бажання – це імпульси, надіслані дияволом» [26, с. 151]. Крайнім виявом сповідування ісихазму на Русі являлось печерне затворництво [22, с. 66]. Саме ж вчення, як вважається, потрапило сюди з Афону завдяки Антонію Печерському [22, с. 66]. Отже, цілком зрозуміло, що ченці, частина з яких мала такі специфічні релігійні уподобання, явно не могли сусідити зі світським княжим двором. Відповідно, це заперечує і думку Ю. М. Ситого про приналежність храму на вул. Сіверянській до останнього.

По суті саме наявність тут печер та заміське розташування зазначеного храму і дали підставу іншим згаданим вище дослідникам вбачати у цьому культовому комплексі окремий монастир. Торкнулися вони також і питання його статусу. Так, І. М. Ігнатенко з цього приводу вважає, що згаданий монастир функціонував як «дочірній» щодо Іллінської обителі [10, с. 17]. Однак одразу зауважимо один момент. Таке визначення саме по собі не є коректним. Справді, храм та печери на вул. Сіверянській знаходяться не так вже і далеко від Антонієвого печерного комплексу та Іллінської церкви, але монастир, який іменувався саме як Іллінський, утворився тут тільки у 1649 р. [28, с. 34-35]. Отже, як можна здогадуватися, роблячи подібні заключення, І. М. Ігнатенко під останнім насправді розумів згадану у літописі Богородичну обитель, асоційовану окремими дослідниками з Антонієвими печерами та Іллінським храмом.

В. Я. Руденок і Т. Г. Новик, які також визначають культовий комплекс на вул. Сіверянській як окремий монастир, стосовно нього спочатку зазначили: «На жаль, поки що залишається невідомим його назва, ім'я фундатора та статус» [13, с. 81]. Однак у підсумковій частині своєї роботи вони припустили, що «розташовані на Болдиних горах монастирі у давньоруський час були об'єднані в єдину лавру під назвою Богородична» [13, с. 82]. І додали: «У давнину лаврами називали місцевості, де влаштовували свої помешкання ченці-відлюдники і де згодом утворювалися великі монастирські комплекси, що відзначалися обширною територією, чималою кількістю споруд та багатолюдством. Саме такі особливості повністю співпадають з характеристикою, яку можна дати і групі Болдиногірських монастирів. Можна припустити, що започаткований у 1069 р. прп. Антонієм Печерським монастир св. Богородиці, завдяки бажанню та підтримці чернігівських князів, перетворився через деякий час у велику Болдиногірську Богородичну лавру і мав цей статус до монгольської навали» [13, с. 82]. Заснований же, на думку дослідників, Антонієм Печерським першопочатковий тут Богородичний монастир вони пов'язують з Антонієвими печерами та Іллінською церквою біля них [13, с. 74].

Справді, цілком можна вважати, що печерна аскеза у Чернігові почала розвиватися саме завдяки Антонію Печерському, який переїхав сюди у 1069 р. У зв'язку з цим у «Повісті минулих літ» відзначено: «Антонии же пришедь кь Чернигову и възлюбѣ Болдину гору, и ископавъ пещеру, и ту вселися, и єсть манастырь с(вя)тое Б(орогоди)це на Болдинахъ горахъ (підкреслення – О. В.) и до сихъ днии (поч. XII ст. – О. В.)» [29, стб. 185]. Місце, де після свого переїзду до Чернігова оселився Антоній, традиційно пов'язується з Антонієвими печерами та Іллінською церквою. Крім того, більшість дослідників вважають донині, що згаданий у наведеному літописному повідомленні Богородичний монастир також був започаткований саме Антонієм Печерським. В кілометрі ж від Антонієвого печерного комплексу та Іллінської церкви на одній з Болдиних гір і у наші дні також розташовується ще і Єлецький монастир, найдавніший, збудований ще у добу Русі, та центральний храм якого присвячений Успінню Св. Богородиці. А у другій половині XVII ст. у межах Болдиних гір діяли окремі як Іллінська (з 1649 р.), так і Єлецька обителі. Відповідно через таку ситуацію тоді і виникла дискусія стосовно того, який з цих монастирів був згаданий літописцем у зв'язку з переїздом Антонія до Чернігова у 1069 р. Присутня вона і в наш час.

Так, В. Я. Руденок дотримується тези, що київський подвижник започаткував відзначений літописцем Богородичний монастир там, де знаходяться Антонієві печери та Іллінська церква [30; 31]. Навпаки, на думку Ю. Ю. Шевченка, літописне

повідомлення про події 1069 р. стосується винятково Єлецького монастиря, фундатором якого став Антоній Печерський. Але пізніше, згідно з Ю. Ю. Шевченком, він перейшов на інше місце й заснував окрему Іллінську обитель [32, с. 125, 135-138]. Причетним до фундації Єлецького монастиря вважає Антонія і О. Ф. Тарасенко [33].

До дискусії на цю тему свого часу долучилися і ми. У результаті нами була аргументовано сформульована теза, згідно з якою Антоній Печерський не є засновником як Єлецької обителі, так і окремого монастиря біля Антонієвого печерного комплексу, хоча, останньому саме він дав початок, переїхавши до Чернігова у 1069 р. Аргументація на користь таких висновків представлена нами в окремій роботі [17]. Тут же наведемо тільки ключові моменти стосовно цього питання.

Щодо головного храму Єлецького монастиря у другій половині XVII ст. Іоаникій Галятовський, посилаючись на нині втрачений Єлецький патерик, вказав, що він був збудований чернігівським князем Святославом Ярославичем у 1060 р. на місці явлення на дереві ікони Св. Богородиці [34, с. 351]. У наш час дослідники зведення головного мурованого храму Єлецької обителі датують по-різному, але у межах кінця XI – другої половини XII ст. [12, с. 57]. Хоча, як засвідчують наявні аналогії, він явно міг мати і дерев'яного попередника. Отже, як видно, навіть церковна традиція не пов'язувала утворення тут монастиря з Антонієм Печерським. Та і в самому повідомленні про переїзд останнього у 1069 р. літописець, на відміну від тієї ж Києво-Печерської обителі, про започаткування якої саме Антонієм він раніше відзначав у своєму творі, конкретно не вказав про заснування цим же подвижником згаданого там Богородичного монастиря під Черніговом. Отже, як гадаємо, цілком правий був ще Філарет (Гумілевський), який у другій половині XIX ст. відносно даного питання зауважив, що це повідомлення ніяким чином не свідчить про не існування до 1069 р. чернігівської обителі Св. Богородиці [35, с. 97]. Загалом же, як вважаємо, щодо Єлецького монастиря, то є всі підстави вбачати у ньому патрональну обитель чернігівських князів, засновану при їхньому замиському дворі [17].

Також не можна прийняти і тезу В. Я. Руденка, що згаданий у літописному повідомленні Борогодичний монастир під Черніговом був заснований Антонієм Печерським там, де розташовані Антонієві печери та Іллінська церква. Такі висновки дослідника заперечуються кількома моментами. По-перше, як засвідчують результати археологічних досліджень, а вони здійснюються тут вже протягом п'ятдесяти років, на прилеглої до Антонієвих печер території у добу Русі фактично не була розвинена наземна забудова [36]. І по-друге, найголовніше, це найменування місцевого храму. Як відомо, згідно з церковними правилами, назви чернечих обителей напряму пов'язані з присвяченням їх головних храмів [37, с. 623]. Стосовно ж цього, у своїй новій роботі (написана у співавторстві з Т. Г. Новик) В. Я. Руденко вказує: «Враховуючи те, що в Антонієвих печерах у давнину існувала церква, названа на честь чудотворної ікони «Похвали Пресвятої Богородиці», можна припустити, що заснований прп. Антонієм на чернігівських Болдиних горах монастир був присвячений саме цьому православному святу» [38, с. 28]. Отже, як виходить, у розумінні В. Я. Руденка і наземна Іллінська церква, а вона тут єдина, яка за церковними правилами може слугувати орієнтиром у визначенні назви обителі, у ту добу також мала аналогічне найменування. Останнє, на думку дослідника, вона змінила у 1649 р. [38, с. 55]. Однак подібна теза однозначно спростовується актовими відомостями попереднього часу, згідно з якими і тоді цей храм іменувався Іллінським [39]. А це явно не стикується з висновками В. Я. Руденка щодо засну-

вання тут Антонієм Печерським того Богородичного монастиря, згадка про який відображена у літописі. Виходячи з назви останнього, його головний храм повинен був мати присвячення Св. Богородиці. А як ми вже відзначали, саме така давня церква і присутня у Слєцькій обителі.

Чому ж цей монастир згадав літописець? На сьогодні результати археологічних досліджень вже дозволяють мати уявлення про розвиток життя монахів у руську добу на території, де знаходяться Антонієві печери та Іллінська церква. А це також надає можливість визначити і статус, який тоді мав місцевий чернечий осередок, започаткований тут Антонієм Печерським. Як вважаємо, за своїми ознаками він може бути охарактеризований як монастирський скит. Подібна форма об'єднання ченців не являлась суто руським винаходом. Скити також були присутніми і у монастирському житті Візантії, з якою Русь мала тісні релігійні зв'язки. Так, розглядаючи історію чернецтва імперії IX – початку XIII ст., І. І. Соколов стосовно них вказував: «Скитом називалась сукупність кількох келій. Келіоти, згрупувавшись в якомусь місці у кількості декількох людей, надавали керівництво і нагляд над собою та своїми келіями одному досвідченому у споглядальному житті подвижнику. Це керівництво надавалося не без участі ігумена того монастиря, на землі якого були розташовані келії. Таким чином, скит представляв свого роду товариство в чернечому світі. Зрозуміло, і скити, подібно келіям (безпосередньо монастирським – О. В.), не мали самостійного значення, але були підпорядковані якомусь монастирю. Скитники стояли в тих же відносинах до влади цього монастиря, в яких були келіоти; відмінними їх рисами були суворе усамітнення та утримання» [19, с. 262-263]. Загалом же скитництво також визначається ще і як життя біля духовного вчителя [37, с. 620]. На Русі він називався «старцем». Причому, з його смертю скит не припиняв свого функціонування. Повноваження померлого переходили до обраного наступника, який повинен був продовжувати духовні традиції свого попередника [37, с. 620]. Кількісно громади скитників могли нараховувати до двадцяти ченців та послушників. Спільне богослужіння вони здійснювали у головному скитському храмі у суботні, недільні і святкові дні. Для вирішення ж питань щодо зв'язків із зовнішнім світом серед скитської братії строком на один рік обирався так званий дикей (з грецької – справедливий) [37, с. 620]. Найбільш широко скитська форма об'єднання монахів була представлена на Афоні [19, с. 236; 37, с. 619]. А саме там прийняв чернечий постриг і Антоній Печерський [40, с. 16]. До речі, як видно з джерел, подібне об'єднання ченців утворилося навколо нього і в Києві вже під час функціонування Києво-Печерської обителі, коли Антоній, настановивши їй ігуменом Варлаама, сам «оттуду паки преселися на инь хльмь» [5, стб. 193; 40, с. 36].

Таким чином, як ми вважаємо, у руську добу на території, де розташовані Антонієві печери та Іллінська церква, насправді діяв не окремий монастир, а започаткований цим київським подвижником скит Богородичної (Слєцької) обителі, через що у зв'язку з переїздом Антонія Печерського у 1069 р. до Чернігова її і згадав літописець. Справжній же монастир утворився тут тільки у 1649 р.

Виходячи із зазначеного, одразу привертає увагу те, що культовий комплекс на вул. Сіверянській, хоча і є дещо пізнішим за часом, але дуже схожий на Антонієві печери та Іллінську церкву. Як тут, так і там присутні невеликі муровані храми і розташовані біля них рукотворні печери. Наявність же саме останніх також може свідчити і про тотожність релігійних уподобань та, як наслідок, похідних від них особливих уставів, що регламентували організацію життя чернечих громад,

пов'язаних у добу Русі з обома зазначеними культовими комплексами. Відповідно принаймні виходячи з наявної на сьогодні інформації про об'єкти на вул. Сіверянській, як вважаємо, з великою долею вірогідності можна говорити, що у домонгольський час і тут також функціонував ще один скит Богородичного (Єлецького) монастиря. Правда, розташовувався він зовсім поряд з останнім, але церковній традиції це не суперечить [41, с. 12].

Жодних відомостей, навіть і побіжних, про культовий комплекс на вул. Сіверянській джерела не надають. Відтак, зараз можна тільки гадати, хто являвся засновником діючого тут у давнину чернечого скита. На нашу ж думку, у цьому випадку єдино більш-менш припустимим є тільки те, що фундатор останнього міг бути вихідцем з чернечої громади, яка мешкала на території біля Антонієвих печер та Іллінської церкви. До певної міри зробити таке припущення дозволяє подібність об'єктів обох комплексів.

Схожа ситуація присутня і в питанні визначення найменування храму на вул. Сіверянській. Правда, І. М. Ігнатенко припускає, що він був присвячений Св. Трійці. До такого висновку дослідник дійшов, виходячи з орієнтації останнього по сторонах світу [10, с. 16]. Справа в тому, що у ті часи, закладаючи храм, його повздовжню вісь орієнтували на місце горизонту, де у цей день сходило сонце. Така орієнтація являє собою магнітний азимут [42, с. 110]. З'ясувавши його, можна визначити і кут відхилення сонця. А виходячи з цього, обчислити той день, коли сонце сходило у відповідному орієнтації повздовжньої вісі храму місці горизонту [42, с. 110]. Провівши подібні розрахунки, І. М. Ігнатенко вказав, що церква на вул. Сіверянській була закладена у період літнього сонцестояння. З даного приводу він відзначив: «Серед християнських свят, які закріпилися в назвах церков XI-XIII ст., на цей час року припадають два: св. Кирила та св. Трійці (перехідне). Оскільки серед чернігівських князів першої третини XIII ст. не відома особа на ім'я Кирило, а церковний ієрарх не міг надати монастирському храму ім'я свого тезоіменного патрона, то можна припустити, що церква була освячена на ім'я пресвятої Трійці» [10, с. 16].

Справді, будівельні артілі у домонгольській Русі (окрім Новгороду з другої половини XII ст.) мали тісний зв'язок саме з князями [43, с. 150]. Серед дослідників же присутні і інші точки зору стосовно часу побудови храму на вул. Сіверянській, згідно з якими до останнього зараховується і кінець XII ст. А, як ми вважаємо, діючий тут скит належав саме патрональному монастирю чернігівських правителів. Відповідно, у зв'язку з цим ми також однозначно не відкидали б кандидатуру Св. Кирила (Олександрійського) на небесного патрона місцевої церкви. Відомо, що на честь цього святого мав хрестильне ім'я чернігівський князь Всеволод Ольгович, до речі, єдиний серед Рюриковичів домонгольської доби, у якого був такий тезоіменний небесний покровитель [44, с. 504-505]. А як видно з джерел, його сини дуже шанували культ своїх предків. Так, Святослав Всеволодович у 1173 р. у Чернігові на княжому дворі заклав церкву на честь Св. Михайла, який був тезоіменним патроном його діда [29, стб. 571; 44, с. 590-591]. Будівельну діяльність у Чернігові він не припинив і після свого переходу на стіл у Києві [29, стб. 652]. Помер же Святослав у 1194 р. і був похований у закладеному саме його батьком Кирилівському монастирі під Києвом [29, стб. 680]. А у Чернігові до 1198 р. правив Ярослав Всеволодович, менший брат Святослава [29, стб. 707]. Отже, цілком реально, що хтось з них міг бути причетним і до побудови храму на вул. Сіверянській, а це не виключає і можливості присвячення останнього Св. Кирилу, небесному патрону і їхнього батька.

Однак, на жаль, подібні припущення можуть бути легко знівельовані одним моментом. Так, з цього приводу П. О. Раппопорт відзначав: «Висловлювалися припущення, що день закладання храму повинен був відповідати дню його патрона. Перевірка днів закладання, виконана на основі азимутів існуючих храмів, дані припущення не підтвердила. З днем патрона храму звичайно співпадав не день закладання, а день освячення, що спеціально оговорювалось у церковних уставах. День же закладання лише зрідка співпадав з днем патрона храму» [42, с. 107]. Як приклад, той же Всеволод Ольгович, закладаючи у Каневі церкву, присвячену Георгію Побідоносцю, здійснив останнє не у день цього святого, а у день саме свого небесного патрону [29, стб. 317]. Отже, як видно, наведені вище припущення стосовно найменування храму на вул. Сіверянській, хоча і можуть бути взяті до уваги, але твердого підґрунтя під собою все ж таки не мають. Відповідно для більш переконливої версії відносно присвячення цієї церкви потрібна додаткова інформація. На сьогодні ж вона відсутня.

В. Я. Руденок стосовно, як він вважає, Болдиногірських монастирів застосував термін «лавра» [31]. Останній має грецьке походження і перекладається як «широкий» чи «багатолюдний» [37, с. 621]. Насправді, у давнину так називали як скити, так і окремі обителі скитського типу [19, с. 263; 37, с. 621-622]. У IV-VI ст. лаври були засновані у Палестині, а потім і на Афоні. Відносно ж монастирів Русі, наприклад Ю. Ю. Шевченко, наголошуючи на офіційності згаданого статусу та пов'язуючи його напряму з ставропігією, яку, як він підкреслював, навіть Києво-Печерська обитель отримала тільки у 1598 р., вважав, що цей термін використовувати не можна [32, с. 137-138]. Однак, як свідчать джерела, той же Києво-Печерський монастир Лаврою називали ще у домонгольський час. Наприклад, так його іменує Симон, єпископ Володимирський і Суздальський (1214-1226 рр.), у своєму посланні до Полікарпа, ченця Києво-Печерської обителі, яке дійшло до нас у складі її патерика (Слово 14) [40, с. 103].

На Болдиних горах у Чернігові, як ми вважаємо, у руську добу розташовувались не окремі монастирі, а Єлецька обитель з приналежними їй скитами. А через це її також у ті часи цілком могли іменувати лаврою, принаймні стосується це місцевого церковного середовища. Тим більше, найвірогідніше, кількість скитів, які входили до складу даного монастиря у домонгольський час, не обмежувалась тільки тими, що пов'язані з Антонієвими печерами і Іллінською церквою та культовим комплексом на вул. Сіверянській. Так, як відзначають В. Я. Руденок і Т. Г. Новик, на прилеглій до Троїцького монастирського комплексу XVII-XIX ст. території (мис між вул. Толстого, Суворова і Межової) свого часу у підйомному матеріалі також зустрічалися артефакти доби Русі (кераміка та плінфа). Крім того, місцеві мешканці свідчили і про провалля, які тут періодично утворювались, та про наявність у цій місцевості решток давньої будівлі, складеної з тонкої цегли (плінфи?) [13, с. 79]. А у XIX ст. М. Є. Марков зазначав присутність у цьому ж районі рукотворної печери, яка називалась «Онуфрієвською» [20, с. 14]. Таким чином, цілком можливо, що у домонгольський час і тут функціонував ще один чернечий скит з кам'яним храмом та печерами того ж Єлецького монастиря.

А взагалі, якщо подивитися на розташування міських меж Чернігова в XI – середині XIII ст., то примітним стає один факт, а саме не охоплення ними навіть на момент монгольської навали території Болдиних гір [45, с. 29, Рис. 2. II; 46, с. 440, Рис. 2]. Хоча, наприклад, виходячи із забезпечення водою населення, цей напрямок являвся доволі перспективним [14]. Як нам здається, причина такої ситуації полягала

в тому, що чернігівські правителі дуже рано закріпили ці землі за своїм патрональним Єлецьким монастирем. Відповідно саме тут потім і утворилися його скити. До деякої міри це підтверджується і літописним повідомлення про переїзд Антонія Печерського у 1069 р., де його автор стосовно обраного ним місця оселення під Черніговом вказав: «И есть ту манастыр с(вя)тоє Б(огороди)ци на Болдиных горах (підкреслення – О. В.) и до сего дни (1110-і рр. – О.В.)» [5, стб. 193].

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна казати, що завезена Антонієм до Чернігова у 1069 р. печерна аскеза знайшла тут своє продовження і після його повернення до Києва. Це відобразилось у подальшому утворенні на Болдиних горах чернечих скитів з печерами у складі місцевого Єлецького монастиря, серед яких був і той, який розташовувався на сучасній вул. Сіверянській.

Джерела та література

1. Коваленко В. П. Чернігов в середині XIII в. Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Москва, 1997. Т. 2. С. 147-155.
2. Щапов Я. Н. Проблема существования Черниговской митрополии в XI в. *1000 років Чернігівській єпархії: тези доповідей церковно-історичної конференції*. Чернігів, 1992. С. 17-21.
3. Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X-XIII вв. Москва, 1989. 232 с.
4. Белхова М. И. Монастыри Руси XI – середины XIV века. Монашество и монастыри в России. XI-XX века: Исторические очерки. Москва, 2002. С. 25-56.
5. Полное собрание русских летописей: в 43 т. Москва: «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. 496 с.
6. Руденок В. Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів, 2007. С. 211-223.
7. Коваленко В. П. Давньоруські монастирі на Чернігівському дитинці. *Сумська старовина*. 2008. № XXV. С. 7-17.
8. Шекун А. В., Кузнецов Г. А. Работы в Чернигове. Археологические открытия 1982 года. Москва, 1984. С. 343.
9. Большаков Л. Н., Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1989. Вып. 195. С. 51-57.
10. Ігнатенко І. М. До питання про існування монастиря у Чернігові по вул. Сіверянській. *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність: тези наукових читань*. Чернігів, 1999. С. 16-17.
11. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Кн. 4: Женские и закрытые монастыри. 260 с.
12. Черненко О. Є., Ярошенко О. М. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI-XIII ст. Каталог. Чернігів, 2019. 226 с.
13. Руденок В. Я., Новик Т. Г. Болдиногірські монастирі Чернігова. *Сіверянський літопис*. 2015. № 4. С. 73-83.
14. Ситий Ю. М. До питання про взаємозв'язок водопостачання і зростання території давньоруського Чернігова. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: зб. наук. пр., присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів, 2007. С. 199-210.

15. Мовчан І. І. Давньокиївська околиця. Київ, 1993. 174 с.
16. Черненко О. Є. До питання про час заснування Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів, 2009. Вип. II. С. 325-328.
17. Васюта О. О. До питання про час заснування та становлення Богородичного (Єлецького) монастиря у Чернігові. *Український історичний журнал*. 2016. № 6. С. 67-86.
18. Артамонов Ю. А. Древнерусские монастыри и право патроната. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів, 2009. Вип. II. С. 12-20.
19. Соколов И. И. Состояние монашества в Византийской Церкви с середины IX до начала XIII века (842–1204). Опыт церковно-исторического исследования. Санкт-Петербург, 2003. 464 с.
20. Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова. *Периодические сочинения о успехах народного просвещения*. Москва, 1816. № 41. С. 1-40.
21. Добровольский П. М. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь: историческое описание. Чернигов, 1900. 149 с.
22. Кабанець Є. П. Антоній Печерський і виникнення печерної аскези на Русі. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі*: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів, 1997. С. 65-71.
23. Ісіченко І. Аскетична література Київської Русі. Харків, 2007. 397 с.
24. Лосский В. Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие. Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2013. 586 с.
25. Порфирий. История Афона. Киев, 1877. Ч. 3. Отделение 1: Афон монашеский. 383 с.
26. Смоули Р. Гностики, катары, масоны, или Запретная вера. Москва, 2008. 318.
27. Замалеев А. Ф. Философская мысль в Средневековой Руси (XI–XVI вв.). Ленинград, 1987. 247 с.
28. Туптало Д. «Руно орошенное» / підготовка тексту, передмова та коментарі Олександра Тарасенка. *Сіверянський літопис*. 2009. № 1. С. 30-50.
29. Полное собрание русских летописей: в 43 т. Москва, 1962. Т. 2. XVI с. 938 стб.+87 с.
30. Руденок В. Я. Богородична лавра у Чернігові (до постановки проблеми). *Чернігівський Трійцько-Іллінський монастир: історія та сучасність*: тези наукових читань. Чернігів, 1999. С. 6-8.
31. Руденок В. Я. Який монастир заснував Антоній Печерський? *Чернігів стародавній* : спецвипуск НАІЗ «Чернігів стародавній» та газети «Біла хата». Чернігів, 2010. Грудень. С. 1-2.
32. Шевченко Ю. Ю. Русское подземожительство и черниговский период в житии прп. Антония (Великого) Печерского. *Христианство в религиях мира*. Санкт-Петербург, 2002. С. 110-139.
33. Тарасенко О. Ф. До історії заснування Чернігівського Єлецького монастиря. *RUTHENICA*. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. Київ, 2011. Т. X. С. 250-255.
34. Галятковский И. Ключ розуміння. Київ, 1985. 448 с.
35. Филарет. Кафедральные черниговские монастыри. Ильинский, Елецкий, Борисоглебский. *Общий обзор епархии Черниговской*. Чернигов, 1861. С. 3-178.

36. Руденок В. Я. Наземна забудова Чернігівського Іллінського монастиря за давньоруської доби. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів, 2006. С. 108-111.
37. Практический справочник по православию. Москва, 2008. 1024 с.
38. Руденок В. Я., Новик Т. Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. Чернігів, 2019. 160 с.
39. Васюта О. О. До питання про походження найменування Іллінської церкви у Чернігові та зміни його у 1649 р. *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів, 2021. Вип. 5. С. 66-76.
40. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. Київ, 1991. 280 с.
41. Прошин Г. Г. Черное воинство: (Русский православный монастырь. Легенда и быль). Москва, 1988. 351 с.
42. Раппопорт П. А. Строительное производство Древней Руси X-XIII вв. Санкт-Петербург, 1994. 158 с.
43. Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси. Ленинград, 1986. 160 с.
44. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва, 2006. 904 с.
45. Коваленко В. П. Основные этапы развития древнего Чернигова. *Чернигов и его округа в IX-XIII вв.*: сборник научных трудов. Киев, 1988. С. 22-33.
46. Ситий Ю. М. Передгороддя Чернігова. *Міста Давньої Русі*: Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи. Київ, 2014. С. 438-446.

Oleh VASIUTA
(Chernihiv)

Ancient Christian cult complex on Siverianska street in Chernihiv: to the question of its status

The work is devoted to determining the status of ancient Christian cult complex on Siverianska street in Chernihiv. Earlier, researchers expressed the opinion that in the days of Rus there was a separate monastery. The author of this article argues another interpretation of this complex, according to which at that time there was no separate monastery, but a monastic hermitage of the local Yeletskiy monastery.

Key words: *cult complex, hermitage, caves, temple, Yeletskiy monastery, Anthony Pecherskyi.*

ПОШУКИ ПОХОВАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ЦЕРКВІ СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛЛІ В СУБОТОВІ 1970–1971 рр. ЗА ЩОДЕННИКОМ АРХЕОЛОГА РОМАНА ЮРИ

У статті подаються відомості про завдання, хід та результати археологічних досліджень у церкві Святого Пророка Іллі в Суботові у 1970–1971 рр., основною метою яких були пошуки поховання гетьмана Богдана Хмельницького. Основний акцент зроблено на щоденник археолога Романа Юри, що проливає світло на невідомі раніше моменти досліджень, результати яких суттєво відрізняються від відомостей, викладених у Звіті експедиції. Даний документ предметно ілюструє проведення археологічних студій в умовах радянського тоталітаризму.

Ключові слова: археологічні дослідження у церкві Святого Пророка Іллі в Суботові, пошуки поховання гетьмана Богдана Хмельницького, археолог Роман Юра, щоденник Суботівського загону Слов'янської експедиції

Від середини 1960-х в Україні спостерігається поживлення досліджень періоду козацтва. Це пов'язано із призначенням на посаду Першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, який відзначався україноцентричними поглядами, підтримував культурницькі програми, ініціював створення заповідника на Хортиці, підготовку і видання «Історії міст і сіл України». У цей період мали місце позитивні зрушення у охороні культурної спадщини.

На державному рівні активно вивчалось питання «про створення у Суботові, Чигирині, Холодному Яру історико-меморіального заповідника, пов'язаного з визвольною війною українського народу 1648–1654 рр. та життям і діяльністю Богдана Хмельницького» [1]. У зв'язку з цим було прийняте рішення про створення Суботівського загону Слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР під орудою Юри Романа Олександровича – старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР, кандидата історичних наук. Перед членами загону було поставлено завдання – дослідження підземної частини Іллінської церкви з метою виявлення будь-яких решток поховання Богдана Хмельницького, а також встановлення характеру первісної підлоги церкви, що було дуже важливо для її реставрації. Окрім цього, загін мав знайти на місці садиби Б. Хмельницького залишки фундаментів кам'яного палацу гетьмана [1, с. 2-3].

У науковому архіві ІА НАН України зберігається щоденник керівника експедиції Р. Юри, де ретельно описані завдання, хід роботи експедиції. Документ дозволяє поринути в атмосферу перших професійних пошуків поховання Богдана Хмельницького, що проходили в умовах радянського тоталітаризму. Археолог детально описує робочі моменти досліджень, робить замальовки, креслення, схеми, плани, значна частина яких не ввійшла до звіту експедиції. У процесі опрацювання щоденника виявлено суттєві розбіжності у висновках, викладених у звіті, який очевидно піддавався цензурі.

Роботи у приміщенні храму розпочалися 14 липня 1970 р. Насамперед було підготовлено ділянку для першого розкопу розмірами 9×2,6 м, обстежено підлогу. Виявилось, що підлога, настелена напевно під час реставрації 1869 р., непогано збереглася. Що ж до первісної підлоги, то на перший погляд неможливо однозначно стверджувати, з якого матеріалу вона було виготовлена. Під час поглиблення зазначеної ділянки виявлено фрагменти керамічного посуду, вітражного кольорового скла, цегли, черепиці XVII–XVIII ст. [1, с. 5-6]. 17 липня на відстані 0,65 м від північної стіни церкви на глибині 1 м 45 см було відкрито поховання літнього чоловіка зростом 1 м 65 см із залишками зітлілої шовкової тканини (можливо пояса) на рівні живота. 18 липня під час зачистки розкопу на відстані 1,7 м від фундаменту північної стіни на глибині 1,6 м знайдено останки чоловіка середніх років зростом 1 м 55 см. На черепі збереглися залишки волосся та шматок тканини під лівим стегном. Тканину віддали на експертизу [1, с. 9-10]. (Результатів експертизи і подальших згадок про залишки тканини, на жаль, не виявлено – прим. авт.). Обидва поховання були у дерев'яних домовинах, які повністю потрухлявіли. Цього ж дня, як записано у щоденнику, за 55 см на захід від поховання № 2 було виявлено третє поховання. Повністю розкрити його не дозволяв символічний надгробок гетьмана, установлений у 1954 р. Р. Юра почав займатися питанням можливості звільнення площі для розкопок від надгробка ще до початку досліджень у храмі. Виявилось, що для цього необхідний кран. Після звернення до відповідальних осіб Чигиринського райкому партії щодо сприяння у вирішенні даної проблеми почалися довготривалі бюрократичні зволікання, які досить швидко набирали обертів і згідно владної вертикалі влади дійшли до урядових кабінетів. Варто зазначити, що з перших днів розкопок перший секретар Чигиринського райкому партії Дубовий І. М. всіляко підтримував археологів, навіть намагався добути додаткові асигнування на подальше проведення досліджень. Однак, він виявився безсилим у ситуації, що розвивалася далі. Р. Юра, окрім фіксації у щоденнику проведення подальших студій, детально описував перипетії із символічним надгробком: «В другій половині дня розкопки в Іллінській церкві вдруге відвідав перший секретар Чигиринського райкому партії товариш Дубовий Олексій Мусійович разом з працівниками райкому. Він пообіцяв докласти всіх зусиль, щоб перенести на інше місце надгробну плиту Б. Хмельницького, що дасть можливість дослідити найбільш вірогідне місце поховання гетьмана. Тов. Дубовий О. М. пообіцяв також добитись додаткових коштів для розширення археологічних досліджень в с. Суботіві в 1970 р.» [1, с. 15] «Сьогодні втретє приїжджав у Суботів перший секретар райкому партії Дубовий О. М. Він сказав, що поки що з додатковими асигнуваннями на експедицію ще нічого не вирішено. Це питання, за його словами, має вирішити Президія Українського республіканського товариства охорони пам'яток історії і культури 6 серпня» [1, с. 30]. «В кінці дня в Суботів приїхав голова Черкаського відділення охорони пам'яток Володимир Тимофійович Шпак. Він також сказав мені, що відносно додаткових грошей справа ще не вирішена. Він порадив мені подати на ім'я президії правління Черкаського товариства заяву з проханням про дозвіл перенесення надмогильної плити Богдана Хмельницького, що я і зробив [1, с. 31]. «Сьогодні приїжджав у Суботів відповідальний секретар Чигиринського районного товариства охорони пам'яток Михайло Іванович Ковальчук. Він поцікавився, чи є у мене відкритий лист на право розкопок в Іллінській церкві. Я сказав, що у відкритому

листі говориться про право розкопок в Суботіві взагалі. М. І. Ковальчук сказав мені, щоб я подзвонив до Г. С. Кирилюк і з'ясував з нею це питання. Я зрозумів, що до Г. С. Кирилюк дзвонив В. Т. Шпак відносно дозволу зняти надмогильну плиту Б. Хмельницького і дізнався у неї про те, що в моєму листі. Написав листа Ф. Т. Шевченку з проханням добитись дозволу на право розкопок поховання Б. Хмельницького і про присилку антрополога» [1, с. 34]. Більше того, у той час, коли археологічні дослідження у приміщенні храму тривали уже більше трьох тижнів і було закладено розкоп, де виявлено три поховання, чиновники, з якими було погоджено відкритий лист і ознайомлено із завданнями загону та обсягом передбачуваних робіт ще до початку досліджень, тільки помітили, що у відкритому листі конкретно не вказувалося, що дозволено поводити розкопки не у приміщенні храму, а в цілому «по Суботову»! Як бачимо, вишукувалися різні приводи, щоб не дозволити далі продовжувати роботи.

«Дзвонив в 9 г. до Г. С. Кирилюк. Вона сказала, що обов'язково треба було у відкритому листі написати про розкопки в Іллінській церкві. Щодо зняття плити, то треба одержати дозвіл у П. Т. Тронька або в Міністерстві культури УРСР. Це повинен зробити Ф. П. Шевченко, якому я повинен негайно написати про це. В разі дозволу на розкопки поховання Б.Х. [Богдана Хмельницького] необхідно утворити комісію, до якої б увійшли представники Черкаського товариства охорони пам'яток. Написав листа Ф. Т. Шевченку з проханням добитись дозволу на право розкопок поховання Б. Хмельницького і про присилку антрополога» [1, с. 34].

«Одержав від Ф. Т. Шевченка телеграму, в якій говориться, що для розкопок поховання Богдана Хмельницького необхідно створити комісію за участю Черкаського товариства охорони пам'яток. Разом з С. К. Кілессо дзвонив до О. М. Дубового. Ми розповіли йому про ситуацію, яка склалася і просили допомогти у створенні комісії. Він обіцяв це зробити у найближчі дні» [1, с. 35]. «Сьогодні приїжджав у Суботів зав. відділом культури Чигиринського райвиконкому, голова правління районного товариства охорони пам'яток Володимир Петрович Зайченко. Він повідомив мене про склад комісії по археологічному дослідженню можливого захоронення Б. Хмельницького і сказав, що 13 серпня приїдуть спеціалісти з сільгосптехніки піднімати надмогильну плиту» [1, с. 38].

«Їздив у Чигирин за грішми в банк. Зайшов в райком партії. Узнав, у Л. З. Осипенко, що вчора з нею говорив по телефону Ф. Т. Шевченко. Він сказав їй, що з П. Т. Троньком справа про розкриття захоронення Богдана узгоджена і зачитав їй рішення комісії, яка виїжджала в Чигирин, Суботів і Холодний Яр восени 1969 р, в якому говориться про необхідність проведення розкопок в середині Іллінської церкви і зокрема дослідження можливого захоронення Богдана. З цим рішенням П. Т. Тронько знайомий. Але голова Черкаського облвиконкому М. П. Корж сказав Л. З. Осипенко, що він сам повинен зв'язатись з П. Т. Троньком і одержати особисто від нього дозвіл на право розкопок могили Богдана. Отже, справа про розкриття захоронення Богдана до цього часу ще не вирішена» [1, с. 41].

Здавалося б, справа добігає до позитивного вирішення. Аж раптом функціонери кардинально змінили своє рішення: «Приїжджав у Суботів третій секретар (по пропаганді) Чигиринського райкому партії тов. Осипенко Людмила Захарівна. Вона сказала, що зв'язалась з третім секретарем Черкаського обкому партії т. О. Л. Сташенком, який повідомив її про те, що розкриття захоронення

Б. Хмельницького не можна розпочинати доти, поки на це не дасть дозвіл відділ пропаганди ЦК КПУ» [1, с. 40]. Кілька днів щодо подальшого просування справи не було жодної інформації. Нарешті 17 серпня до Суботова прибула довгоочікувана комісія швидше задля ознайомлення із ситуацією, що склалася, на місці, однак остаточний вердикт і цього разу не був винесений. «Увечері в Суботів приїхали зав. відділом культури Черкаського облвиконкому Володимир Іванович Космінський, консультант Черкаського обласного товариства охорони пам'яток історії і культури Таїса Сергіївна Горюнова, директор Черкаського історичного музею Іван Данилович Ракітін та зав. відділом пропаганди Чигиринського райкому партії Віктор Сидорович Ключко. В. І. Космінський сказав мені, що голова облвиконкому Корж доручив йому вести справу відносно дозволу на дослідження захоронення Б. Хмельницького. Він зв'язався з міністром культури Бабійчуком. Той сказав, йому, що дзвонив до П. Т. Тронька, але той був дуже чимось зайнятий і розмова не відбулася. В. І. Космінський сказав мені, щоб я чекав від нього результату цих переговорів» [1, с. 46]. 18 серпня під час телефонної розмови завідувач відділу археології слов'ян Інституту археології В. Д. Баран повідомив Р. Юру, що після 24 серпня до Суботова мають приїхати члени республіканської комісії, які у даний час беруть участь у роботі XIII Міжнародного конгресу історичних наук [1, с. 47].

«Увечері в Суботів приїхали зам. директора по науковій роботі Інституту археології АН УРСР В. Д. Баран, зав. відділом слов'янської археології цього інституту В. Й. Довженок, молодший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР антрополог С. І. Круц та фотограф Інституту археології АН УРСР М. Ш. Петковський. Вони оглянули замчище і розкоп в Іллінській церкві, С. І. Круц вивчала скелети, а М. Ш. Петковський фотографував. Відносно дозволу на розкопки захоронення Б. Хмельницького поки що нічого не чути. Комісія республіканського масштабу може бути сформована лише після 24 серпня – дня закінчення роботи у Москві XIII Міжнародного конгресу історичних наук [6, с. 52]. 26 серпня до Суботова завітала знімальна група, було відзнято кілька сюжетів у церкві і на замчищі.

Фільм зберігається у фільмосховищі Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, і ми маємо унікальну можливість переглянути кадри археологічних досліджень в усипальниці Богдана Хмельницького, що проходили півстоліття тому, коли було виявлено поховання середини XVII ст., з якими працювала антрополог С. Круц. Сюжет дозволяє відчутти атмосферу археологічних студій у храмі. Уявити масштабність проведених робіт, зробити знімки закладених шурфів, яких не мали раніше. Наявне коротке інтерв'ю Р. Юри. Під час зйомок у Суботіві був присутній знаний археолог О. Тереножкін, який у цей час проводив розкопки на Мотронинському городищі [3]. Після антропологічних досліджень поховань черепи було повернуто на місце, останки обережно накрито дерев'яними ящиками-домовинами і засипано ґрунтом. Під час настилення підлоги з брил каменю пісковіку кожену могилу відокремлено невисоким підвищенням [2, с. 101].

Варто зазначити, що окрім трьох поховань, про які не було відомостей раніше, у приміщенні храму виявлено фрагменти керамічного посуду і полив'яної черепиці XVII–XVIII ст., кольорового вітражного скла, ковані цвяхи.

Також всередині церкви храму віднайдено залишки наземного житла із слідами пожежі, фрагменти кераміки, що дозволяє зробити висновок, що храм було зак-

ладено на місці городища давньоруського поселення XI–XII ст. [1, с. 14]

Старожили Суботова пригадували, що під час роботи археологів місцеві мешканці жваво цікавилися ходом розкопок. Р. Юра охоче розповідав про цікаві знахідки. Із записів у його щоденнику видно, що у керівника експедиції склалися із селянами довірливі стосунки. Він неодноразово інформував механізаторів у тракторній бригаді про хід розкопок. Селяни мали вільний доступ до місця досліджень і з цікавістю спостерігали за роботою археологів. Однак, з виявленням у храмі поховань і, відповідно, частим приїздом комісії доступ до храму припинили. Після від'їзду археологів на дверях храму з'явився масивний замок [4].

Слід відмітити, що одночасно з розкопками у храмі, проводилися археологічні студії і на замчищі Хмельницьких. Неординарними видаються думки Р. Юри про те, що храм знаходився безпосередньо на подвір'ї замку гетьмана, територія якого розкинулася не лише на мисі у східному напрямку від церкви, як прийнято вважати, а й у північно-західному – навпроти входу до храму, що суперечило висновкам Г. Логвина 1953 року. До 3 вересня члени експедиції очікували приїзду обіцяної комісії, однак Р. Юра отримав від свого керівництва наказ повертатися до Києва. Було прийнято рішення продовжити розкопки у храмі з метою дослідження усієї його площі, щоб наступного року отримати можливість розпочати реставрацію пам'ятки. Проте, до створення комісії і її приїзду до Суботова можливе місце поховання Богдана Хмельницького не досліджувати [1, с. 60]. Для пришвидшення роботи археологів Суботівський загін було перетворено у Слов'янську експедицію під керівництвом Р. Юри. Дослідження планувалося проводити з 8 вересня по 7 жовтня 1970 р. Цього разу розкопки локалізувалися у вівтарній частині храму. З'ясувалося, що рівень сучасної підлоги церкви вищий від поверхні ґрунту навколо церкви на 58 см, рівень давньої денної поверхні – на 37 см нижчий. Оскільки одним із основних завдань досліджень, як було зазначено у щоденнику, є визначення первісного вигляду підлоги церкви, Р. Юра робить досить обережні висновки, наголошуючи, що однозначно стверджувати, що підлога була дерев'яною на основі результатів розкопок, не можна. Проте, коли у північній стіні вівтаря під нішею для церковного інвентарю на глибині 0,75 м від рівня сучасної поверхні підлоги було розчищено квадратний отвір розмірами 0,3×0,3 м, який, очевидно, був вентиляційним каналом, зробленим для доступу повітря під дерев'яну підлогу, археолог переконався, що підлога під час побудови храму була все-таки виготовлена з дерева. Канал простежувався на глибину 1,7 м [1, с. 64]. Згодом було виявлено і зовнішній отвір вентиляційного каналу.

У центральній частині вівтаря археологи натрапили на яму, де було розчищено масивний кам'яний блок з каменю та вапнякового розчину розмірами 1,3×0,5×0,8 м, Г-подібної форми, під яким знайдено обтесаний камінь дещо клиновидної форми (0,86×0,52×0,3 м). Не виключено, що і блок, і камінь були залишками престолу храму. Однак вони були дещо зміщені від свого первісного місця, можливо, скарбошукачами [1, с. 71]. У керівника експедиції, напевно, все ще залишалася надія на те, що буде надано дозвіл на демонтаж символічного надгробка і відповідно на продовження досліджень біля південної стіни храму, однак не судилося... Після цього експедиція працювала у Суботіві ще декілька днів. Це були роботи із засипання розкопів.

Подальші археологічні студії мали місце наступного року. Однак керівником Суботівської середньовічної експедиції Інституту археології АН УРСР було

призначено Павла Горішнього, з невідомих нам причин Романа Юру не було включено навіть до складу цієї експедиції. Мета досліджень полягала в обстеженні Іллінської церкви, зокрема, у зв'язку з її реставрацією, а також у виявленні залишків палацу Б. Хмельницького та інших споруд на замчищі. Всі роботи як у минулому, так і в цьому році здійснювались у зв'язку з рішенням уряду Української РСР створити в с. Суботіві та Чигирині... історико-меморіальний комплекс, пов'язаний з визвольною війною 1648-1654 рр. та життям і діяльністю... Богдана Хмельницького (збережено стилістику і пунктуацію автора звіту – прим. авт.) [5, с. 1-2] У звіті зазначалося, що у червні–липні 1971 р. дана експедиція продовжувала роботи, розпочаті Слов'янською експедицією у 1970 р. Розкопки проводилися на площах, що не досліджувалися у 1970 р., зокрема, біля північної і південної стіни, що поблизу вівтаря та в центральній частині храму. Здається дивним, що у центральній частині храму виявлено залишки дубової підлоги, що, згідно зі звітом, непогано збереглася, у той час, як Р. Юра зазначав, що неможливо з'ясувати, з якого матеріалу була первісна підлога. Було розбито ділянку для розкопу між вівтарем та напівколоною під південною стіною розмірами 4,10×2,5 м, орієнтованого зі сходу на захід [5, с. 4].

На глибині 0,8 метрів при зачистці виявлено контури ями, засипані битою цеглою, уламками штукатурки, сухою глиною, перемішаною з землею, розміри якої 3×1,5 м. Лаги в цьому місці були обпилені від стіни приблизно на таку відстань, як розміри згаданої ями. Можливо це робилось для того, щоб зняти підлогу і підготувати місце для поховання. Саме поховання не виявлене. На цій глибині знайдені уламки черепиці із зеленою поливою та фрагменти віконного скла в незначній кількості. На глибині 1,2 м виявлений завал із камінням, який заповнював зазначену вище яму. У західній частині розкопу розчищено частину плити чи великого каменю, можливо покладеного зверху поховальної ями. У східній частині на глибині 1,7 м біля фундаменту знайдено частину обгорілої дубової дошки розміром 0,5×0,12 м. Дошка можливо з дерев'яної домовини. Тут же знайдено невеликий шматок майже зотлілої матерії, а в проломі фундаменту – кістку з людського ребра. На глибині 2 м в лесі розчищені контури, а потім яма, яка за своїми розмірами: 2,3×0,7 м свідчить, що тут було поховання, яке пізніше пограбовано і викинуто. В фундаменті є два проломи, через які сюди проникли грабіжники і, ймовірно, через ці проломи було витягнуто наверх домовину, про що свідчать знахідки в проломі (кістка з людського скелету та залишки матерії). Проломи у фундаменті храму, через які, на думку П. Горішнього, було витягнуто домовину з останками Богдана Хмельницького. Після дослідження вище згаданого розкопу закладено ще два шурфи біля напівколон з півночі та з півдня, а з північної стіни біля вівтаря (між вівтарем і напівколоною) заклали розкоп, аналогічний південному, що досліджувався навпроти. Розміри розкопу: довжина 4 м 10 см, ширина 1 м 45 см. Розкоп пройдено на глибину 2 м, заповнення – чистий чернозем без будь-яких домішок, лише на глибині понад 2 м материковий лес, глина. Археологічний матеріал майже зовсім відсутній за виключенням кількох фрагментів круглого віконного скла. Ніяких слідів поховань в цьому місці не виявлено. Пройдено вглиб на 2 м 80 см з метою обстеження глибини залягання фундаменту з середини церкви. Встановлено, що фундамент залягає на глибину 2 м 85 см. Закладено контрольний шурф і в центральній частині церкви біля вівтаря, визначено його розміри. Закладені контрольні шурфи біля північної та південної апсид з метою виявлення тут можливих поховань. В шурфі біля північної

апсиди (напівколони) на глибині 1 м 50 см виявлено поховання в зітлілій дерев'яній домовині. Поховання орієнтоване на схід. Належить чоловікові 40–45 років, збереглося погано, знайдено хрестик із шкіри, більш ніякого супроводжуючого матеріалу не виявлено [5, с. 5-7]. Як бачимо, про дослідження, виявлене Р. Юрою і не розкриті повністю через символічний надгробок поховання, навіть не йшлося. У звіті зазначалося, що результати археологічних досліджень будуть враховані під час проведення реставраційних робіт у храмі, які вже почалися 1971 р. Зауважимо, що під час роботи і цієї експедиції вагомий акцент було зроблено на дослідженнях замчища.

Отже, на основі аналізу наявних документів щодо археологічних досліджень у храмі 1970-71 рр.: «Щоденника експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р.» (автор – Р. Юра), «Звіту експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р.» (автор – Р. Юра) [5], «Звіту про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції Інститут археології АН УРСР у 1971 р.» (автор – П. Горішній) можна зробити наступні висновки:

1. Найбільш детальним із зазначених документів, безперечно, є щоденник Р. Юри, де детально, крок за кроком описано хід досліджень та подій, що їх супроводжували.

2. Незаперечним є те, що виявлені загоном за два дні розкопок три поховання не на жарт стурбували чиновників відповідних структур, які запанікували, можливо тому, що з'явилася загроза віднайдення у храмі знахідок, які поставили б під сумнів основну ідеологічну доктрину, що панувала уже більш, ніж три століття. Не виключено, що про реальний стан справ було відомо і Петру Шелесту, тим більше, що він міг мати і особисту зацікавленість у проведенні досліджень, адже наявна інформація про його походження з козацького роду, можливо навіть отамана Йосипа Шелеста – ініціатора Коліївщини у Холодному Яру! Цілком можливо, що ті маніпулювання із переміщенням символічного надгробка були викликані саме цими обставинами: не заборонили категорично відразу, а обіцяли розібратися, зволікали з приїздом комісії, якої так і не дочекалися, тому що увесь час йшла кулуарна боротьба, і перемогли в результаті ревні захисники пануючої доктрини!

3. Якщо порівняти щоденник і звіт Юри, то у звіті основний акцент зроблено на розкопках на замчищі. Про хід і результати розкопок у храмі інформація подається стисло, без зайвих деталей. Навіть коли співставити завдання експедиції, висвітлені Р. Юрою на початку щоденника і у звіті, то вони мають розбіжності! Більше того, з виявленням поховань у храмі, він називає місце біля південної стіни храму не інакше, як місцем поховання Богдана Хмельницького. Причому, робить це неодноразово. У звіті цього вже не бачимо. І, напевно, не тільки тому, що Р. Юра поставив під сумнів своє припущення...

4. Розкопки під орудою П. Горішнього від самого початку були направлені на підтвердження офіційної версії про сплюндрування могили Богдана Хмельницького Стефаном Чарнецьким, що вважалася офіційною у радянській історіографії, яка ставилася під сумніви авторитетними істориками, насамперед, І. Крип'якевичем та з віднайденням і введенням до наукового обігу нових першоджерел, виявилася історичною фальсифікацією.

5. З невідомих причин розкопки біля вівтарного боку храму, де й було виявлено проломи у фундаменті, не були проведені із зовнішнього боку споруди. Принаймні у звіті Горішнього про це не говориться. Тоді як зовнішній вихід вентиляційного

каналу, виявленого Р. Юрою у вівтарній частині церкви, було досліджено повністю. Зауважимо, що експедиція П. Горішнього працювала у Суботові, як зазначено у звіті, з 2 червня по 20 липня, і пояснення, що забракло часу, звучатимуть, щонайменше, непереконливо.

Отже, із впевненістю можна заявити, що результатам археологічних досліджень 1970–1971 рр. не можна дати однозначної оцінки. Більше того, вони не тільки не дають змоги пролити світло на досліджувані проблеми, а й ставлять виклики перед сучасними археологами. Однак, перш ніж продовжувати археологічні студії, необхідно докласти максимум зусиль у пошуках документів, що засвідчували б результати попередніх досліджень. Адже поки що не віднайдено низки світлин, креслень, схем, планів, висновків антропологічної експертизи та експертизи залишків тканини, виявленої Р. Юрою у похованнях, тощо. Перелік цих додатків подано у звітах, але в архіві їх не виявлено. Експедиція продовжила роботу і наступного 1972 р., проте розкопки цього разу проводилися лише на замчищі [6, с. 321–320].

Джерела та література

1. Юра Р. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. // НА ІА НАН України (Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України). Ф.Е-5946.
2. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. Київ: Техніка, 2002, 143 с.
3. Радянська Україна. Укркінохроніка. Кіножурнал, вересень, 1970, № 39. Сюжет III. Чигиринський район Черкаської області. Члени експедиції Інституту археології АН УРСР під час розкопок поховань в Іллінській церкві в с. Суботів. Вид Іллінської церкви // Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. Арх. № 4469.
4. Матеріали польових досліджень авторки. [Розповідь Ряднини Івана Івановича, 1936 р. н., мешканця с. Суботів Чигиринського району].
5. Горішний П. Звіт про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції Інституту археології АН УРСР у 1971 р. // НА ІА НАН України. Ф.Е-5946.
6. Кукса Н. Церква святого пророка Іллі в Суботові: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького. Черкаси: вид. Вертикаль, 2020. 380 с.

Nadiia KUKSA
(Chyhyryn)

Search for the burial of Bohdan Khmelnytsky in the Church of the Holy Prophet Iliia in Subotov 1970–1971 according to the diary of archaeologist Roman Yura

The article provides information about the tasks, course and results of archaeological research in the church of the Holy Prophet Elijah in Subotov in 1970–1971, the main purpose of which was to find the burial of Hetman Bohdan Khmelnytsky. The main emphasis is placed on the diary of archaeologist Roman Yuri, which sheds light on previously unknown moments of research, the results of which differ significantly from the information contained in the Report of the expedition. This document objectively illustrates the conduct of archaeological studies in the conditions of Soviet totalitarianism.

Key words: *archeological research in the church of the Holy Prophet Elijah in Subotov, search for the burial of Hetman Bohdan Khmelnytsky, archaeologist Roman Yura, diary of the Subotov detachment of the Slavic expedition.*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДИТИНЦЯ 2021 року

У статті вводяться до наукового обігу результати науково-рятивних археологічних досліджень 2021 року на території Чернігівського дитинця та колишньої фортеці.

Ключові слова: Чернігівський дитинець, археологічні дослідження.

У зв'язку із запланованими управлінням житлово-комунального господарства Чернігівської міської ради роботами, пов'язаними з капітальним ремонтом парку ім. Коцюбинського в м. Чернігові, на даній ділянці були проведені охоронні археологічні дослідження в місцях проведення земляних робіт. Дослідження проводила Лівобережна археологічна експедиція Інституту археології Національної академії наук України за участю Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Ділянка досліджень розташована на території Чернігівського дитинця (ур. Вал). Загальна площа Чернігівського дитинця займає близько 16 га. В XVII–XVIII ст. тут була розташована фортеця, сліди земляних споруджень якої простежуються в деяких місцях і в наш час. Ділянка досліджень 2021 року розташована на території Цитаделі та прилеглої до неї алеї (т. зв. Гарматна алея), яка проходить вздовж південного краю мису (корінної тераси р. Десни) (Рис. 1). Загальна досліджена площа склала 537 м².

На території алеї роботи проводились в межах траншей під прокладення комунікацій (електрика та полив зеленої зони).

Траншея 1 загальною довжиною 257,6 м, проходить вздовж всієї алеї, має ширину 0,6 м (загальна площа 174,1 м²). Глибина траншеї 0,6 м. Потужність культурного шару в траншеї різна: в західній частині материковий шар зафіксовано одразу під підсіпкою під мощення на відстані 115,6 м від початку траншеї; в східній частині культурний шар має більшу потужність і проектна глибина траншеї не сягає материка.

В траншеї зафіксовано плями 20-ти об'єктів різного часу, впущених в материк. Це – залишки котлованів споруд, господарчих ям.

Серед знахідок слід відзначити пряслице з пірофілітового сланцю та фрагмент скляного браслету XII ст., залізну взуттєву підкову, уламки залізних ножів (Рис. 3). Керамічний матеріал представлений фрагментами вінець, стінок та ручок кругових посудин XII–XIII ст. та XVII–XVIII ст.

Траншея 3 має довжину 11,5 м, завширшки 0,6 м, завглибшки 0,8–0,85 м. Культурний шар на цій ділянці майже повністю знищений нівелюванням, але в матеріку фіксуються плями об'єктів XII ст. (Рис. 2).

Траншея 15 завширшки 0,5 м з відгалуженнями під полив розташована паралельно траншеї 1 і проходить по зеленій зоні з північного боку алеї. По всій довжині траншеї простежено культурний шар у вигляді темно-сірого та сіро-жовтого плямистого супісків до глибини 0,5 м (проектна глибина). Загальна досліджена площа

склала 116,3 м². В культурному шарі знайдені нечисленні уламки кругового посуду XII–XIII ст. та XVII–XVIII ст. Серед знахідок – монети XIX–XX ст., торгівельні свинцеві пломби XIX ст., булавка з кольорового металу з кулястим навершям XVII ст. (Рис. 5), орнаментована пряжка з кольорового металу XI ст. (Рис. 4), металеві вироби, фрагмент скляного браслету.

В секторі 7 траншеї 15 частково зафіксоване мурування XVIII ст. з червоної цегли на вапняковому розчині яке пошкоджене корінням дерев. Розміри цегли: 35×18×5,5 см. Мурування розчищене в плані, складається з двох рядів цегли, покладених в техніці ложок – тичок і утворює кут (напівколо?) (Рис. 6).

На території Цитаделі Чернігівської фортеці роботи проводились також в межах траншей під прокладення комунікацій (електрика та полив зеленої зони (тр. 4–14). Загальна площа траншей склала 199,8 м². Всі траншеї мають глибину до 0,5 м, прорізають верхню частину культурних нашарувань пам'ятки.

Під час досліджень був зібраний керамічний матеріал: фрагменти кругових посудин XII–XIII ст. та XVII–XVIII ст., скляних посудин XVII–XVIII ст., фрагменти плінфи XII ст. Індивідуальні знахідки представлені виробами з чорного та кольорового металів (пряслице, браслету скляного фрагмент, брусок точильний, ніж, важки свинцеві накладка, торгівельна пломба, підкова взуттєва тощо).

Залишки Храму на Цитаделі чернігівської фортеці відкриті в траншеї 9, яка прокладена по її периметру з південно-східного краю (ширина 0,4 м) між двома бастіонами (південно-західним та східним). Пам'ятка була досліджена у 1990 р. під керівництвом П. М. Гребеня та В. П. Коваленка [1, с. 13-24]. Було встановлено, що на Верхньому замку збереглися залишки невеликого однонавного безстовпного храму з нартексом, спорудженого на стрічкових фундаментах (Рис. 7). Рештки храму розташовувалися по лінії давньоруського валу. Пам'ятка виявилася дуже пошкодженою. Від неї вціліли лише фундаментні рови, прорізані перекопами (у т. ч. похованнями XVII–XVIII ст.). Східна (апсидна) частина була майже повністю знищеною внаслідок обвалу краю тераси з боку р. Десни.

У 2021 р. залишки мурування фундаменту церкви виявлені на глибині 0,35–0,50 м від сучасної денної поверхні, на відстані 1,35 м від кута бастіону 2 (східного) на південь (північна стіна), також виявлені і залишки мурування південної стіни. Загальна ширина храму по зовнішньому краю стін фундаментів складає 12,20 м. Товщина стін – 2,25 м. Заливка фундаментних ровиків складається з цем'янового розчину, вапна, уламків плінфи жовтого та червоного кольорів, уламків фрескового тиньку з розписом (Рис. 8–10). Культурний шар над рівнем фундаментів повністю перевідкладений, містить, здебільшого, залишки життєдіяльності людини середини–кінця XX ст. Уточнені дані надали можливість припустити, що церкву можна датувати часом становлення архітектури Великого князівства Литовського [2, с. 169-178].

Траншея 2 проходить від початку траншеї 1 в напрямку споруди Колегіуму. Має ширину 0,4–0,45 м, глибина – 0,4–0,45 м. Загальна довжина траншеї 117 м, площа складає 46,8 кв. м. Вона прорізає верхню частину культурного шару, який містить незначну кількість дрібних уламків кругових посудин. Більша частина траншеї проходить по території колишнього Борисоглібського монастиря, який був забудований досить щільно і мав кам'яну (муровану з цегли) огорожу. В траншеї виявлені залишки мурувань XVII ст.

Мурування 1 виявлене на глибині 0,3 м від рівня сучасної денної поверхні. Це верхня частина склепіння, складеного з вертикально поставленої червоної цегли на

світло-сірому вапняному розчині. Розміри цегли: 38×18×6–7 см. Мурування закінчується вертикальною стінкою (вірогідно, внутрішня стіна приміщення) (Рис. 11).

Мурування 2 виявлене на відстані 4,0 м на північний схід від першого. Воно складене в техніці рядового мурування як з цілої, так і фрагментованої червоної цегли на вапняному розчині. Верхня частина кладки пошкоджена.

Роботи також проводились в нижній частині парку імені М. Коцюбинського і були пов'язані з реконструкцією, а саме ремонтом існуючих і прокладанням нових пішохідних доріжок, та забезпеченням благоустрою зеленої зони. Ці роботи були продовженням робіт 2019 року [3, с. 363-364].

Територія, де проводились дослідження, розташовані безпосередньо на території рову Чернігівського дитинця з північно-західного та північного боків. У давнину ця територія належала до літописного Окольного граду, що вперше згадується в літописі під 1078 р. у зв'язку з військовими подіями: «... Володимир же приступи ко вратам восточним от Стрежени и отъе врата и отвориша град окольный и пожгоша...» [4, с. 122].

Загальна площа, де були сконцентровані основні роботи, складає 1055 м². Загальним для досліджуваної території є значне руйнування культурних нашарувань (Рис. 12). Це пояснюється, в першу чергу, тим, що протягом багатьох століть, починаючи від заселення Дитинця і Окольного міста, всі ці ділянки були щільно забудовані. Поруч знаходилась церква-усипальниця другої половини XI ст., неподалік монументальна брама з надбрамною церквою, за якими починався княжий двір Святослава Всеволодовича, на північний схід розташовувалася Благовіщенська церква 1185 р., на території садиби сучасного художнього музею ще одна монументальна споруда кінця XII ст., на майданчику, де планувалось спорудження готелю розташовані фундаменти Чернігівського магістрату XVI ст., поруч з ними масивні мури колишньої будівлі дворянських зібрань тощо. Але найбільшої нищівної шкоди культурним нашаруванням чернігівського дитинця і прилеглий території Окольного міста завдала міська забудова, особливо XIX–XX ст.

Окрім цього, слід відзначити численні вертикальні перепланування даної території при будівництві парку імені Коцюбинського після Другої світової війни. Внаслідок цього, майже по всій території давнього Чернігівського дитинця і на прилеглих ділянках культурний шар опинився у перевідкладеному вигляді, іноді на значну глибину (до 1,0–1,2 м).

Археологічні дослідження на зазначених ділянках передбачали контрольні вертикальні і горизонтальні зачистки з метою виявлення характеру культурного, археологічних об'єктів та фіксації стратиграфії. У зв'язку з тим, що траншеї досліджувались на незначну глибину (0,4 м), а також враховуючи той факт, що дані шари знаходяться у перевідкладеному вигляді, вони слабо насичені археологічними артефактами.

Серед індивідуальних знахідок, що траплялися в ході робіт, можна відзначити залізні ковані цвяхи, які мають досить широку хронологію і побутують починаючи з часів Київської Русі і до початку XX ст., фрагменти залізних ножів також різного періоду, фрагменти мідних та бронзових предметів різного часу, фрагменти скляних браслетів, час побутування яких на території Київської Русі відноситься до XI – першої половини XIII ст. тощо (Рис. 13). Керамічний матеріал, представлений фрагментами стінок та вінець часів Київської Русі та пізньосередньовічної, тобто козацької доби.

ДОДАТКИ

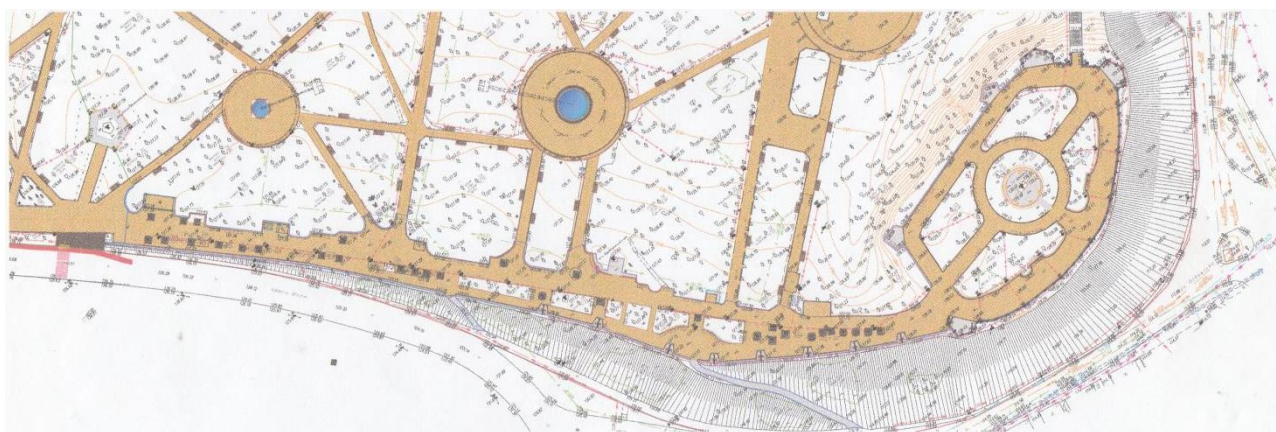

Рис. 1. Ситуаційний план розташування ділянок досліджень 2021 р.

Рис. 2. Гарматна алея. Тр. 3. Вигляд з північного заходу

Рис. 3. Гарматна аля. Тр. 1, 15. Індивідуальні знахідки з об'єктів

Рис. 4. Гарматна аля. Тр. 1, 15. Індивідуальні знахідки з об'єктів

Рис. 5. Гарматна аля. Тр. 15. Булавка XVII ст., кольоровий метал

Рис. 6. Гарматна аля. Тр. 15, сектор 7. Мурування стін споруди XVIII ст. Вигляд з південного сходу

Рис. 7. Цитадель. Розкопки храму 1990 року

Рис. 8. Цитадель, Храм. Лекальна плінфа XII ст.

Рис. 9. Цитадель, Храм. Плінфа XII ст.

Рис. 10. Цитадель, Храм. Фрагменти тиньку з фресковим розписом

Рис. 11. Тр. 2. Мурування XVII ст. Вигляд з північного сходу

Рис. 12. Стратиграфія східної стінки в зоні підготовки під доріжку. Рештки піщаної засипки укріплень Чернігівського «Дитинця»

*Рис. 13. Нижня частина Дитинця. Знахідки з культурного шару.
Реставрація Солобая П. В.*

Джерела та література

1. Гребінь, П. М., Коваленко В. П. Дослідження Верхнього замку в Чернігові в 1989 р. *Старожитності Південної Русі: матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округ в IX–XIII ст.»*, Чернігів 15–18 травня 1990 р. Чернігів, 1993. С. 13-24.
2. Черненко О., Новик Т. Про час будівництва церкви на Верхньому замку Чернігова. *Opus mixtum: матеріали IX наук. читань Музею історії Десятинної церкви, присвяч. 1025-річчю освячення Десятинної церкви*. Київ, 2021. № 9. С. 169-179.
3. Казаков А., Новик Т., Солобай П. Дослідження в Чернігові. *Археологічні дослідження в Україні. 2019*. Київ, 2020. С. 363-364.
4. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ, 1989. XVI+591 с.

Tetiana NOVYK
Pavlo SOLOBAY
Vitaly RYZHY

Archaeological research of the Chernihiv Ditynets in 2021

The article introduces the results of scientific and rescue archaeological research in 2021 on the territory of Chernihiv Ditynets and the former fortress.

Keywords: *Chernihiv Ditynets, archaeological research.*

ПЛАНУВАННЯ МІСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВА ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ

У статті аналізуються матеріали археологічних досліджень на території давньоруського Чернігова. Розглядаються питання його планування та залежності розташування забудови від природних умов місцевості.

Ключові слова: Чернігів, планування, археологічні дослідження, XI – середина XIII ст.

Збереженість культурного шару давньоруського Чернігова, яка обумовлена особливостями його історичного розвитку, є унікальною. Величезна територія Передгороддя, яка після подій 1239 р. повторно почала забудовуватися лише у другій половині XVIII ст., та відносно невеликий за потужністю культурний шар, дозволяють вивчати та аналізувати планування міста X – середини XIII ст. на багатому археологічному матеріалі. Вже після перших робіт 1947 р. археолог В. А. Богусевич вказував, що Чернігів, на відміну від щільно забудованого Києва, може дати унікальні матеріали щодо планування давньоруського міста. Дослідницькі роботи широкими площами, що розгорнулися з 80-х р. XX ст., повністю підтвердили цю думку.

Багато давньоруських міст досліджувалися великими площами і по окремим містам (Київ, Великий Новгород, Псков, Вітебськ, Ладога, Рязань, Дорогобуж і т. п.) є серйозні дослідження з вивчення міського планування, але Чернігів у відсотковому співвідношенні вивчений набагато краще, що дозволяє аналізувати його структуру з більшим ступенем достовірності. Окремі міста (наприклад, Москва) вивчаються з більшою інтенсивністю і до них прикуто більше уваги як археологів, так і архітекторів. Вони мають різноманітніший картографічний матеріал, хоча виникли пізніше Чернігова і стан збереженості давньоруських шарів і об'єктів значно гірший.

Археологи та архітектори, які розглядали планування Чернігова на різних історичних етапах його історії, на плані міста давньоруського часу визначали дороги, що виходили із забудови та укріплень у напрямі головних міських центрів Русі [14, с. 7-20; 20, с. 177]. А. А. Карнабед, який вивчав карти забудови Чернігова, намітив кілька основних доріг, існуючих, на його думку, на усіх етапах розвитку міста – дві дороги на Київ (по заплаві р. Десни та по терасі через верхів'я Холодних ярів), дорогу на Любеч, дорогу на Новгород-Сіверський, дороги по обох берегах уздовж р. Стрижень із розгалуженням за містом на два напрямки – на Могильов та Стародуб [7, с. 15]. Дослідник не вказав доріг на інший бік р. Десни, хоча, безумовно, дорога на Задесення у місті була.

У міру проведення досліджень з'являлися окремі статті, присвячені плануванню окремих ділянок, наявності укріплень, храмів, окремих вулиць. [2, с. 129, 149, 162-163]. Деякі дослідники робили спроби нанести на плані міста вуличну мережу. Наприклад, візьмемо план Чернігова, який В. П. Даркевич намалював для ілюстрації розвитку Старої Рязані [4, с. 91]. На плані міста гіпотетично нанесена забудова, але розміри Чернігова були такі великі в порівнянні з Рязанню, що дослідник відмовлявся

вірити фактам і зобразив місто трохи більше, ніж площа Дитинця та Окольного міста. При цьому, на його плані Окольний град мав 7 воріт (абсолютно неймовірна деталь гіпотетичної реконструкції). Окремі плани Чернігова авторства різних дослідників містять зображення вулиць та міських кварталів, але це зазвичай реконструкції без знання археологічного матеріалу. Наприклад розпланування Чернігова у книзі Г. Н. Логвина, яке не відповідає навіть топографічним планам XVIII ст. [10, с. 22,] або часткове накладення вуличної мережі XVIII ст. на план міста давньоруського часу, як у дослідженні Р. В. Новожеєва [13, с. 74].

Детальніше дороги були визначені у роботах різних авторів. Так, дорога на Київ згадувалась у роботах В. П. Коваленка, О. П. Моці, В. М. Скорохода, Ю. М. Ситого, О. М. Веремейчик, О. В. Шекуна. Напрямок шляху на Любеч, у Посожжя та Гомель описав О. В. Шекун, дорогу на Сновськ (Седнів) – Ю. М. Ситий та О. М. Бондар, на Новгород-Сіверський – В. П. Коваленко, Г. А. Кузнєцов та О. В. Терещенко, на Задесення – В. П. Коваленко, Ю. М. Ситий. Окремі дороги та вулиці, досліджені на території міста, описані у публікаціях Ю. М. Ситого та О. Є. Черненко.

Основним досягненням, на яке ми можемо спиратися у вирішенні питань про планування міста, є визначення місць розташування укріплень на різних етапах його розвитку. Цьому питанню була присвячена дисертація В. І. Мезенцева [11, с. 53-64] (вже дещо застаріла) та ряд статей різних авторів. І хоча й сьогодні існують різні погляди на датування чи конструкцію тих чи інших оборонних укріплень, схему міських укріплень вже можна взяти як основу. Виникнення оборонних ліній обумовлювалося розширенням території міста, у свою чергу наявність ровів і валів впливала на формування напрямів вулиць. У статті ми розглядатимемо лише місця розташування ліній укріплень, обґрунтування розташування яких було зроблено у ряді статей автора [16, с. 35-42] та уточнено його опонентами [6, с. 240-250; 12].

Стаття та плани міста, створені В. П. Коваленком, присвячені етапам розвитку Чернігова, значною мірою полегшують розгляд поставленого питання [8, с. 22-32].

Планування Чернігова не є чимось винятковим, тому необхідно зупинитися на засадах формування забудови, виділених архітекторами на підставі аналізу планів міст XVII–XVIII ст. На значному фактичному матеріалі різні системи планування давньоруських міст були виявлені та описані у книзі Л. Тверського [19, с. 27-38]. Аналіз закономірностей у плануванні, трасуванні вулиць в залежності від топографічних умов місцевості, орієнтації в системі забудови давньоруських міст був зроблений у статті І. Красовського [9, с. 98-99]. В ній стисло описано системи формування забудови міста. У міру зростання міста, радіуси вулиць роздвоювалися, рівномірно покриваючи всю територію заселеного місця. Так формувалася гілляста система. Наявність з напільного боку оборонних укріплень зумовлювала появу кільцевих вулиць, що призводило до формування радіально-кільцевої системи міської забудови. На думку архітекторів, іноді вздовж берегової смуги та в перпендикулярному до річки напрямку виникала регулярна або рядкова системи вулиць.

Основними принципами формування вулиць міста в давньоруський час, на думку дослідників, є гілляста, рядкова та радіально-кільцева системи. Гілляста система вулиць формувалася на основі перших стежок, у зв'язку з особливостями пересування людини. За необхідності зміна напрямку руху відбувалася під гострим кутом до попереднього. Відповідно до досліджень планів, цей кут має бути від 27° до 35° (середнє значення кута – $31,7^\circ$). За рядкової регулярної системи кут примикання вулиць становить близько 90° .

На думку архітекторів, ті вулиці та дороги, які мали вигляд гілки з кутом близько 30° , виникали стихійно, на вільній від забудови території і є найдавнішими. За спостереженнями дослідників, населення в межах міста пересувалося переважно головними вулицями, туди де діяла влада, відправлялися релігійні обряди та функціонував ринок. Місцем торгівлі міг стати незабудований простір, із зовнішнього боку оборонних стін. Потреби оборони вимагали такого простору і не використовувати його під торгові площі було б не раціонально.

Існує аналіз природних осей Чернігова, зроблений архітектором Є. Є. Водзінським. Він писав: «Главной природной осью, которая объединяла вытянутые вдоль склона высокого правого берега реки, освоенные территории, проходила по внешнему краю северной линии укреплений Детинца. Широкая незастроенная зона коммуникаций вдоль нее была важным элементом древней планировки Чернігова. В это же время, в процессе роста города и удаления его застройки от Десны, планировка и объемно-пространственное решение Чернігова нашли яркое отражение в природной оси, связанной с долиной р. Стрижень. Эта ось была перпендикулярной главной природной оси. Она в современном рельефе зафиксирована улицей, которая берет начало от Детинца и идет на север. В пространственном отношении ее определяли главные доминанты – соборы города – Спасский, Борисо-глебский и Пятницкая церковь. Эта природная строительная ось, начинаясь на стрелке мыса Детинца, проходит вдоль современных улиц Серженикова и Пятницкой. Как исключительно природная ось она является осью симметрии всего этого мыса и долины р. Стрижень в рамках древнейшей части города, а также прилегающего к Детинцу участка изгиба коренного берега р. Десны. Как основная градообразующая ось она фиксирует важнейшие элементы структуры древнего города и главное направление его дальнейшего развития.

Ети главные элементы и направления планировки древнего Чернігова формировали уличную сеть в рамках Окольного города, которая в своей основе

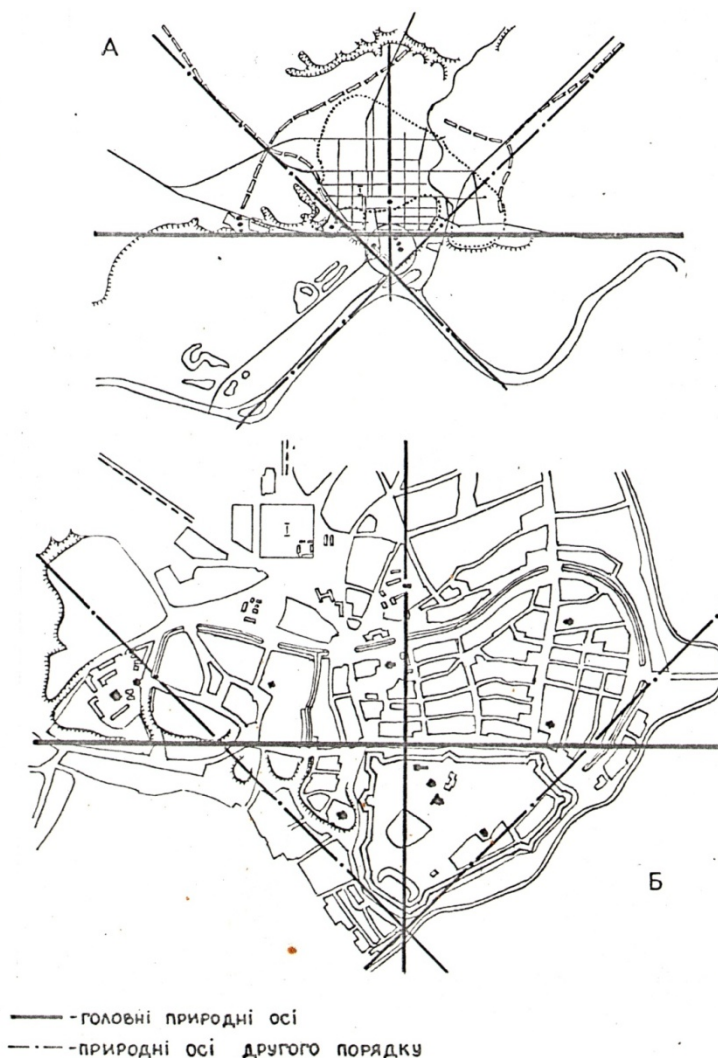

Рис. 1. Зв'язок історичного планування Чернігова з ландшафтом за Є. Водзінським:

А – загальна просторова структура ландшафту,
Б – просторова структура ландшафту в районі Детинця.

сохранилась до начала XIX в. Преемственность развития отразилась в регулярной застройке XVII–XVIII вв., которая, как и в древнерусское время, была построена на сочетании этих двух градообразующих осей. При этом сохранилось единство планировки города с природным рельефом, которое сложилось в предыдущее время» [3, с. 49-53].

Вісь, паралельна північному краю укріплень Дитинця, могла бути найдавнішою дорогою по краю тераси р. Десни. Територія Подесення була заселена в давнину, і по краях корінних терас існували сухопутні дороги, що дублювали водний шлях річкою. У IX ст. такий шлях міг з'єднувати територію літописних сіверян та в'ятичів з територією полян на Дніпрі.

Часто поселення виникали у районі вже існуючої дороги. Ще з часів перших поселенців на Подесенні почала формуватися дорога, що проходила краєм правобережної тераси р. Десни. Ця дорога з перервами використовувалася у різні епохи та використовується і сьогодні.

Міська територія ранніх давньоруських міст формувалася, зазвичай, як на терасах річок, так і у їхніх заплавах. Тому слід сказати кілька слів і про заплаву р. Десни з півдня від території давньоруського Чернігова. На думку чернігівських краєзнавців, русло р. Десни знаходилося південніше, ніж воно знаходиться сьогодні. Така думка сформувалася на підставі письмових відомостей та картографічних даних XVIII ст. До відсіпання дороги з Чернігова на Київ Стрижень проходив під Дитинцем і, петляючи за заплавою, впадав у Десну в районі сучасного залізничного мосту. Від старого русла Стрижня у заплаві і до сьогодні збереглося безліч озер (наприклад, озеро Млиновище). Наявність культурного шару Подолу вздовж берегів сучасних озер підтверджує, що і в давньоруські часи, як і в XVII ст., Стрижень проходив цією територією заплави р. Десни.

Розташування Чернігова на терасі р. Десни, прорізаної заплавою р. Стрижень і невеликими та дрібними ярами, вплинуло на орієнтацію головних доріг – виїздів із міста у бік інших заселених територій та міст. Місто було пов'язане дорожньою мережею з усіма населеними пунктами, що його оточували.

Чим більший населений пункт, тим щільніша транспортна мережа його оточує. Згодом якість доріг ставала кращою. Окремі перепони (схили ярів і терас) внаслідок тривалого використання ставали більш пологими. Людина в процесі експлуатації навколишнього простору поступово змінює його, усуваючи певні недоліки – через річки та струмки замість бродів зводяться мости, місця, де на дорогах постійно накопичувалася вода, могли бути підсіпані чи збудовані гаті. Формування напрямів основних шляхів було підпорядковане певним особливостям рельєфу. Дорога до с. Старий Білоус (переправа через р. Білоус на дорозі у бік Любеча) була орієнтована на верхів'я ярів (Холодних ярів, що розрізали терасу р. Десни та Чорторійських ярів, які розрізали терасу р. Стрижень). Дорога на Новгород-Сіверський, виходячи з міста, мала перетинати русло р. Стрижень. Тому вона спочатку йшла в район найдрібнішого броду і тільки потім терасою р. Десни спрямовувалася на схід. Під час повені заплава р. Стрижень заливалася водою, і тоді переправа на лівий берег річки переносилася вище за течією, де заплава була вужча, а рівень води нижчий. З розвитком міста, ймовірно, було збудовано дерев'яний міст у районі сучасного Красного мосту на р. Стрижень. Дорога на Київ за заплавою р. Десни під час паводків піднімалася з території Подолу на край тераси та проходила яром у район Троїцького монастиря. Дорога на Задесення, згідно з картографічними матеріалами XVIII ст., знаходилася дещо вище за течією р. Десни – у районі Кордівки (Міського саду). За писемними

джерелами XII–XVIII ст., доріг на Задесення було кілька – нижче Чернігова (з Анісова), вище міста (через Єньків хутір) та ще вище за течією на р. Десни існувала Свинська переволока (із с. Виблі в район колишнього с. Ульянівка).

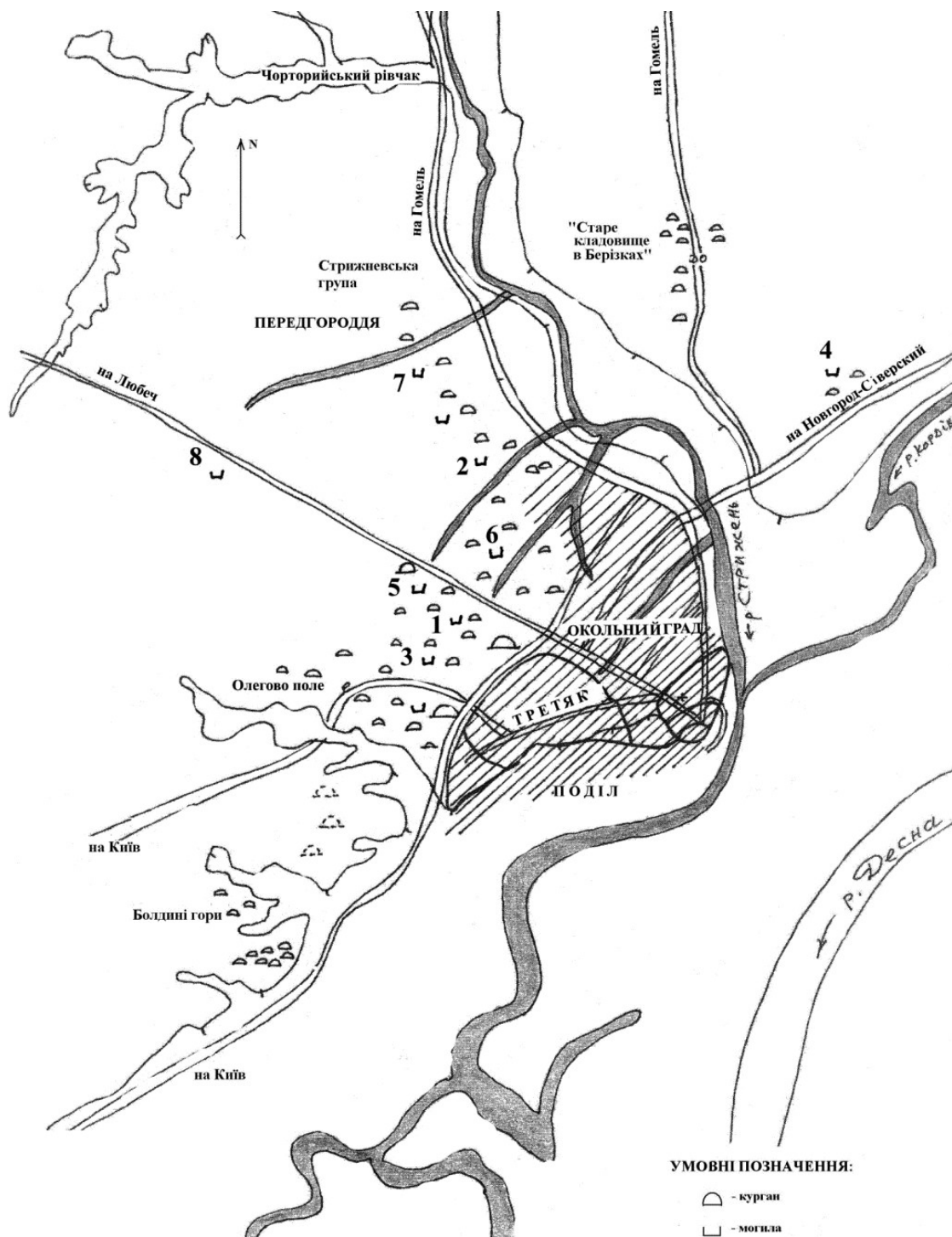

Рис. 2. Основні шляхи Чернігова на XI ст.

Ці головні дороги в інші центри Русі, теоретично виділені дослідниками та зафіксовані на реконструкції плану Чернігова давньо-руського часу, значною мірою визначали планування самого міста. Зі стежок, що з'явилися біля невеликого селища, з розвитком забудови міста сформувалася дорожня мережа з урахуванням основних природних особливостей рельєфу.

Таким чином, місто мало розгалужену систему доріг, що забезпечували його життєздатність.

Транспортна мережа розвивалася разом з розвитком селища, але при будівництві перших укріплень частина вулиць, які мали свій вихід у поле в напрямку головних доріг, такі прямі виходи втратила. Складність оборони воріт в укріпленнях зумовлювала їхню мінімально необхідну кількість, але на основних напрямках вони були збудовані. Для території Дитинця в XI ст. таких воріт було троє. Дві головні вулиці отримали вихід до воріт, розташованих з боку Окольного граду, і третя брама знаходилася з боку р. Стрижень. Вулиці на Дитинці сформувалися вздовж краю тераси р. Стрижень (у документах XVII–XVIII ст. названа Замковою, що виходить до Миколаївської або Погорілої брами) та Київська вулиця, що виходила в західний кут Дитинця (до Київської або Любецької брами). Ворота у східній частині Дитинця (так звана Водяна брама) забезпечували доступ до русла р. Стрижень для поповнення запасів води. Тому на планах XVIII ст. у бік цих воріт від Замкової вулиці відходила досить коротка вулиця.

Взаємне розташування двох вулиць, що беруть початок від території Цитаделі у бік воріт Дитинця, можна умовно подати у вигляді двох напрямків з гострим кутом між ними (за архітектурною термінологією сліди формування гіллястої системи планування, найбільш характерної для початкового етапу забудови). Але система забудови з появою оборонної лінії вже на початковому етапі почала ускладнюватись, що призводило до формування радіально-кільцевої системи міської забудови.

На території, яка з розвитком міста стала Дитинцем, виявлено залишки оборонного рову, який В. П. Коваленко датував останньою чвертю I тис. н.е. Цей рів досліджувався В. А. Богусевичем у 1949 р. Розкоп знаходився на південь від Чернігівського художнього музею, і на схід від будівлі Чернігівського історичного музею на майданчику, де була відсутня сучасна забудова, В. А. Богусевичу вдалося виявити повний поперечний розріз рову. За опублікованими даними, остаточно рів був засипаний у XII ст.

У 1984 р. на захід від будівлі Чернігівського історичного музею під час досліджень, В. П. Коваленко траншеєю прорізав частину заповнення цього ж оборонного рову. На його думку, рів був засипаний остаточно на початку XI ст. Далі на захід у кількох місцях рів фіксувався як об'єкт значної глибини. Якщо зафіксований напрямок рову продовжити в південно-західному напрямку, то він вийде на край тераси р. Десни у район Катерининської церкви. Таким чином, рів відрізав стрілку мису, що видається в заплаву р. Десни. Відрізана територія мала підтрикутну у плані форму. Населення цього більш раннього укріплення могло зі стрілки мису вийти за двома вже описаними напрямками. Ці два напрямки, що утворилися, ймовірно, з появою перших мешканців поселення і збереглися в подальшій забудові стрілки мису. Враховуючи ці дві основні дороги, у перших укріпленнях було облаштовано дві міські брами для виходу за міську стіну. При подальшому розвитку структури оборони міста (появи нових міських укріплень), ці дороги зі стрілки мису зберігалися в забудові для зручності комунікації з територіями, прилеглими до міста.

Наявність з напільного боку 2-х воріт у більш ранній оборонній конструкції зумовило наявність 2-х воріт на Дитинці. Планування південної частини Дитинця і надалі зберігатиме сліди навіть засипаного рову у вигляді вулиці, паралельної раніше існуючому валу та рову. При більш щільній забудові, якщо дозволяла ширина ділянки, вулиць, що примикали, могло з'явитися на Дитинці більше. В середині будь-

яких укріплень (з їх внутрішнього боку) існував незабудований простір, внаслідок чого утворювалася вулиця, що примикала до основних під майже прямим кутом. Як пояснюють архітектори, відбувався перетин вулиць від початкової гіллястої системи забудови вулицями, сформованими вздовж оборонних рубежів, що призводило до формування радіально-кільцевої системи планування. З появою оборонних укріплень Окольного міста радіально-кільцева система Чернігова дещо ускладнилася та поширилася у північно-західному напрямку від стрілки мису.

Забудова у заплаві р. Десни (згаданий у літописах Поділ) значною мірою була обумовлена природними умовами місцевості. Її формування залежало від наявності придатних для будівництва ділянок. Заселялися насамперед підвищені над рівнем

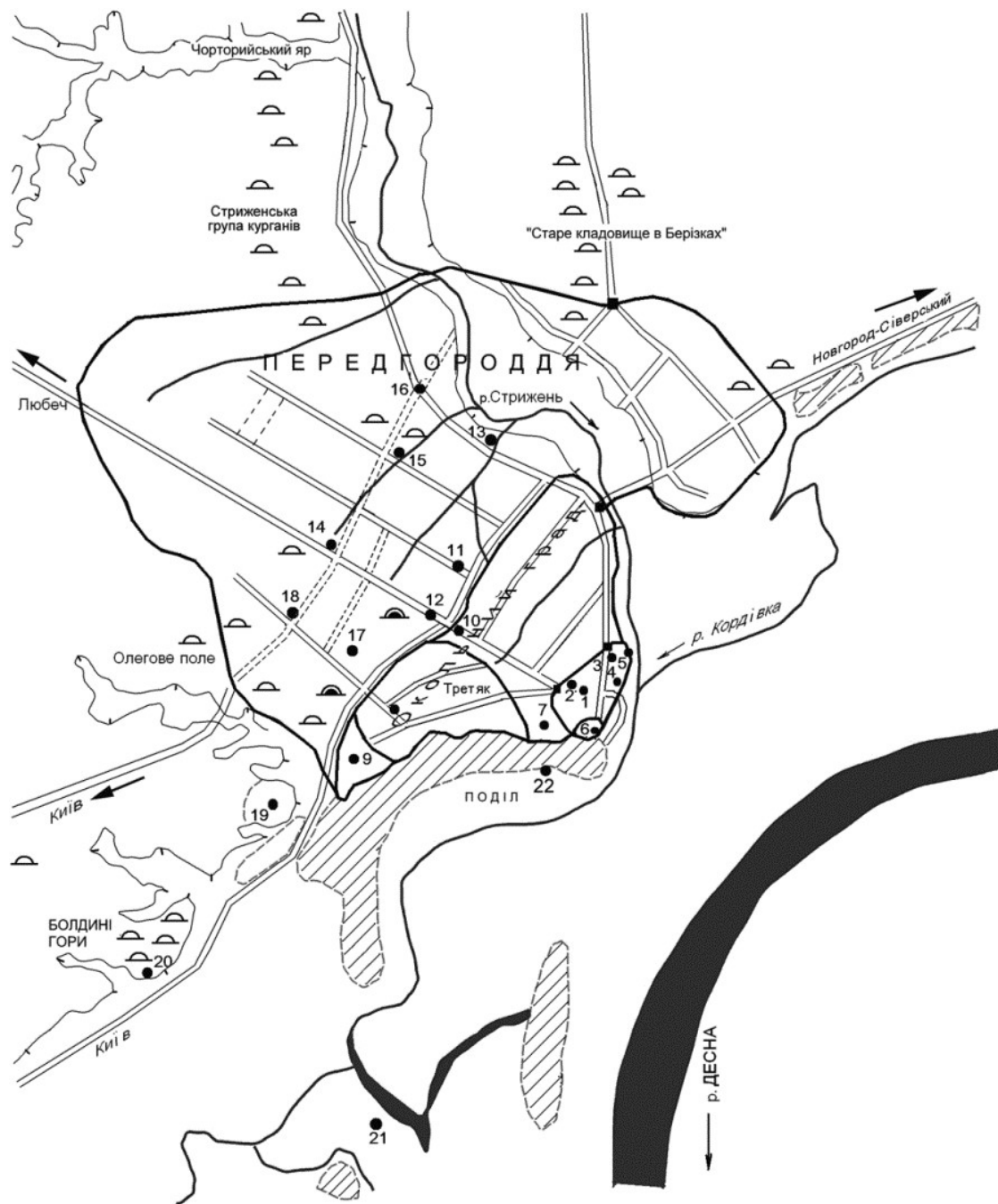

Рис. 3. Планування Чернігова на початок XIII ст.
(● – храми на території міста)

заплави ділянки вздовж нижнього краю тераси. Під краєм тераси, вірогідно, сформувалася перша вулиця Подолу. Забудова Подолу обумовлювалася наявністю водотоку р. Стрижень, який, вийшовши з краю тераси р. Десни, петляв уздовж тераси широкою заплавою. На формування Подолу також впливали стариці, русла річок Десни та Стрижня та високих при-родних ділянок на їхніх берегах. Насамперед освоювалися наявні найбільш високі ділянки заплави, нижні ж пізніше або не заселялися взагалі. Безумовно, забудова, що з'явилася на підвищеннях у заплаві, мала транспортне сполучення із сусідніми ділянками Подолу та міською територією на терасі. Згодом жителі цієї території її упорядковували, усуваючи природні незручності: будували гаті, містки, тим самим скорочуючи довжину стежок та доріг.

На думку А. Б. Занкіна, замивання піском Подолу в Києві відбувалося внаслідок знищення всієї рослинності на дніпровських схилах та активної ерозії ґрунту як на схилах, так і в руслах ярів, що розташовані вище ділянки забудови Подолу. Поєднання двох природних явищ – весняної повені та ерозії, що виникла внаслідок активної діяльності киян, призводило до занесення забудови Подолу все новими шарами ґрунту. Певною мірою цьому сприяла як висота дніпровської тераси, так і її нахил – значна кількість ярів виносила ґрунт у район Подолу [5, с. 60-73].

Такий вплив активної господарської діяльності мешканців на навколишній ландшафт можна фіксувати і на окремих ділянках чернігівського Подолу. З появою ровів, що розрізали край тераси (за їхньої значної протяжності), знищенням рослинності на схилах та активної господарської діяльності городян, ерозія ґрунту з тераси в заплаву була неминуча. Але Чернігів, на відміну від Києва, має нахил тераси в основному у бік р. Стрижня, тому можемо стверджувати, що ґрунт із тераси потрапляв на Поділ у невеликих кількостях, і підвищення рівня заплави відбувалося в основному в районах виходу ровів та ярів. Природні особливості тераси Десни не сприяли значній зміні рельєфу заплави у Чернігові, як це відбувалося у Києві.

У той же час замивання піском заплави можна спостерігати на території Передгороддя. Ерозія ґрунту з тераси р. Стрижня фіксується у місцях виходу струмків та ярів. Подібні шари намивань у Чернігові фіксувалися у розкопах 1998 р. по вул. Коцюбинського, 81-А та у 2001–2002 рр. по вул. Пушкіна, 34-А.

Відповідно до етапів розвитку міста, змодельованих В. П. Коваленком у вигляді планів, дорога, паралельна краю правого берега р. Стрижень, стала одним із головних напрямків розвитку посаду на терасі. Низький рівень краю тераси (2–5 м), наявність струмків, що впадають, схил тераси, звернений на схід, сприяли швидкому розширенню території посаду. Природні особливості цієї тераси сприяли формуванню посаду насамперед уздовж р. Стрижень. Від Погорілих воріт Дитинця у північному напрямку сформувалася одна з основних доріг, а згодом і вулиця. Ця вулиця (колишня Горького, сучасна Гонча) і сьогодні не змінила свого напрямку. За територією міста дорога уверх по р. Стрижень і далі на Гомель проходила у місці виходу Чорторійського яру. Під час паводку, швидше за все, навпроти гирла цього яру (що звузив ділянку заплави) здійснювалася переправа на лівий берег р. Стрижень.

Також однією з головних доріг, що сформувалася на північний захід від міста, була дорога на Любеч. Вона виходила з Київської (Любецької) брами Дитинця [18, с. 169-170] і прямувала до воріт Окольного міста. Активне використання дороги створювало певні економічні переваги для життя, що й зумовило досить ранній початок формування вулиці з таким напрямком. Забудова вздовж давньої Любецької вулиці розпочалася вже у Х ст. Вулиця почала формуватися від стрілки мису у бік вершини невеликого яру, що розрізав край тераси Десни (між Дитинцем та

Катерининською церквою), далі дорога орієнтувалася на верхів'я Холодних та Чорторійських ярів. З перетворенням дороги на вулицю, вона фіксувалася на проїжджій частині біля головного офісу Ощадбанку, далі на північний захід – житлом XII–XIII ст. та випадково знайденими у 1924 р. шиферними гробницями від дерев'яної церкви на сучасній Красній площі. Ще одна ділянка вулиці (шириною 10 м) була досліджена по вул. Кирпоноса, 24. Окремі ділянки забудови по краях стародавньої Любецької вулиці розкривалися у 2005 та 2009 р. по вул. Примакова, 10 та вул. Комсомольській, 37–39. Ця вулиця XII–XIII ст. була досліджена у котловані по вул. Папанінців, 18 – завдовжки до 70 м та завширшки від 5 м до 11 м [17, с. 95-97].

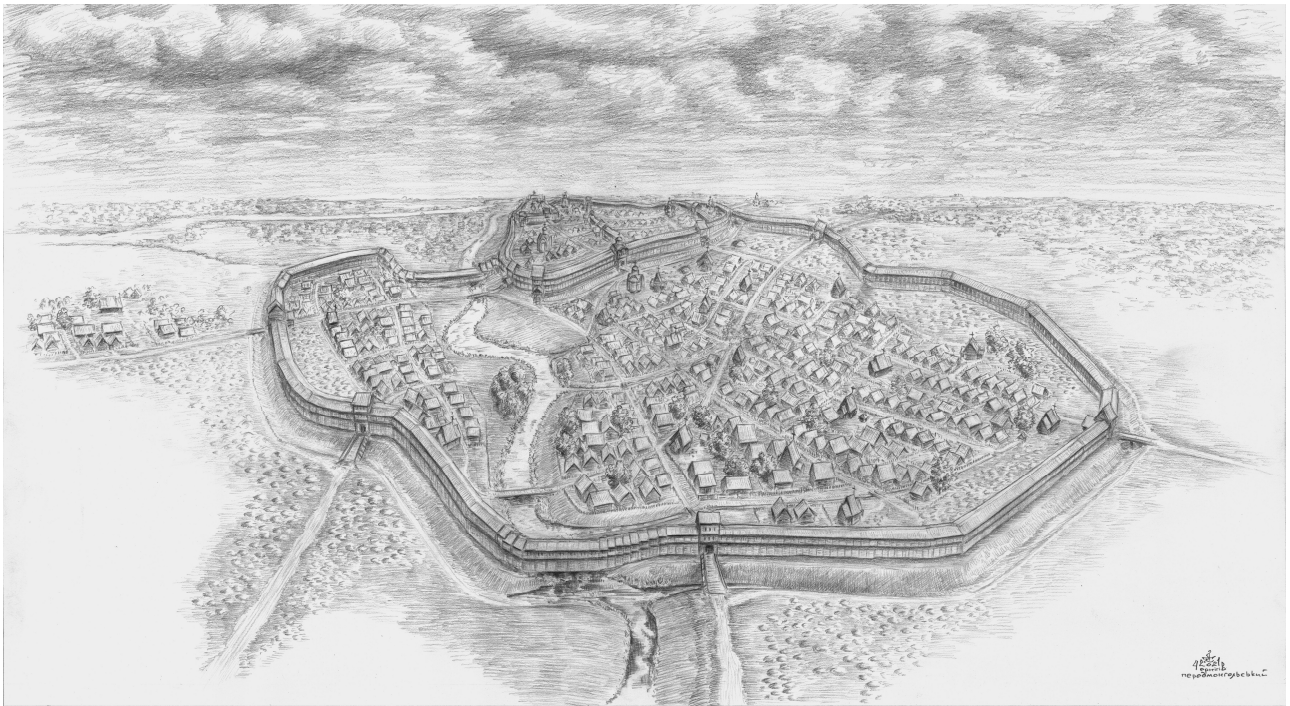

Рис. 4. Видяд міста Чернігова початку XIII ст. з півночі з висоти пташиного польоту. Малюнок О. Терещенка

У плануванні міських кварталів Чернігова існують певні закономірності. З початком робіт широкою площею сліди огорож від садиб та проїжджа частина вулиць, обмежена з двох боків парканами (виявлено канавки та стовпові ями від воріт), досліджена на різних ділянках міста. На території Передгороддя вулиці та садибне планування виявляються регулярно, починаючи з 1985 р. Значна частина окремих елементів планування була орієнтована паралельно чи перпендикулярно до напрямку стародавньої Любецької вулиці.

Слід зазначити, що садиби Чернігова давньоруського часу, як правило, мають у плані близьку до прямокутника форму і довгою стороною витягнуті вглиб кварталу забудови. За такого планування садиб ми маємо примикання під кутом (близьким до 90°) другорядних вулиць до головних. Другорядні вулиці виходили по території Передгороддя до Стрижня, тобто, за термінологією архітекторів, виникала регулярна або порядкова системи вулиць. Цьому певною мірою сприяли й природні особливості рельєфу – орієнтація русел струмків, що впадають у р. Стрижень. При такому поєднанні природних особливостей місцевості (русла струмків) та системи підпрямокутної у плані забудови можна певною мірою погоджуватися з висновками архітекторів про стихійне формування вулиць, що виходить до річки через потреби мешканців міста у воді.

У Чернігові забудова Передгороддя досліджувалась не лише на правому березі річки, а й на лівому – на території так званого Застриження. Виявлена та описана О. Є. Черненко проїжджа частина давньоруської вулиці (вул. Інтернаціоналістів, 41-А роботи 2005 та 2011 рр.), а також досліджена у 1992 р. ділянка по просп. Перемоги (просп. Жовтневої революції, 133), мають планування, орієнтоване так само, як і забудова на правому березі р. Стрижень. Простим збігом орієнтацію забудови на різних берегах, віддалених на 200–400 м один від одного, пояснити навряд чи можливо. На нашу думку, забудова міської території відбувалася не хаотично, а під суворим контролем міської (князівської) адміністрації.

Таким чином, на формування регулярної (чи порядкової системи) планування міста впливало не лише природне середовище, а й певну роль відігравала міська влада, яка регулювала забудову стольного граду Чернігова.

Джерела та література

1. Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова. *Археологія*. Т. 5. Київ, 1951. С. 116-126.
2. Бондар О. Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII століттях. Київ: Видавець Олег Філюк, 2014. 178 с.
3. Водзінський Є. Є. Природна основа історичного планування Чернігова. *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 49-53.
4. Даркевич В. П. Борисевич Г. В. Древняя столица Рязанской земли. Москва: Круг, 1995. 448 с.
5. Занкин А. Б. Исторична топографія й геоморфологія стародавнього Київського Подолу IX–XVIII ст. (історико-природознавчий аспект). *Археологія*. 2009. № 2. С. 60-73.
6. Ігнатенко І. М. Зовнішня лінія укріплень Чернігівської фортеці. Спроба локалізації та атрибуції. *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр.* Чернігів: Десна Поліграф, 2018. Вип. 5 (8). С. 240-251.
7. Карнабіда А. А. Чернігів. Архітектурно-історичний нарис. Київ: Будівельник, 1980. 128 с.
8. Коваленко В. П. Основные этапы развития древнего Чернигова. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.* Киев, 1988. С. 22-32.
9. Красовский И. Формирование уличной сети древнерусского города. *Архитектура СССР*. 1984. № 3. С. 98-99.
10. Логвин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. Москва: Искусство, 1965. 288 с.
11. Мезенцев В. 1. Про формування міської території давнього Чернігова. *Археологія*. 1980. № 34. С. 53-64.
12. Мултанен В. В. Опис об'єктів археологічної спадщини, розташованих в адміністративних межах м. Чернігова. Пам'ятки археології. *Історико-архітектурний опорний план м. Чернігова з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів* (у друці).
13. Новожеев Р. В. «Город – единство непохожих»: социально-политическая активность в древнерусском городе. *Средневековый город Юго-Востока Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура: материалы конференции, посвящ. 100-летию начала археологических исследований Гочевского археологического комплекса*. Курск, 2009. С. 70-74.

14. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1949. № 11. С. 7-92.
15. Ситий Ю. До питання про взаємозв'язок водопостачання і зростання території давньоруського Чернігова. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*: зб. наук. пр., присвяч. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 199-210.
16. Ситий Ю. Топографія та структура укріплень давньоруського Чернігова в різні періоди його історії. *Сіверянський літопис*. 2012. №№ 1-2. С. 35-42.
17. Ситий Ю. М. Забудова північно-західної околиці Чернігівського Передгороддя. *Актуальні проблеми археології: Тези міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура*. Тернопіль, 2010. С. 95-97.
18. Ситий Ю. М. Звідки починався в стародавньому Чернігові Любецький шлях? *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 900-літтю з'їзду князів Київської Русі. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 169-170.
19. Тверской Л. М. Русское градостроительство до конца XVII в. Москва; Ленинград: Государственное издательство по строительству и архитектуре, 1953. 214 с.
20. Ярыгин А. К. Изыскания о древнем расположении г. Чернигова. *Труды XII Археологического съезда*. Москва, 1902. Т. III. С. 177.

Yurii SYTYI
(Chernihiv)

Planning of city territory of Chernigiv by archeological materials

The article analyzes the materials of archaeological research on the territory of the ancient Rus Chernigov. Issues of its planning and dependence of the location of the building on the natural conditions of the area are considered.

Key words: *Chernihiv, planning, archaeological research, 11th – mid-13th centuries.*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АНДРІЯ КАРНАБІДА БІЛЯ КАТЕРИНИНСЬКОЇ ЦЕРКВИ м. ЧЕРНІГОВА

Мета роботи полягає в аналізі та впровадженні до наукового обігу матеріалів археологічних досліджень, проведених під керівництвом А. А. Карнабіда в 1975 р. на території літописного Окольного граду давньоруського Чернігова.

Методологічну основу дослідження становлять принципи об'єктивності, комплексності, а також сукупність спеціальних (історико-генетичний, проблемно-хронологічний та періодизація) та загальнонаукових методів (аналіз, синтез, порівняння та типологізація).

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі наукового звіту архітектурно-археологічних досліджень та колекції археологічних матеріалів, виявлених під час розкопок, та їх запровадженні до наукового обігу. Загалом, не зважаючи на обмежений характер робіт та відсутність стаціонарних розкопок на більшій частині об'єкту, опрацювання звітів археологічних досліджень А. А. Карнабіда і сьогодні є досить актуальним джерелом історичної топографії Чернігова.

Ключові слова: Чернігів, А. А. Карнабід, давньоруський, топографія, Окольний град

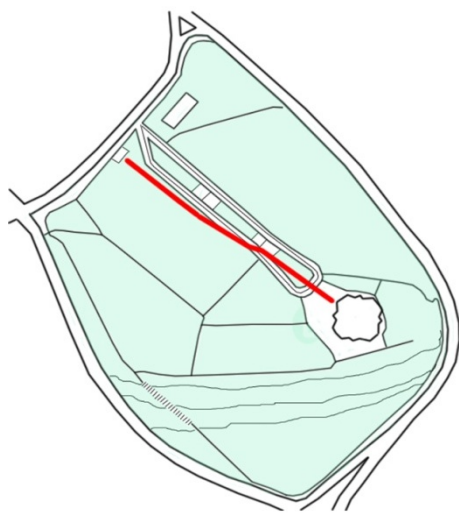
Восени 1975 р. в Чернігові розпочалися роботи по підведенню водогону до пам'ятки архітектури XVIII ст. Катерининської церкви. Ділянка, на якій передбачалися земляні роботи, належала до території Окольного граду, який вперше згадується в літописі під 1078 р. [6, с. 70]. Катерининська церква розмішувалася на південному краю високої надзаплавної тераси річки Десна. На сьогоднішній день територія з обох боків прорізана дорогами, утворюючи мисовий виступ між Дитинцем та Єлецькою горою. На початку XVIII ст., на першому зі збережених планів м. Чернігова «Абрисі Чернігівському», ця ділянка входить до території Другого Замку Черкаського і є складовою чернігівської фортеці. За планом 1772 р. на мису знаходилося церковне подвір'я та забудова дерев'яними житловими спорудами. Після ліквідації фортеці в кінці XVIII ст. територія навколо церковного подвір'я частково забудовується, а вже в другій половині XX ст. – розбивається парк.

Археологічно ця місцевість досліджувалася в 1947, 1949 та 1951 рр. В. А. Богусевичем, який виявив тут міську забудову X–XIII ст., часів козачини та нашарування XIX–XX ст. [2, с. 123-125]. Є інформація про виявлення в 1965 р. засипаного рову на місці існуючих зараз вбиралень, на відстані 140 м на північ від церкви. Також в 1972 р. проводився нагляд за земляними роботами під керівництвом М. А. Попудренко та А. А. Карнабіда. Траншея тоді проходила на північний захід від храму. В ній був зафіксований рів та численні котловани житлових і господарських споруд [5, арк. 6].

Роботи 1975 р. проводилися під керівництвом А. А. Карнабіда [3, арк. 26-35]. Траншея довжиною 150 м (поділена на квадрати по 1 м), шириною 0,8 м та глибиною 1,5–2,0 м прокладена від північного portalу Катерининської церкви майже до зупинки громадського транспорту «Алея Героїв», проходила по західній частині пішохідної зони колишньої Алеї Героїв та по зеленій зоні. За умовний 0 при

дослідженнях брався рівень тогочасної денної поверхні, на основі топографічної зйомки 1972 р. З різних причин дослідження не проводилися на 68 м траншеї, а саме в кв. 1–7, 24–50, 58–95. Умовно досліджену площу можна поділити на три, різні за довжиною відрізки.

На першій ділянці, а саме в кв. з 7 по 24, в стінках та дні траншеї були виявлені 10 поховань в зотлілих домовинах, які датувалися XVII–XIX ст. Практично всі вони знаходилися в культурному шарі і лише одне було частково врізане в материк. Варто відмітити наявність великої кількості цем'яноквого розчину та фрагментів керамічних виробів XI–XIII ст. в шарах перемішаного ґрунту під похованнями. Серед об'єктів на цьому проміжку була виявлена одна яма для випалу вапна, яка належить до часу

Умовні позначення

Будівля Катерининської церкви

Місце проведення археологічних досліджень 1975 року

Рис. 1 План робіт 1975 р.

будівництва Катерининської церкви, та котлован господарської споруди, яку можна віднести до давньоруського часу, врізаній в материк на 0,2–0,3 м. В кв. 22–24 був виявлений завал жолобчастої червоної цегли зі слідами розчину, характерної для XVIII ст. Культурний шар представлений сірим та темно-сірим супіском, насичений керамікою XI–XIII ст., XVII–XIX ст., а також будівельними матеріалами цих же періодів. Повноцінних досліджень в квадратах 24–50 не проводилося, однак автор робіт зазначав про наявність в стінках траншеї на цій ділянці численних поховань та котлованів від житлових і господарських споруд.

До другої ділянки можна віднести кв. 51–57, котрі виявилися доволі насиченими на об'єкти. В кв. 51 виявлена частина поховання 11, яке було врізане в материк на глибині 1,60 м, повністю не досліджувалося, однак на основі стратиграфії стінок траншеї було висунуте припущення про те, що воно належить до давньоруського часу [3, арк. 29].

В кв. 53–55 закладений шурф 2,50×2,0 м та глибиною 2,0 м. В нього потрапила східна частина котловану споруди, врізаній в материк із рівня 1,40 м, яку А. А. Карнабід на основі керамічного матеріалу датував XI ст. В шурфі був також виявлений котлован і більш пізньої споруди XII – початку XIII ст., яка перекривала попередню. Малопотужний прошарок обпаленої глини в придонній частині, на думку дослідника, являв собою рештки підлоги із обпаленої глини. В заповненні цієї споруди та безпосередньо на шарі глини виявили фрагменти та декілька цілих плінф червоного кольору із залишками розчину товщиною 4,5–5 см. За свідченнями автора робіт, плінфа була схожа на ту, яка використовувалася при будівництві П'ятницької церкви, і можливо, належить якійсь зруйнованій споруді неподалік від місця досліджень [3, арк. 30]. З іншого боку плінфа мала ознаки вторинного використання і могла бути використаною власником житла для спорудження печі, рештки якої не були виявлені через невелику площу розкопок. Вище рівня котловану споруди прослідковується потужний, до 9 см, горілий шар, який понижується від країв шурфу

до центра, нижче цього шару присутні лише фрагменти давньоруської кераміки та декілька уламків скляних браслетів. На основі цього А. А. Карнабід припустив, що споруда загинула під час подій 1239 року і більше не відновлювалася [3, арк. 31]. При співставленні плану з кресленнями розкопок попередніх років в кв. 55–60 траншея проходить в безпосередній близькості, та навіть трохи зачіпає кут розкопу В. А. Богусевича, який досліджував цю ділянку в 1947 р. [2, с. 123]. Далі, на відрізок від 57 до 95 кв. дослідження не проводилися.

Рис. 2 Південно-східна стінка траншеї в кв. 52–53

Найбільшим за розмірами був третій відрізок, до якого входили кв. з 96 і до кінця траншеї. За свідченням А. А. Карнабіда, саме на цій ділянці була виявлена велика кількістю споруд «язичницького періоду» існування міста. Так, в кв. 97, на рівні 0,60 м був досліджений верх поду глинобитної печі, в який з південного боку був вмурований череп великої рогатої худоби (скоріше за все барана). Через відсутність креслень та фото цього об'єкту відсутня можливість точного датування печі та споруди, яку вона обігрівала. Щодо наявності черепа в конструкції, то це скоріше за все умовна «будівничка жертва», принесення якої було характерне для півночі Русі, Новгород та навколишніх земель як в дохристиянські часи, так і після прийняття нової релігії. В описах слов'янської обрядовості випадки принесення такої «жертви» фіксувалися і на території України ще на початку ХІХ ст. [1, с. 55-65]. Далі в південно-західній стінці та дні кв. 98–99, 101–102, 109–110 фіксувалися плями об'єктів, врізаних в материк з відмітки 0,70–1,04 м. Самі ж котловани споруд Х ст., за визначенням А. Карнабіда, мали потужність 0,83–1,0 м. в материковому ґрунті і були орієнтовані за сторонами світу. Заповнення характеризувалося лесовидним суглинком, насиченим фрагментами ранньогончарної кераміки, залізними шлаками та вугликами. Вище рівня засипки цих споруд дослідником фіксувалися котловани споруд ХІІ–ХІІІ ст., але, на жаль, їх розміщення та характеристика не вказуються.

В північно-східній стінці траншеї в кв. 104–105 простежені контури ями, глибиною 2,50 м та діаметром 1,60 м. Потенційно це могла бути зернова яма, однак із рівня 0,90 до 1,50 м від денної поверхні в об'єкті містилися залишки зотлілого дерев'яного бруса, а нижче нього, на рівні 2,08 м, потривожене поховання жінки, яке автор розкопок датує XI–XII ст. Заповнення ями однорідне, темно-сірий супісок, однак в верхніх шарах зібрана велика кількість кераміки та кахель XVII–XVIII ст., кісток тварин. Така характеристика може свідчити, про те, що функціонування цього об'єкту можна відносити до XII ст., однак пізніше його використали як поховальну яму, яку не до кінця засипали ґрунтом. Вже в більш пізній час, скоріше за все, вона слугувала смітником для жителів садиб поруч.

Варто відмітити, що на ділянці кв. 96–118 на шарі, який знаходиться безпосередньо на материк, є потужні горілі прошарки, які інтерпретувалися А. А. Карнабідом як сліди горіння органічних решток. Це може свідчити про загибель в пожежі, виявлених ним споруд X ст. і тимчасову відсутність на цьому місці житлової забудови в подальшому, щонайменше до першої половини XI ст.

В кв. 115–118 підвали цегляної споруди XIX ст. прорізають котлован господарської споруди XII ст., врізаний в материк з рівня 1,12 м.

В кв. 118–129 більша частина житлової забудови в межах траншеї знищена фундаментами XVIII–XIX ст., під якими, за свідченням А. Карнабіда, фіксуються котловани ранньослов'янських споруд [3, арк. 33-34]. На жаль, дослідник характеризує їх лише за лесовидним, із домішками вугілля, заповненням котлованів і жодних знахідок для датування не представляє. Колекція знахідок із розкопок містить лише 2 фрагменти стінок ліпного посуду, а також невелику кількість кругової кераміки, які можна датувати X ст. Це вказує на помилковість датування А. А. Карнабідом об'єктів ранньослов'янським та язичницьким періодом і припущення про існування на цьому місці городища, яке передувало Чернігову.

Більш-менш докладно описується глинобитна піч із кв. 146–147. Низ поду печі розміщувався безпосередньо на материковому ґрунті на рівні 1,77 м від денної поверхні. На жаль, звід печі був обрушений ще в давнину і його залишки фіксувалися навколо поду. Судячи з усього, піч розміщувалася в житловій споруді XI–XII ст., про що свідчить керамічний матеріал із її заповнення.

Доволі цікаву інформацію про потужність культурного шару та рівень материка можна отримати із результатів робіт 1975 року. Хоча точних свідчень по рівню материка на кожному квадраті немає, можна зазначити про доволі великий перепад, до 1 м, в межах усієї ділянки. Більша потужність культурного шару спостерігається на початку та в кінці траншеї, де вона становить 1,35–1,80 м, в центральній же частині – 1,15–1,35 м. Така ситуація могла виникнути через нівелювання зруйнованої житлової забудови після Другої світової війни.

Також варто відзначити відсутність материка в кв. 137–139 та кв. 148–150, що може бути викликано потраплянням траншеї до рову, який, за свідченням А. А. Карнабіда, проходив під вбиральнями.

Дослідження 1975 року на території Окольного граду надали цінну інформацію щодо наявності забудови в його південно-західній частині, адже протягом польового сезону були зафіксовані котловани щонайменше шести господарських та житлових споруд XI–XIII ст. та фундаменти двох цегляних споруд XVIII–XIX ст. Виявлено два поховання, які можна датувати давньоруською добою, та десять, що відносяться до цвинтаря Катерининської церкви.

Джерела та література

1. Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Ленинград, 1983. 190 с.
2. Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова. *Археологія*. Київ, 1951. Т. 5. С. 116-126.
3. Звіт про архітектурно-археологічні дослідження 1975 року в місті Чернігові. Чернігів, 1976 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-498/1. ДФ-426. 41 арк.
4. Звіт про архітектурно-археологічні дослідження 1975 року в місті Чернігові. Чернігів, 1976 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-498/2. ДФ-427. 8 арк.
5. Звіт про архітектурно-археологічні дослідження 1979 року в місті Чернігові. Чернігів, 1980 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-436/1. ДФ-86. 41 арк.
6. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1843. Т. 2. С. 70.

Oleksandr SHUHALII
(Chernihiv)

A. Karnabid's archaeological research near St Catherine's Church in Chernihiv 1975 year

The purpose of the study is to analyze and introduce into scientific circulation the materials of architectural and archaeological research. Which were conducted under the leadership of A. A. Karnabid in 1975 on the territory of the chronicle Okolnyi Hrad of ancient Chernihiv.

The research methodology is based on the principles of objectivity and complexity, as well as a set of special (historical-genetic, problem-chronological and periodization) and general scientific methods (analysis, synthesis, comparison and typology).

The scientific novelty lies in a comprehensive analysis of the scientific report of architectural and archaeological research and the collection of archaeological materials discovered during excavations and their introduction into scientific circulation. In general, despite the limited nature of the works and the absence of stationary excavations on more part of the site, the processing of A. A. Karnabid's archaeological research reports is today a very relevant source of historical topography of Chernihiv.

Key words: *Chernihiv, A. Karnabid, Old Rus, Topography, Okolnyi hrad.*

Відомості про авторів

Бугера Ірина Сергіївна – молодша наукова співробітниця науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Ванжула Олена Миколаївна – заступниця генерального директора Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Васюта Олег Олегович – заступник завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Гаркуша Алла Броніславівна – завідувачка науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Ганшин Олександр Вікторович – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська», аспірант Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського.

Гучок Юлія Анатоліївна – молодша наукова співробітниця науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Заматаєва Ольга Вікторівна – головна зберігачка фондів Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила».

Кукса Надія Василівна – завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Куртова Ірина Володимирівна – зберігачка фондів II категорії Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Литовченко Олександр Леонідович – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Марченко Геннадій Михайлович – співголова «Національно-культурної Автономії малочисельного автохтонного народу козацьких черкас».

Михайлов Ярослав Борисович – генеральний директор Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила».

Михеєнко Наталія Анатоліївна – молодша наукова співробітниця відділу охорони, експлуатації та реставрації пам'яток Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Нижник Людмила Михайлівна – старша наукова співробітниця науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Новік Оксана Андріївна – провідний зберігач фондів Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Новик Тетяна Григорівна – старша наукова співробітниця відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Перепелиця Алла Іванівна – молодша наукова співробітниця науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії, культури та природи Національний історико-культурний заповідник «Чигирин».

Пеньова Ольга Вікторівна – заступниця генерального директора з наукової роботи Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила».

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Рижий Віталій Васильович – молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології Національної академії наук України.

Ситий Юрій Миколайович – старший науковий співробітник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Сергєєв Сергій Михайлович – науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Солобай Павло Володимирович – реставратор металевих конструкцій Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Травкіна Ольга Іванівна – кандидатка історичних наук, завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Чанцева-Коваленко Олена Миколаївна – докторка філософії, заступниця директора Комунального закладу «Шосткинський краєзнавчий музей», глава Шосткинського підрозділу ГО «УТОПК».

Чергик Наталія Юріївна – старша наукова співробітниця Національного заповідника «Хортиця», аспірантка Запорізького національного університету.

Шугалій Олександр Сергійович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Ясинецька Олена Андріївна – кандидатка історичних наук, завідувачка сектору міжнародного співробітництва «Софія Київська».

ДЛЯ ПРИМІТОК

ДЛЯ ПРИМІТОК

Національний
архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Збірник наукових праць
Випуск 7 (10)

Адреса редакційної колегії:

Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»,
вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна
Тел.: (0462) 64-59-63, 64-59-64
Електронна пошта: oldcher@gmail.com
Веб-сайт: <http://oldchernihiv.com>

*Редколегія не завжди поділяє погляди авторів публікацій.
Автори несуть відповідальність за повноту й системність
висвітлення питання, достовірність фактичного матеріалу,
автентичність цитат і точність бібліографічних посилань.*

Редагування **О.М. Ванжула, І.В. Непотенко, І.С. Бугера**
Технічний редактор **О.М. Єрмоленко**
Комп'ютерна верстка, дизайн **І.С. Бугера**

Підписано до друку 01.12.2022.

Формат 60 × 84 / 8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Ум. друк. арк. 27,44. Ум. фарбо-відб 27,44. Обл.-вид. арк. 29,5.
Зам. 0060. Наклад 20 прим.

Видавець ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
Тел. +38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
14027, м.Чернігів, вул. Станіславського, 40